

महाकविभवभूतिविरचितं

उत्तर राम चरितम्

(UTTARARĀMACHARITA)

वीरराघवकृतया भावतलस्पर्शिनीव्याख्यया,
पाठान्तरैः, टिप्पणीपरिशिष्टादिभिश्च
सनाधीकृतम्

दशमं संस्करणम्

श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना

नारायण राम आचार्य

'काव्यतीर्थ' इत्यनेन

टिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य संशोधितम्

१९४०

निर्णय सागर मुद्रणालयम्, मुंबई

मूल्यम्, २॥ मध्यकाः

रङ्गेषुपस्थितानां नामनिर्दिष्टपात्राणां परिचयः

ऋष्यशृङ्गः—रामस्य भगिनीपतिः

वसिष्ठः—महर्षिः, इक्ष्वाकुवंशस्य पुरोहितः

ऊर्मिला—लक्ष्मणस्य भार्या

सुग्रीवः—वानराधिपतिः

वाली—सुग्रीवप्रतिस्पर्धी वानरश्रेष्ठः

ताडका—भगस्वशस्ता राक्षसी, सुन्दस्य पत्नी

लवणः—दैत्यः, मधुदैत्याःभजः

परशुरामः—जमदग्निपुत्रः, विष्णोः पक्षोऽवतारः

मारुतिः—वायुपुत्रः; रामचन्द्रस्य परमसेवको वानरः

✓ अङ्कानुक्रमेण स्थलपरिचयः

प्रथमाङ्के—अयोध्यानगरी

द्वितीयाङ्के—जनस्थानम् (दण्डकारण्यम्)

तृतीयाङ्के—दण्डकारण्यम् (पञ्चवटी)

चतुर्थाङ्के—वाल्मीकिमुनेराश्रमपदम्

पञ्चमाङ्के—वाल्मीकिमहर्ष्याश्रमासन्नः प्रदेशः

षष्ठाङ्के—समरभूमिः (आश्रमासन्नप्रदेशः)

सप्तमाङ्के—गङ्गापुलिनम् (ऋष्याश्रमात्सुदूरतरः प्रदेशः)

उत्तररामचरिते पात्राणां परिचयः

- पुमांसः -

सूत्रधारः—प्रधानो नटः

नटः—सूत्रधारेण समं संभाषणकारी नटः

कञ्जुकिन्—द्वारपालः

गृष्टिः—दशरथस्थान्तःपुरचरो दूतः

अष्टाचक्रः—कहोडमुनेः पुत्रः

रामः—अयोध्याया नृपः, अत्र प्रधानो नायकश्च

लक्ष्मणः—सौमित्रीतनयः, रामानुजश्च

लव-कुशौ—रामस्य युगलौ तनयौ

जनकः—विदेहाधिपतिः, सीतायाः पिता च

दुर्मुखः—रामस्यासन्नपरिचारको गूढचरः

शम्बूकः—शूद्रतपस्वी

दाण्डायनः }
सौघातकिः } वाल्मीकिमहर्षेरन्तेवासिनौ

दिव्यपुरुषः—शापोपहतः प्राक्शम्बूकस्वरूपः

चन्द्रकेतुः—लक्ष्मणाभजः

सुमन्त्रः—चन्द्रकेतोः सारथिः

वाल्मीकिः—महर्षिः, रामायणप्रणेताऽऽद्यकविश्च

विद्याधरः—देवताविशेषः

यटयः—वाल्मीकिमहर्षेराश्रमस्थाश्छात्राः

पुरुषः—चन्द्रकेतुचम्बूगतः सैनिकः

- स्त्रियः -

सीता—रामचन्द्रस्य भार्या, विदेहाधिपतेः कन्या, अत्र च नायिका

कौसल्या—रामजननी, दशरथभार्या

अरुन्धती—वसिष्ठमुनेभार्या

आत्रेयी }
(तापसी) } तपस्विनी

वासन्ती }
(वनदेवता) } देवता

मुरला }
तमसा } सरितौ (मानुषदेहभाजौ)

पृथिवी—सीताया जननी, भूमिश्च

गङ्गा }
भागीरथी } रघुकुलपावनी मुरसरित् (मानुषदेहशृक्)

विद्याधरी—विद्याधरस्य दयिता

प्रतिहारी—द्वारपालिका

प्रथमाङ्कस्य कथावस्तु

अत्र नान्दीपठनादनन्तरं सूत्रधारः प्रविश्य कथं नामाधिकारिपुरुषा निवृत्तव्यापाराः सन्तः षष्ठाभिवेकसमये चत्वरेषु विश्राम्यन्तीनि सकुतुहलं पृच्छति । नरश्च निवेदयति कथानायकस्य श्रीरामचंद्रस्य यौवराज्याभिवेकोत्सवः समवसितः, तत्रोपस्थितानां लङ्कासमस्तसुहृदां प्लवंगमराक्षसानां नानादिगन्तपावनब्रह्मर्षि-राजर्षिवृन्दानां स्वदेशगमनादेव विश्रांतचारचरणामि चत्वरस्यानानीति । गुरुजनो दशरथभार्याभिः सह ऋष्यशृङ्गस्य द्वादशवर्षिके सत्रे समुपस्थानुमासन्नप्रसवां जानकीं विमुच्य ययौ । जनकोऽपि यौवराज्याभिवेकोत्सवादि सुखेन नीत्वा विदेहान् गतश्च । तद्वियोगादिमनस्कां सीतां परिसात्वयितुं रागचन्द्रो धर्मासनाद्वासगृहं प्रविशतीति कथांशोऽत्र प्रस्तुतः । एतस्मिन्नेवांतरे ऋष्याश्रमादधवक्रो 'जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि, नवं च राज्यम् । युक्तः प्रजानामनुरक्षणे स्यास्तस्माद्यशो यत् परमं धनं व. ॥' इति वसिष्ठमुनेः संदेशमादायाजगाम । रामचन्द्रोऽपि—'भेहं दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । अराधनाय लोकानां मुबतो नास्ति मे व्यथा ॥' इति भगवन्मैत्रावरुणिसमादेशानुगुणं करोमीत्युक्त्वा वसिष्ठसंदेशमुपादत्तवान् । ततश्च विचेतस्कां सीतां समनुरक्षयितुं लक्ष्मणचित्रितालेक्ष्यदर्शने प्रस्तुते पूर्वा-नुभूतानन्दवियोगादिमाद्युक्तेन श्रीरामचंद्रेण 'दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विषय्यमानो हन्मर्मत्रय इव वेदनां तनोति ।' इत्यादिना कृतं पुनःसंवेदनाविष्करणम् । अलेख्यदर्शनकौतुकेन सीता चापि 'प्रसन्नगंभीरासु वनराजिषु पवित्रनिर्मल-शिशिरसलिलां भागीरथीं पुनरप्यवगाहिष्ये' इति प्रत्युपजातदोहदा ह्यभवत् । तस्या दोहदपूर्वार्थं रामः 'सत्वरं रथमुपस्थापय' इति लक्ष्मणं समादिष्टवान् । एतस्मिन्नेवांतरे रामेण पूर्वं प्रेषितो दुर्मुखाख्यो गूढचरो रामं समुपेत्य लङ्कायां रावणगृहे निवासाद्यधिहृत्य सीताविषयकं यत्कौलीनं श्रुतं तद्यथावद्गमं रहसि न्यवेदयत् । स तेन लोकापवादेन दूनचेतस्त्वादृतसंज्ञोऽभवत् । लब्धचेत-नश्चाथ सीताया वने त्याग एवात्र निष्कृतिरिति मन्यमानो रामः सुनिर्भरं विलम्ब लक्ष्मणाय तयानुष्ठातुं रहसि समादिशत् । एवं सीतालक्ष्मणौ रथारूढौ भूत्वा वनप्रयाणाद्यौपस्थितवन्तौ ।

महाकविभवभूतिविरचितम्
उत्तररामचरितम्

— प्रथमोऽङ्कः —

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशासहे ।

वन्देमहि च तां वाणीममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

तलस्पर्शिनी ।

पुरि भुवि महितायां भूमिनाराभिधायामधिमुनिमृगुनीर्थोपान्तमाश्रद्धखेलम् ।
किमपि नतशरण्यं मङ्गलं मद्भवह्रीजगदधिपतिसंज्ञं द्वन्द्वमानन्दयेत्तः ॥

ज्ञानं सर्वपराधीनं तद्देतुश्चेद्वयाननः ।

स चेद्भक्तपराधीनस्तं विना कं व्रजाग्न्यहम् ॥

भूसारपुरवाम्बव्यो चाधूलो वीरराघवः ।

भवभूतिकृतिं हृषीं व्याचष्टे कृष्णामयीम् ॥

भवभूतेः कवीन्द्रस्य क्व गम्भीरो गिरां भरः ।

क्व मन्मतिरतिस्थूला सहायोऽत्र ह्वयाननः ॥

चापल्यमथवा बाल्यं कृतावस्थां प्रवर्तकम् ।

सप्रापि कृपया सन्तः संतन्वन्तां शुभां दशम् ॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिनाम कविकण्ठीरवः 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुत्या परिनिष्ठितशब्दप्रयोगस्य धर्मत्वमवगच्छन् 'वाक्यं यत्रसेऽर्थकृते' इत्यादिना काव्यरूपस्य तस्य प्रकर्षं विभाव्य, 'शैवा वयं न सतु तत्र विचारणीयं पद्माक्षरीजपपरा नितरां तथापि । चेतो मदीयमतसीवुसुमाव-भासं स्मेराननं स्मरति गोपवधूक्तिभोरम् ॥' इत्यादिन्यायेन अङ्कुरितभगवद्भक्तिकृतया 'स वाम्बिमर्गो जनताधविष्टो यस्मिन्प्रतिश्लोचमचद्भवत्यपि । नामान्यनन्तस्य यशो-ऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥' इत्यादिन्यायेन 'प्रबन्धानां प्रबन्धूणागपि कीर्तिप्रतिष्ठयोः । मूलं विषयभूतस्य नेतुर्गुणनिरूपणम् ॥' इत्यादिन्यायेन च भगवद्भूणान्विषयः, तत्रापि 'यदि छुण्णं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितम्' इत्यादि-न्यायेन रामार्थां प्रतिपिपादयिषुः, इदस्य ध्याव्यापेक्षया 'देवानामिदमामनन्ति मुनयः वान्तं शतं चाक्षुषम्' इत्युक्तानाव्याश्रयत्वप्रयुक्तप्राधान्यात्प्रकरणादीनां यथा-यथं रसयस्तुनायनापकर्षात्तत्प्रकर्षात्तत्रकं चिकीर्षुः, पूर्वचरितस्य महावीरचरितत्वेन वर्णितत्वात्, उत्तरं चरितं वर्णयितुमसिंधाय पूर्वैरप्रधानाद्भवतां नान्दीमाह— इदं कविभ्य इति । 'इदं', 'कविभ्य' इति पदद्वयमिदम् । अतो द्वादशपदत्वसिद्ध्या न नान्दीपदनियममङ्गः । 'इदम्' इति चोद्देश्यसमर्पकं द्वितीयान्तं विशेष्यवाचकम्,

पाटा०-१ 'विन्देम देवतां', 'वन्देम देवतां वाच'.

‘नमोवाकम्’ इति च विधेयसमर्पकं विशेषणवाचकं च । तथा च—इदं प्रारिप्सित-
ग्रन्थादौ चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थं मङ्गलं पूर्वैभ्यः कविभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
पूर्वकालप्रसिद्धप्राचेतसादिकविविषयकनमोवाकं निर्दिशाम्—इति वाक्यार्थः । ‘प्रशा-
सनं तु निर्देशः’ इति कोशः ‘आढः शासु इच्छायाम्’ इति धातोः आङ्पूर्वस्त्वं
प्रायिकमित्युक्तेः प्रपूर्वकत्वेनेच्छार्थकत्वं च । ‘नमोवाकं नमोवाकः’ इति कोशः । भावे
घञ् । वुरवम् । एतन्मङ्गलोद्देश्यपूर्वककविविषयकनमोवाकविधेयकथोधजनकशाब्द-
प्रयोगवानहम्, एतन्मङ्गलोद्देश्यपूर्वकविविषयकनमोवाकविधेयकेच्छावानहम्, इत्य-
न्वयबोधः । ‘नमोवाकम्’ इत्यत्रैकदेश‘नमः’शब्दापेक्षया ‘कविभ्यः’ इति चतुर्थी ।
‘नमःस्वस्ति—’(२।३।१६) इत्याद्यनुशासनात् । अत्र नान्दीप्रभृतिप्रशस्तिरुपचरमाङ्क-
पर्यन्तस्य कर्तव्यस्य बुद्धिस्थत्वेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायात् नमोवाकमिति विधेयानुसाराच्च
मङ्गलस्यैव ‘इदं’पदेन विवक्षा । इदमिति च सामान्ये नपुंसकम् । नमोवाकमिति तु
पुंलिङ्गम् । तथा च—शुक्तिं रजतं जानातीत्यादाविव विशेष्यनिष्प्रत्वाभावेन समान-
लिङ्गत्वाप्रसक्त्या न तद्बाधरूपदोषः । ‘इदं नमोवाकम्’ इत्यत्र नमोवाकमित्यस्य
विशेष्यवाचकत्वमभ्युपगम्य तद्विशेषणवाचकस्य इदंपदस्य ‘सामान्ये नपुंसकं’
(वा. ५०४३) इति नपुंसकत्वाश्रयणे तु विशेष्य-विशेषणवाचकपदयोः समान-
लिङ्गत्वं बाधितव्यमित्यस्वारस्यम् । इदंपदप्रयोजनं च मूर्धन्यं स्यात् । उक्तरीत्याश्र-
यणे तु मालतीमाधवादौ अन्यादृशमङ्गलेच्छायामपि एतन्नाटककर्तव्यमङ्गलं पूर्वक-
विविषयकनमोवाकमिच्छाम इत्यर्थलाभेन सप्रयोजनत्वम्, विशेष्यविशेषणवाचकयोः
समानलिङ्गत्वबाधाभावश्चेति न दोष इति बोध्यम् । अत्र ‘पूर्वैभ्यः कविभ्यो नमो-
वाकमिदं प्रशास्महे’ इति योजयित्वा पूर्वकविविषयकनमोवाकरूपमेतन्मङ्गलमिच्छाम
इत्युद्देश्यभावविरहेण पक्षान्तरमपि । अत्रापि इदमिति सामान्ये क्लीबम् । नमोवा-
कमिति च पुंलिङ्गमेव । ‘राज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्य सिंहासनम्’ इत्यादाविव
विशेष्यनिष्प्रत्वाभावेन समानलिङ्गकत्वप्रसक्तेः । अमात्यानुवर्तनपुरःसरराजदर्शन-
न्यायेन गुणहृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महत्ते प्रभवति । तत्र गुणोऽपि संस्कार-
मनुभवतीति न्यायेन, कविनमस्कारानन्तरं वाणीं नमस्करोति—वन्देमहीति ।
एतेन अनुग्राहकवाणीनमस्कारात्पूर्वमनुग्राह्यप्राचेतसादिनमस्कारायोग इत्यपास्तम् ।
‘भगवद्वन्दनं त्वाद्यं गुरुवन्दनपूर्वकम्’ इति विधेयम् । ‘मधुमयकण्ठिनीना मार्गदर्शी
महर्षिः’, ‘काव्यज्ञशिक्ष्याभ्यासः’ इति च प्राचेतसादीनां गुरुत्वानपायाच्च । तां प्रसिद्धां
पूर्वोक्तनमस्कारार्हत्वेन बुद्धिस्थामिति वा । अमृतां दाश्वतीम् । ‘यज्ञशेषमुधामोक्षेष्व-
मृतं शश्वते त्रिषु’ इत्यभिधानात् । अत्र यज्ञशेषमुधामोक्षस्वरूपेति कश्चिन्,—तज्जः अ-
मृतामिति क्लीत्वालाभात्, तद्भागेऽपि स्वरूपामित्यर्थालाभात् । आत्मनः परमात्मनः
धियःपत्युः कलामंशभूताम् । विप्रहाध्याये तथा प्रतिपादनात्, ह्यग्रीवांशत्वाच्च । तदु-
क्तमाचार्यै—‘दाक्षिण्यरम्या गिरिशस्य मूर्तिर्देवी सरोजासनधर्मपत्नी । व्यासादयोऽपि
व्यपदेश्यवाचः रजुरग्निं सर्वे तव शक्तिलेशैः ॥’ इति । वाणीं वन्देमहि च प्रणमाम च ।
वन्दतेर्लिङ्गपुत्तमपुरुषबहुवचनम् । पूर्वोक्तप्रशासनसमुच्चार्यरुधकारः । अत्र पूर्वार्धे
सर्वलोकनमस्कार्याः पूर्वकालप्रसिद्धाः प्राज्ञाः केचिद्वर्णा इति सूच्यते । लोकनमस्कार्या

इत्यनेन धूर्तवर्ण्यकभाणादिव्यावृत्तिः । पूर्वोत्पनेन कल्पितवर्ण्यकप्रकरणादिव्यावृत्तिः । भरतस्य च क्वाप्यवर्णनात् रामलक्ष्मणशत्रुघ्नानां त्रयाणामेव कथांशोपयोगित्वेनात्र बहुवचनस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपर्यवसानमव्याहृतम् । कविभ्य इत्यनेन यथा कविषु बाल्मीकिराद्यत्वेन प्राधान्यम्, अन्येषामानन्तर्यादप्राधान्यम्, एवं तत्सूचितवर्णानां मध्ये रामचन्द्रस्य वर्णनायां ज्येष्ठत्वेन प्राधान्यं लक्ष्मणादेश्वाप्राधान्यमिति सूचितम् । एवं च नानेकनेतृत्वप्रत्युक्तनाटकत्वहानिः । अत एव लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्हपसर्जनत्वावगमात्, सीतापरित्यागे लक्ष्मणप्रेषणस्य लवणवधार्थं शत्रुघ्नप्रेषणस्य च ध्वननात्प्रथमाद्दार्थः सूच्यते । उत्तरार्धे प्राज्ञी काचन स्त्री वर्ण्यत इति सूचितम् । 'आत्मनः कलाम्' इत्यनेन तस्या देवतांशसंभवत्वं कस्यचिद्धर्मपञ्जीत्यं च सूच्यते; 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति पद्या अवयवत्वोपचारात्, कलाशब्दस्वावयववाचिन्वात् । अत एव नायकस्यापि देवतांशसंभवत्वं सूच्यते; देवतांशसंभूतत्रियं प्रति तादृशस्यैव नायकस्योचित्यात् । अमृतामिति मरणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधाद्भ्रातृपतनसंभावितस्य सीतामरणस्य गद्वापृथिवीभ्यां सह तदागमनेन भावनिश्चयरूपो द्वितीयाद्ग्रन्थिनसमाह्वान्तार्थः सूच्यते । नमस्कारसमुच्चयेन सप्तप्राधान्यावगमाच्छाकुन्तलादाविव नासाभ्याया वर्ण्यत्वम् । अपि तु साध्याया एव वर्ण्यत्वमिति सूच्यत इति मुधियो विभावयन्तु ॥ अस्य श्लोकस्य योजनान्तरमपि — इदमित्यादि । 'इदंकविभ्यः' इत्येकं पदम् । 'नमः', 'वाकम्' इति च पदद्वयम् । एतेन द्वादशपदत्वत्रिदशान् गान्धीनियमहानिः । अयमर्थः—पूर्वोभ्यः प्रार्चनेभ्य इदंकविभ्योऽस्ता युद्धिस्थरामकथायाः कविभ्यः । रामकथासंबन्धिकविभ्य इत्यर्थः । बाल्मीकियसिद्धादिभ्य इति तदर्थः । कथाया युद्धिस्थत्वात् 'पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयान्ति सेयं कथा' इत्युपसंहारे वक्ष्यमाणत्वाच्च 'इदंशब्देन परामर्श इत्युपपन्नम् । प्राथमिकरूपादशित्वरूपमुपकारं ख्यापयितुं पूर्वोभ्य इत्युक्तम् । कथान्तरकविनमस्कारे प्रयोजनाभावान् इदंकविभ्य इत्युक्तम् । उच्यतेऽनेनेति वाकमुक्तिसाधनीभूतम् । कवेर्वदयवाकत्वेऽपि प्रारिप्सितग्रन्थगमात् कविनमस्कारस्य साधनत्वं तात्पर्यम् । करणे घञ् । तस्य चोपदेशाप्रवृत्तावित्यत्रैव बाहुलकत्वम् । अन्यथा एतदा भाष्यम् । 'संज्ञायामिति च प्रायिकम्' इत्युक्तत्वात् दोषः । यद्वा,—उच्यते यत्तत् वाकम् । कर्मणि घञ् । 'अकर्तारि च कारके' (३।३।१९) इत्यनुशासनान्त्वाच्चिदं नमः प्रशासहे दृच्छामः निर्दिशाम इति वा । तां पूर्वोपस्थिताम् । प्रशतिनिमित्तविधयास्याः कविपदेनोपस्थितेः । अमृतामानुपूर्व्याञ्जित्याम् । शब्दस्य नित्यत्वपक्षे स्वरूपेण नित्यामित्यर्थः । यद्वा,—अमृतं मोक्षस्तदस्या अस्तीत्यमृता ताम् । मत्वर्थायोऽचप्रत्ययः । तेन स्त्रीत्वोपपत्तिः । प्रयोजकतासंबन्धेन मोक्षवतीमित्यर्थः । रामायणादिना मोक्षप्रयोजकत्वं च 'एवैकमधुरं पुतां महापातकनाशनम्' इति स्फुटम् । अत्र हेतुमाह—आत्मनः कलां परमात्मप्रतिपादकदियाम्, 'विद्यायां कालमेदे च मुक्तौ क्षिपे कलेति च' इति विजयन्ती । रामायणादिकाम् । परमात्मप्रतिपादकत्वं च 'वेदवेधे परे पुंति' इत्यादौ स्पष्टम् । रामायणाध्यात्मरामायणरूपां बन्धेमहि प्रणमाम । 'विषयमङ्गलद्वयसंप्रदो विजयते' इति बालरामायणाटके स्फुटम् । अस्मां

योजनायां पूर्ववत्काव्यार्थसूचनं घोडध्यम् । केचित्तु—‘इदम्’ इति भिन्नपदम्, ‘नमः वा कं’ इति च पदत्रयम् । कविभ्य इदं नमः प्रशास्महे इत्यन्वयः । वाशब्दः समुच्चयार्थः । कमिलस्य ब्रह्माणमित्यर्थः । एवं च वाणीं सरस्वतीं देवीं कं वा ब्रह्माणं च वन्देमहि च प्रणमाम च । क्रियाद्वयसमुच्चयकश्चकारः । वन्दनक्रियानिरूपित-कर्मद्वयसमुच्चयकस्तु वाशब्दः—इत्याहुः, तत्र; व्यवहितान्वयात् । ‘यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा । द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दीति प्रकीर्तिता ॥’ इत्यत्र चतुर्दशपदानुक्तेः । अन्ये तु—‘पूर्ववदेव पदानि । इदं नमो वा पूर्वभ्यः कविभ्यः कं प्रशास्महे । तां वाणीं वन्देमहि’ इत्यन्वयमुक्त्वा ‘इदं नमो वा पूर्वभ्यः कविभ्यः अन्यं कं प्रशास्महे तामेव वाणीं वन्देमहि । इतः प्राचीनं नमः पूर्वकविभ्यः । अन्यं प्रति न कृतमेव । इदं वा तदन्यं वा कं प्रति प्रशास्महे इत्यर्थः’ इति वदन्ति । तदपि नः प्रतीत्यध्याहारापत्तेः । नच ‘शास्तिदुहिष्ठि-’ इत्यादिना द्विकर्मकत्वं ‘माणवकं धर्मं शास्ति’ इतिवदिति वाच्यम्; तत्र ‘शामु अनुशिष्टौ’ इत्यस्यैव ग्रहणाच्च । नच ‘तदेवेदम्’ इति वाच्यम्; तस्य परस्मैपदित्वात् अर्थासंगतेः, चकार-स्यावधारणार्थकत्वाश्रयज्ञेशात् पदनियमातिद्वेषः । यदप्युक्तम्—‘पूर्वभ्यः कविभ्यः इदं नमः’ इत्येकं वाक्यम्, अन्यं वा कं प्रशास्महे इत्यपरं वाक्यम्, प्रशास्महे वाच-मिच्छाम इत्यर्थः’ इति,—तदपि मन्दम्; एकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्यान्याप्यत्वात्कवेर्वैश्यवाकत्वेन वागिच्छाया असंभवाच्च त्रयोदशपदत्वापत्तेश्च । यदपि चोक्तम्—इदं कविभ्यः इदानींतनकविभ्यः पूर्वभ्यो वा पूर्वकविभ्यश्च नमः प्रणम कं शिरसा प्रशास्महे । ‘कं शिरोऽभ्युनो.’ इति ‘मान्ताव्ययत्वात्तृतीयार्थलाभः’ इति,—तदपि नः पूर्वभ्य इत्यत्र कविभ्य इत्यध्याहारापत्तेः, कविभ्य इत्येतावन्मात्रोक्तौ उभयकवित्तामे निर्देशद्वयाश्रयणे प्रयोजनाभावात्, भाविकविद्वेषे मूलाभावात्, त्रयोदशपदत्वापत्तेश्च । यच्चोक्तम्—‘पूर्वभ्यो नमः इदं कविभ्यः कं वा सुखं वा प्रशास्महे प्राचीनकविभ्यो नमः प्रशास्महे इदानींतनकविभ्यः सुखं प्रशास्महे’ इति,—तत्र; क्रमिकैकान्वयालामात्, पूर्वोक्तदोषाच्च । यत्तुक्तम्—‘पूर्वभ्यो वा पूर्वकविभ्य इव इदं कविभ्य इदानींतनकविभ्यः नमः इत्येकं वाक्यम्, कं वा प्रशास्महे इत्यपरम्, सुखं इच्छामः इति तदर्थः’ इति,—तत्र, विघ्नध्वंसस्यैवापेक्षितत्वेन सुखप्रार्थनाया असांगत्यात्, पूर्वदोषप्रसङ्गाच्च । केचित्तु—पूर्वभ्य वैदिकेभ्यः कविभ्यः गजाननाय, ‘गणानां त्वा गणपति हवामहे’ इति श्रुतेः । ‘कवी शुक्रगजाननौ’ इति,—तत्र, बहुवचनस्यारस्यात्, पूजायां बहुत्वस्य गुरुपित्रादिवाचकशब्देभ्य एव दर्शनात् । किञ्चात्र गजाननस्य प्राचेतसादिसाधारणकान्तदर्शित्वरूपकवित्त्वेन कविपदादुपस्थितिर्न शक्या । सामान्यशब्दस्य विशेषव्यवस्थापकाभावात् पूर्वभ्यः इत्यस्य च साधारणत्वात् न तद्यथास्थापकम् । ‘कवी शुक्रगजाननौ’ इति कोशाद्गजाननत्वेन तदुपस्थितिरपि न शक्या; पूर्वशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । न ह्यपूर्वः कश्चिद्गजाननोऽस्ति येन तद्यावृत्त्या तत्सार्धकथं स्यात् । ‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता’ इत्यारभ्य ‘शब्दार्थस्मानवच्छेदे विशेषे स्मृतिहेतवः’ इत्युक्तीत्या शुक्रादिव्यवच्छेदकत्वपूर्वकं गजाननोपस्थापकप्रकरणाद्यभावाच्च । नच वक्तुरपि संयोगादिप्रमाणेष्वन्यतमत्वेन

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अथ खलु भगवतः कालप्रिया-
नाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान्विज्ञापयामि—एवमत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु ।
अस्ति खलु तत्रमवान्काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनैः पदवाक्यप्रमाणज्ञो
भवभूतिर्नाम जेतुकर्णीपुत्रः ।

परिगणनात् भवभूतेश्च मालतीमाधवे 'विनायक्यधिकरं वो घदनविधुतयः पान्तु'
इत्युक्त्वा विनायकभक्तत्वावगमात् अत्रापि तत्परत्वं युक्तमिति वाच्यम्; तस्य
महावीरचरिते परिलगात् । अत्र औचित्यरूपदुर्बलप्रमाणमवष्टभ्य बहुवचनश्रुतेः
पूजालक्षणिकत्वस्यान्याप्यत्वाच्च । यत्तु तेनैवोक्तम्—'अनुप्राहक—'इत्यादि, तत्तु
अमात्यानुवर्तनपुरःसररानन्दरानादिन्यायविरोधादुपेक्षम् । तेनैव 'कवीन्द्राः कल्पन्ते
स्वयमपि विरिधिप्रभृतयः' इत्यानन्दलहरीसुपष्टम्भेन चतुर्मुसपरत्वमुपक्षिप्य 'केत-
कीकुनुम—' इत्यादिना 'या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिः' इत्यादिना च दूषित इति,—तत्तु-
च्छम्; 'भवप्रतधरा ये च ये च तान्समवृत्रताः' इत्यादिभागवतप्रामाण्येन गजाननस्य
नमस्कारानर्हत्वशापदानात् । 'या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिः सर्वैः सुरैः सेविता' इति
ब्रह्मशंकरापेक्षया प्राधान्ये विनायकापेक्षया तस्य कैमुलसिद्धत्वाच्चेति ग्रन्थगौरवमिया
विरम्यत इत्यलम् ॥१॥ नान्वीलक्षणं तु—'भत्राष्टनिर्द्वादशभिः' इत्यादि दशरूप-
कादिषु स्फुटम् । नाटकलक्षणं च—'वीरशृङ्गारयोरैकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्या-
तनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥' इति । यद्यपि करुणरस एवास्मिन्नाटके प्रधानमिति
सर्वजनीनं सूचितम्, करुणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो नाटकप्रतिपाद्य इति सूचयता
नान्वीस्थामृतपदेन करुण एवास्मिन्नाटके प्रधान इति, तथापि वीर-शृङ्गारौ प्राधिकौ
श्रयुक्तेन दोष इत्याहुः । पूर्वैरङ्गलक्षणं तु—'यन्नाथ्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविप्रोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते ॥' इति । प्रस्तावनालक्षणं तु—'सूत्रधारो
नटीं ब्रूते मारिपं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिन्निशोक्या यत्तदामुद्यम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यात्' इति । नान्यन्त इति । नान्याः पूर्वोक्ताया अन्ते
समाप्तौ सूत्रधारः । प्रविश्य, आहेति शेषः । तदुक्तम्—'पूर्वैरङ्गं विधायादौ
सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्द्वपरः काव्यमासूत्रयेन्नटः ॥' इति । प्ररोचनां
प्रस्तोतुं सामाजिकावधानायाद्—अथ खलु भगवत्त इति । भगवतो ज्ञान-
शक्त्यादिगुणवतः कालप्रियानाथस्य कालप्रियानामाश्रिकाया नाथः शिवस्तस्य ।

पाठा०-१ 'प्रिय०', २ 'अथ भग०', ३ 'लाञ्छनो भवभूतिः', ४ 'जात०'.

टिप्प०-1 महाकालामिवेयं चण्डीशरसानं सांप्रमपि प्रमितं वरीवर्तुञ्जयिन्याम् ।
तथा च मेघदूतेऽपि—'भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्षमाणः पुण्यं यायास्त्रि-
भुवनगुरोधामं चण्डीशरस' इति ।

२ भवभूतिरतु विद्मोभिन्नः सप्तमशतशोत्तरार्धकान्यकुम्भनृपस्य पशोवर्मणः
समायामासीदिति 'कविर्वापस्तिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः । जिनो यवो यशोवर्मा तदृणः
रजुतिवन्दिताम्' इति राजतरङ्गिणीतः (४११४४) समवधीयते । अष्टमशतकीषोऽयमित्ये ।

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्देव्यैवान्ववर्तत ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ २ ॥

इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । यात्रायामुत्सवे आर्याः पूज्या मिथ्या ज्ञानिन-
स्तथाविधान्विज्ञापयामि । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अत्रभवन्तः पूज्या यूयम् ।
'अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ' इत्युक्तेः । यद्वा,—अत्रास्मिन्नगरे भगवन्तः ।
यूयमित्यर्थः । विदांकुर्वन्तु । 'विदांकुर्वन्तिवन्यतरस्याम्' इति सूत्रानुशिष्टोऽयं शब्दः ।
यात्रायामिति काल उक्तः । अत्रेति देश उक्तः । 'निर्देशो देशकालयोः' इत्युक्तेः ।
अस्ति खल्विति । काश्यपः कश्यपगोत्रोद्भवः । ऋष्यप्रख्यः । 'पर्यकः
कश्यपो भवति' इति सर्वज्ञतया श्रुतिप्रसिद्धकश्यपवंदयः । 'श्रीकण्ठ' इति पदं शब्दः
लाञ्छनं यस्य स तथोक्तः । श्रीकण्ठनामक इत्यर्थः । 'द्वादशोऽहनि पिता नाम
कुर्यात्' इति पैतृकं नामधेयमिदम् । पदवाक्यप्रमाणजः । व्याकरणन्यायमीमांसा-
परिज्ञातेत्यर्थः । भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति प्रसिद्धनामवान् । एतत्कृतः 'साम्बा
पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः' इति श्लोकध्रुवणसंतुष्टो राजा भवभूतिरित्येन ख्यापया-
मासेति कथा अत्रानुसंधेया । एवमन्यत्रापि कवितानुसारेण तत्तज्ज्ञानधेयम् ।
यथा—रत्नखेटकः, कोटिसारः, इति । उदयरक्तं चन्द्रविम्बं रतिपतिरत्नखेटकत्वेनो-
त्प्रेक्षितवानित्यैतिह्यस्य, कामिनीस्तनमण्डलं प्रति 'कुलाचलेन्द्रापि कोटिमारः'
इत्युक्तवानित्यैतिह्यस्य, च तन्मूलत्वात् किञ्चासौ कवये ईश्वर एव मिथुरूपेणागल्य
भूतिं दत्तवानिति वदन्ति । एवं च भवाद्भगवतो भूतिर्यस्येति भवभूतिरित्यन्वर्थ
इत्याहुः । यमिति । ब्रह्माणम् । यजनादिपदकसंनिरतमित्यर्थः । लाक्षणिकोऽयम् ।
मुख्यार्थपरत्वे प्रयोजनाभावात् । तथाविधं यं भवभूतिमियं देवता प्रसादादिना
साध्यत्वेन प्रसिद्धा वाग्देवी वक्ष्या सत्येव विधिप्रतिषेधार्हा सत्येवान्ववर्ततानुवर्ति-
तवती । यद्वा,—ब्रह्माणं यमेव वक्ष्या सत्यन्ववर्तत, न त्वन्यमित्यर्थः । पूर्वस्मिन्नर्थे
वक्ष्यैवान्ववर्तत नत्ववक्ष्यान्ववर्तत । अलाभेन बालिदासादिषु स्वयमवक्ष्यैव बालिदास-
प्रभृत्यनुरोधेनागताया वाग्देव्या यदनुवर्तनं तद्भाववर्तते । अत्र 'यं ब्रह्माणमियं
देवी वाग्देव्यान्ववर्तत' इति द्वितीयान्त'ब्रह्म'शब्देन 'इव'शब्देन च युक्तं पाठा-
न्तरमपि क्वचिद्दृश्यते । तत्रार्थमर्थः—इयं वाग्देवी यं भवभूतिं ब्रह्माणमिव स्वभर्तारं
चतुर्मुखमिव वक्ष्या सत्यन्ववर्ततानुवर्तितवती । देवस्य स्त्री देवी । दीव्यति प्रकाश-
यति प्रकाशते इति वा देवी । 'देवद्र' इति टित्त्वान् ङीप् । यद्वा—यं देवी यादृ-
शभवभूतिविषयकेच्छावती सती इयं वाग्देवी ब्रह्माणं वक्ष्येवान्ववर्तत । वक्ष्यानुव-
र्तनाभिनयमात्रं स्वभर्तारि, भावबन्धस्तु भवभूतावेवेति भावः । 'सावित्र्याः प्रथमं
यमुञ्ज्वलगुणं वद्रे स्वयम्' इतिवत्स्वयंवरं कृतवतीत्यर्थः । दिवुधातोः 'कान्तिगतिषु'
इत्युक्तेः इच्छायां वृत्तिः । दीव्यति कामयत इति देवीति कृदन्तदेवीपदयोगेऽपि
'तदर्हम्' इति ज्ञापकात्, 'धैरानोद्गुत्तनम्' इति प्रयोगाच्च । कृद्योगपक्ष्या
अनित्यत्वात् पद्य अत्राप्या द्वितीया उत्तमपरिभलरुमेकपावर्तति तदा पद्यप्रस-

एषोऽस्मि कविवशादायोऽधकस्तदानां तनश्च संवृतः । (मयन्तादबलोक्य ।)

मोः । यदा तावदत्र भवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोरमहाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिदिवमसंहृतनान्दीकः, तत्किमिदानीं विश्रान्तचार-
चरणानि चत्वरस्थानानि ?

ज्ञात् । परत्त्वत्र पाठे व्यवहितान्वयो दीप इत्याहुः । 'उत्तरं रामचरितं यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते' इति यच्छब्दपाठ इति मत्वा 'य चाग्नेवन्ववर्तते । यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्य-
तेऽग्नेन्यते, स भवभूतिर्नाम रविः अस्तीति पूर्वणान्वयः । यत्तदोर्निष्कसंनधान् स
इत्यस्य लाभ इति केषिन् । परं तु—'तत्प्रणीतम्' इति तच्छब्दस्युचमेव पाठमुप-
पद्य 'इयं चाग्नेवी यं भवभूतिमन्ववर्तते स भवभूतिर्नाम पविरस्ति । तत्प्रणीतं
उत्तरं रामचरितं प्रयोक्ष्यते इत्यन्वयः । अन्यथा विधेयस्य स्फुटप्रतीक्षनाप-
त्तेर्य—इति वदन्ति । इयं प्ररोचना प्रस्तुता । तदुक्तम्—'निवेदनं प्रयोज्यस्य
निर्देशो देशकालयोः । कविराव्यनटादीनां प्रशंसा तु प्ररोचना ॥' इति ॥ २ ॥

एषोऽस्मीति । कविवशादाद्यातुरोपेनायोभ्यङ्ग- अयोष्यासंनधिक इत्यर्थं । 'धन्य-
योपधादुन्' (४।२।१२३) इति सूत्रेण युक्तम्यासदेवश्च । तदानीं तनश्च रामपट्टानि-
षेकशालीनश्च संवृतोऽस्मीति योजना । निष्पन्नोऽस्मीत्यर्थः । अथनाशयः—यद्यपि
भोजराजमतरीत्या सूत्रधारनदीप्रभृतिभिः प्रकृतदेशकालावलम्बिनां प्रस्तावनामुपस्था
सूत्रधारादीनिष्वाम्य भूमिकां प्रवेद्य प्रवर्तिष्यमाणकाव्यामिनयकथासूत्रविष्कम्भो
वक्तव्य, तथापि सूत्रधारस्यैव काव्यकथाषट्कदेशकालसंनधमतीहत्या निष्कम्भ-
वर्ष्यस्योपन्यासः सूत्रधारत्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वाहानिर्गतिरप्येवमतम् । तद-
नुसारेणाहमायोष्यङ्गः संवृतोऽस्मीति । अयोष्यासंनधिकत्वं च तस्यां कादाचित्का-
वस्थानरूपम् । तेन वैदेशिकोऽस्मीति उपरितनप्रन्धेन न विरोधः । यदा
तावदिति । अत्रमन्तः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलस्य रावणवदास्य धूमकेतोरमित्तिङ्ग-
स्तीर्तुत्तपातप्रहविशेषस्य वा महाराजकासौ रामश्च इति विग्रहः तस्य । रात्रिदिव-
महर्निशम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति सूत्रे निपातितोऽयं मन्त्रः । असंहृतना-
न्दीकोऽपिनिष्ठमङ्गलः । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ह्रस्वप्रतिषेधः ।
अयं पट्टाभिषेकसमयः पट्टाभिषेकसुहृत्तं यदा यस्मिन्काले । यदा,—नमय आचारः
पट्टाभिषेकरूप आचारो यदा यस्मिन्काले ।

(प्रविश्य ।)

नटः—भाव ! प्रेषिता हि स्वगृहान्महाराजेन लङ्कासमरमुद्दयो महा-
त्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तृपावना ब्रह्म-
र्षयो राजर्षयश्च, यत्समाराधनायैतावतो दिवसान्प्रमोद आसीत् ।

सूत्रधारः—आः, अस्त्येतन्निमित्तम् ।

नटः—अन्यच्च,—

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता रामस्य मातरः ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—वैदेशिकोऽसीति पृच्छामि । कः पुनर्जामाता ?

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय तां ददौ ॥ ४ ॥

स्थूलकालस्याधारत्वान् । प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायोऽत्रानुसंधेयः ॥ भाव ! प्रेषिता
इति । महात्मानो महापौर्याः । सभाजनं सपर्यामुपतिष्ठन्ते प्राप्नुवन्तीति सभाज-
नोपस्थायिनः । 'सुप्यजाती-' (३।२।७८) इति णिनिः । इदं च मध्यमणिन्यायेन
पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति ब्रह्मर्षयो गौतमविश्वामित्रादयः, राजर्षयस्तु जनकप्रभृतयः,
देवर्षीणां कर्ष्वदिगमनाज्ञानादिगन्तेत्युक्तिः । यत्समाराधनाय येषां प्लवङ्गमादीनां
समाराधनाय पूजनायैतावतो दिवसानेतावत्सु दिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
प्रमोदः । चारगतागतहेतुभूतप्रहर्ष इत्यर्थः । यत्समाराधनाय प्रमोद आसीत्,
ते प्रेषिता इत्यन्वयः । 'यत्समाराधनाय' इति तत्पद्युक्तपाठे तु न विश्रान्तचार-
चरणत्वे हेतुरुक्तो भवतीत्यत्राह—यत्समाराधनायेति । एवं चारचरणहेतुर्गत
इति भावः । आ, अस्त्येतन्निमित्तम् । आ इति स्मरणवाचकम् । अत एव 'निपात
एकाजनाङ्' (१।१।१४) इति प्रगृह्यत्वात् आ अस्तीति संप्यभावः । 'वाक्यस्म-
रणयोरन्वित्' इत्याद्युक्तेः । एतन्निमित्तमस्ति । मया विस्मृतमिति भावः ॥ वसि-
ष्ठाधिष्ठिता इति । अरुन्धतीं पुरस्कृत्य वसिष्ठाधिष्ठिता इत्यन्वयः । गुरुपञ्चो-
त्वप्रयुक्तप्राधान्यादारुन्धतीं मुख्यां कृत्वा वसिष्ठेन व्यापारिता इत्यर्थः । वसिष्ठः
कर्तव्यं अरुन्धतीमुखमवलोकमानोऽनुशास्ति । ततो देव्योऽरुन्धत्या सह कर्तव्यम-
नुतिष्ठन्तीति भावः । 'जामातुः' इत्येतन्मध्यमणिन्यायेन यज्ञाश्रमाभ्यामन्वेति । यज्ञे
यज्ञनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा. १४९०) इति सप्तमी । सर्तीत्यध्याहारेण
यज्ञे सति आश्रमे गता इति वार्थः ॥ ३ ॥ वैदेशिको विदेशो देशान्तरं तत्र भवो
वैदेशिकः । अप्यात्मादित्वाद्गुणः । विदेशस्थस्यापि कदाचिदयोध्यास्थितिसंभवादि-
त्याहुः ॥ कन्यामिति । व्यजीजनत् अजनयत् । 'जनीं प्रादुर्भावे' इति

पाठा०-१ 'न्तागताङ्'. २ 'सानुत्सव'. ३ 'राधवमातरः'. ४ 'पुनरसी'.

विमाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं सत्रमा-
रब्धम् । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र यातः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन ! एहि । राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनो-
पतिष्ठावः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं
भावः ।

सूत्रधारः—मारिष !

धातोर्णिच् । तां शान्तां रोमपादाय रोमपादनाम्नेऽपत्यस्य कृतिर्व्यापारो यस्यास्त-
थाविधाम् । 'शिपादिभाषा' (५१४।१५४) इति ऋक् । 'कन्या ददौ' इत्युक्ते कलत्रा-
र्धमिति प्रतीतेस्तद्वारणाय 'अपत्यकृतिकाम्' इति । ददौ दत्तवान् ॥ ४ ॥ तेन ऋष्यशृ-
ङ्गेण । द्वादशवर्षाणि भविष्यतीति द्वादशवार्षिकम् । 'तमधीष्टो मृतो भूतो भार्वा-
इत्यधिष्ठत्य विहितष्टब् द्विशुः । 'वर्षाशृङ् च' (५११।८८) इति पाक्षिको लुगभावः ।
अनुशक्तिकादित्वादुभयत्र शृङ्गिः । नतृत्तरपदवृद्धिमात्रम् । 'अभविष्यति' इति
प्रतिषेधात् । न च द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्, आरब्धमित्युक्ते-
रसाङ्गत्यापत्तेः । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपीलादिना कठोरगर्भेति नानीता सीतेत्यु-
क्तया सीतायाः गर्भिणीदशायामेतत्सत्रमारब्धमिति स्पष्टमवगम्यते । एवं द्विती-
याद्भविष्यन्मे 'समनन्तरं च गर्भकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीमध्यापितौ'
इत्युक्त्वा 'संप्रति परिसमाप्तं द्वादशवार्षिकं सत्रम्' इति बक्ष्यमाणतया
अत्रत्य'द्वादशवार्षिक'शब्दस्य द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽभ्युपगमेन तद्विरो-
धापत्तेरिति ध्येयम् । तदनुरोधात्तदनुरणान्देशतोः, कठोरगर्भा पूर्णगर्भाम् ।
'कठोर'शब्दः पूर्णवाची । तदुक्तमुणादिषु वैयाकरणैः—'अयं पूर्णतायामपि'
इति । यत्त इति । 'अनाहृतोऽध्वरं गच्छेत्' इति विधेः किं पुनर्न्यायादिति
भावः ॥ तत्किमिति । स्वजातिसमयेन स्वजातिमर्वाद्या । उपतिष्ठावः तोपस्थावः ।
रामस्य 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्' इति देवताभावात् 'उपादेव-
पूजा-' (सू. वा. २१४) इत्यादिना नात्मनेपदम् । तथा च स्वजात्यनुगुणरूपं
यत्स्तोत्रं तत् कुर्य इति बोधः ॥ तेनेति । स्तोत्रव्यमिति यत्नेनेत्यर्थः । सुपरिशुद्धां
सुष्ठु दोषरहिताम् । स्तुवन्त्यनेनेति स्तोत्रं ग्रन्थः तस्य पद्धतिरानुपूर्वी । उपस्थानाय
गुणिनिष्ठगुणाभिधानाय स्तोत्रपद्धतिमित्यर्थः । समाप्तस्तु पठ्यन्तस्येति बोध्यम् ।
निरूपयतु उत्पादयतु । वदत्वित्यर्थः ॥ ननु यदुक्तं स्तुतिं निरूपयत्विति,
तदवगच्छामि, सुपरिशुद्धामिति नाभ्युपगच्छामि; दोषरहितत्वरूपपरिशुद्धत्वस्य प्रयो-
जनाभावात् । स्तुतिवचनं तु कर्तव्यमेव, स्वजातिनियतव्यापारत्वादित्याह—
सर्वथेति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । ध्येयवर्तव्यं व्यवहारः कर्तव्यः । भावे
तव्यप्रत्ययः । 'व्यवहार'शब्दः स्तुतिकरणरूपव्यापारपरः । अवचनीयता वच-
नीयं दोषरहितता । सुपरिशुद्धोत्यर्थः । कुतः किमर्थम् ? यद्वा,—कुतः कस्मै ?

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्या अपि हि वैदेह्याः सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्रधारः—यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत, ततः कष्टं स्यात् ।

‘शार्ङ्गविभक्तिरुत्कृतिः’ इति चतुर्थ्यर्थे तस्मिन् । अयमाशयः—दोषवत्तया वा दोषरहिततया वा गुणवत्तया वा स्तुतिकरणरूपव्यापारः कर्तव्यः । तस्य स्वत्रातीयधर्मेत्वात्त्वदुक्तमुपरिशुद्धतया तु किम् ? तस्याः फलाभावादिति । ननु जनाभिनेन्दनमेव तत्फलमस्तु, कुतः फलाभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणामित्यादिना । पूर्वपादस्थं हि शब्दस्मात् संबन्धः । हि यस्माज्जनः स्त्रीणां साधुत्वे दुर्जनः, तस्मादवचनीयता किमर्था ? इति पूर्वेण संबन्धः । जनः स्त्रीणां साधुत्वे यथा पातिव्रत्यविषय इव वाचां साधुत्वे माधुर्योन्मत्त्वत्यादिविषये दुर्जनो-दोषदर्शी । दोषदर्शित्वमेव हि दुर्जन्यमिति भावः । यथा स्त्रीणां साधुत्वे जनो दुर्जनः, तथा वाचां साधुत्वेऽपि जनो दुर्जनः, हि यस्मात्तस्मादवचनीयता किमर्थेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतकथासंगतये यथा स्त्रीणामिति दृष्टान्त उक्तः । तदुपगीव्यं प्रकृतमवलम्ब्यते—नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यमिति । तत्र हेतुमाह—देव्या इति । हि यत इत्यनयोर्थथाक्रमं पूर्वोत्तरार्धयोरन्वयः । हि यस्मादेव्या दीप्तिमत्या अपि । स्वभाषतो दोषप्रतिभ्रष्टाया अपीत्यर्थः । वैदेह्या विदेहराजपुत्र्याः । संबन्धसामान्ये पृष्टी । जनः सापवादः । अपवादो दोषकथनम्, तेन सहित इत्यर्थः । तथा च वैदेहीसंबन्धव्यापवादसहित इत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । तदुक्तम्—‘संयन्धिश्चन्दः सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते’ इति । यतश्च रक्षोगृहस्थितिः राक्षसगृहावस्थानमात्रम् । न त्वन्यदिति भावः । मूलं दोषकथनहेतुः । अग्निशुद्धौ अनिश्चयस्तु निश्चयाभावश्च । तुल्यशब्दः चार्थकः । अत्र ‘देव्या’ इति दोषाभाव उक्तः । ‘रक्षोगृहस्थितिः’ इत्यनेन असाधारणहेतुत्वभाव उक्तः । ‘अग्निशुद्धौ’ इत्यनेन बाधकप्रमाणमुक्तम् । तथा च एतत्सर्वमपि नावलोकितमिति भावः । विषयप्रभावमविगण्य असतोऽपि दोषस्य कथनं सुतत्त्वं दुर्जनकार्यम् । तत्राप्यसाधारणहेतुमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगण्य अनतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽप्यतिदुर्जनकार्यम् । तत्रापि बाधकप्रमाणमप्यविध्वस्यासाधारणकारणमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगण्य असतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽप्यतिदुर्जनकार्यमिति । अत्र हि यस्मात्सापवादः । यतश्च रक्षोगृहस्थितिर्मूलम् । अग्निशुद्धावनिश्चयश्च जनस्य । तस्मात् जनोऽतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्येवं पूर्वोक्तान्वयः ॥ ६ ॥ यदि पुनरिति । किंवदन्ती लोकवादः स्यन्देत प्रत्येव । श्रवणविषयी भवेदिति

पाठा०—१ ‘व्यवहर्तव्ये’. २ ‘देव्यामपि हि वैदेह्यां’. ३ ‘गृहे’. ४ ‘स्यात् ततोऽतिकृष्टं’ इ.

नटः—सर्वथा ऋषयो देवाश्च श्रेयो विधास्यन्ति । (परिक्रम्य)
 भो भोः, केदानीं महाराज ? । (आरुष्यं) एवं जनाः कथयन्ति—

स्नेहात्मभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
 नीत्योत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

। धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(शति निष्कान्तौ ।)

इति प्रस्तायना ।

(ततः प्रविशन्नासनोपविष्टो राम सीता च ।)

रामः—देवि वैदेहि ! विश्वसिहि । ते हि गुरवो न शक्नुवन्ति
 विहातुमस्मान् ।

किंत्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

यायात् । अनेन प्रथमाह्वारं सूच्यते । 'सर्वथा ऋषयः' इत्याद्यनेन शेषाह्वारं सूचितं ।
 एष ऋषिर्नृकश्रेयोविधानरूपनीजान्यासादुपज्ञेपो नाम' अथ्यद्गुणम् । यथा—
 'नीजन्याम उपज्ञेप' इति ॥ आरुष्यंति । इदमाकाशभाषितमुच्यते । तदुक्तम्—
 'अप्रविष्टे सहालापो भवेदाकाशभाषितम्' इति । स्नेहादिति । समाजयितुं पूज-
 यितुम् । उत्सवेन हर्षजनकव्यापारेण । विमनसो दुःखितहृदयायाः परिमात्त्वनाय
 तद्दुःसापनयनधममधुरवचनप्रयोगाय । 'धर्मार्थाय' (२।३।१५) इति अनुर्थं । धर्मा-
 मनान् धर्मियधर्मभूतराज्यपरिपालनार्थमिहासनादित्यर्थं । वासगृहं स्वावासगृहम् ।
 विशति प्रविशति ॥ ७ ॥ एव प्रस्तायना प्रस्तुता । अथाह प्रस्तूयते—ततः प्रवि-
 शतीत्यादिना । अङ्गक्षणं तु—'प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्यक्तिपुरस्कृत । अष्टो-
 नानाप्रकारार्थसंविधानरमाश्रय ॥' इति । विश्वसिहि सतोप प्राप्नुहि । 'समश्वासिहि'
 इति पाठान्तरम् । विहातुं लज्जुम् । किरियति । किन्तु अनुष्ठानस्य नित्यनैमित्ति-
 नादिकर्मकलापनिर्देतन्मय निरत्यय निश्चयता । अनुष्ठानाभावविरहरूपनिश्चय इत्यर्थः ।
 स्वातन्त्र्यशैरावन्धानमपकर्षति न सहते । 'अपकर्षति' इत्युक्त्वा अतिक्रामदपि शैरा-
 वन्धान निदन्ध इति लामेन, कदाचिदप्यङ्गीकृतमपि शैरचरित तद्वाननुष्ठितधर्मा-
 नुष्ठापनेन, तदनुष्ठानाभावप्रायश्चित्तानुष्ठापनेन च लभ्यते जनैरिति तदाशयः ।
 तदाह—संकटा हीनि । हि नस्मान् । आहिताग्नीनां गृहस्थता गृहस्थाधम-
 प्रत्यागैर्विहिताऽनाचरणन्यपातकैः सम्यगनिविष्टा दुःखरूपा वा । जाप्रत्यल-

सीता—जाणामि अज्जउत्त ! जाणामि । किंदु संदावआरिणो
बंधुजणविप्पओआ होंति । [जानामि भार्यपुत्र ! जानामि । किंतु संतापका-
रिणो धन्धजनविप्रयोगा भवन्ति ।]

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभागाः । येभ्यो
वीभत्समानाः संत्यज्य सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।
(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—रामभद्र ! (इत्यधेत्ते साशङ्कम् ।) महाराज !

रामः—(सस्मितम्) आर्य ! ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
शोभते तातपरिजनस्य, तत् यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

कञ्चुकी—देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः संप्राप्तः ।

सीता—अज्ज ! तदो किं विलंबीअदि ? [भावं ! ततः किं विल-
म्ब्यते ?]

रामः—त्वरितं प्रवेशय ।

(कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य

अष्टावक्रः—स्वस्ति वाम् ।

रामः—भगवन् ! अभिवादये । इत आस्यताम् ।

सीता—भवं ! णमो दे । अवि कुसलं सजामातुअस्स गुरुअणस्स
अज्जाए संताए अ ? । [भगवन् ! नमस्ते । अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरु-
जनस्वार्थायाः शान्तायाश्च ? ।]

वापेल्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति । येभ्य इति संसारभागेभ्यः । संसारेऽवस्थानुभाव्य-
भाग इत्यर्थः । संसारे हि शरीरसंबन्धानुबन्धिसुखदुःखसमुदायः । तथा च
गुरुबन्धुनियोगादीनां तदेकदेशत्वं संगतम् । वीभत्समाना जुगुप्समानाः । एतद्दो-
षानुबन्धजनितचित्तगतिनिवृत्तियुक्ता इत्यर्थः । वीभत्साया जुगुप्सावस्थायिकत्वा-
दित्यं व्याख्यातम् । अत एव वीभत्समाना इत्यस्य 'जुगुप्साविराम-' (वा. १०७९)
इत्यादिना पद्यमी । 'धन्ध बन्धने' इत्यस्मात् स्वार्थे सनि रूपमिदम् । 'बधेधि-
त्तविकारे' इति वार्तिकद्वयं चित्तविकारे वृत्तिः । काम्यन्त इति कामा. । कर्मणि
घञ् । गृहक्षेत्रपुत्रादयस्तानित्यर्थः ॥ उपचारो व्यवहारः । यथाभ्यस्तमभ्यस्तमन-
तिक्रम्य । यथार्थत्वात्समासः । अभिधीयताम् ॥ अष्टावक्रस्तदाख्यः । अष्टौ बन्धा-
ण्यस्येति विग्रहः । योगरूढशब्दः । 'अष्टनः संज्ञायाम्' इति (६।३।१२५) धीर्षः ।
हास्यरसानुप्रवेशार्थमष्टावक्रप्रवेशः । अवि कुसलं सजामातुअस्सेति ।

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी भ्रातृको मे भगवानृष्यशृङ्गः, आर्या
च शान्ता ?

सीता—अह्ने वि सुमरेदि ? [अस्मानपि स्मरति ?]

अष्टावक्रः—(उपविश्य ।) अथ किम् ? देवि ! कुलगुरुर्मगवा-
न्वसिष्ठस्त्वामिदमाह—

विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥ ९ ॥

तत्किमन्यदाशास्महे ? केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

सजामातुअस्म सजामातुकत्व । 'प्रायो छद्मगचजतदपयवाम्' इति सूत्रेण ककार-
लोपः । तस्मिन्नपक्षिप्रकारसोपत्सृष्टयकारधुतिश्च प्राकृतव्याकरणसिद्धा ॥ निर्विघ्न
इति । सोमपीथी सोमपा इत्यर्थः । भ्रातृकः पूज्यः । शान्तापतित्वादिति भावः ॥
विश्वंभरेति । नन्दिनि गुणपूर्णं । 'दुनदि समृद्धौ' इत्यस्मात् भावे षभि 'अन इनिठनौ'
(पा. ५।२।११५) इति इनिप्रत्ययः । एकाक्षरात्कृतोऽजाताविति निषेधस्तु प्राथिकः ।
ब्रह्मादिनिर्वा । नान्तात्वात् ङीप् । नन्दिनि पुत्रि । संबोधनम् । इदं च 'अस्माकं तु
जनकमुता दुहितैव' इति वक्ष्यमाणरीत्या दशरथमतानुसारेण भगवती पाद्भुष्यप-
रिपूर्णा विश्वंभरा भूमिः । भूरित्वाद्यनुक्त्वा विश्वंभरोक्तिः क्षान्तिप्रधानतासूचनाय ।
भवती पूज्या त्वामसूत सूतवती । 'पुद् प्राणिप्रसवे' लङ् । शपो लुक् । 'विश्वंभरा'-
शब्दस्तु 'संज्ञायां षतृ-' (पा. ३।२।४९) इत्यादिना सचप्रत्ययसुमागमाभ्यां
निष्पन्नः । प्रजापतिना ब्रह्मणा समः । स्वाध्यायादिना ब्रह्मवृत्य इत्यर्थः । 'मान्धा-
तारमपारसंमदि महद्भावे यशोरानिषु' इत्युक्तीत्या ब्रह्मवन् माहात्म्यशालीति
वा । राजा । राजते दीप्यते इति । 'कनिन्पुत्रपिताक्षि-' (उ. १५४) इत्या-
दिना कनिन्प्रत्ययः । ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णतया नैष्ठिकवन्निरतिशयरीतिषुक्त इत्यर्थः ।
इदं श्लोकं भीमांसायाम् 'क्षत्रियत्वगतेश्च' इति सूत्रविषयवाक्यप्रकरणे ज्ञानश्रुतीर्णा
क्षत्रियवृत्तान्ते स्पष्टम् । यद्वा, -ज्ञानभक्तिवैराग्यैरस्मदादीनपि रजयतीति राजा धातु-
नामनेकधर्तत्वादिति । जनकः पूर्वोक्तप्रकारेण धुतिषु प्रसिद्धः । 'जनको ह वैदेहः'
'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते पिता । येषां
राज्ञां कुलेष्विति बहुत्वं पूजायाम् । उद्भूतावयवविवक्षया, कुलं ह्युत्पादकप्रबन्धः ।
सर्वं जगत्सुवति कर्मानुष्ठाने प्रेरयतीति वा सवितां सूर्यः । गुरुः पिता । वयमहम् ।
'अस्मवो द्वयोश्च' (पा. १।२।५९) इति एकत्वे बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः'

पाठ०-१ 'भ्रातृको' (= भगिनीभर्ता).

उत्ता० च० १

रामः—अनुगृहीताः सः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते ॥ १० ॥

अष्टावक्रः—इदं च भगवत्याऽरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च मूयो

इति तु न विधेयविशेषणविषये । 'ततो तु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः'
इत्यादिप्रयोगात् । 'यद्वा वसिष्ठाङ्गिरसौ ऋषी प्राचेतसस्तथा' इति वक्ष्यमाणरीत्या
वाल्मीकेः, जृम्भकाह्वसंप्रदानेन विश्वामित्रस्य, धामदेवादेश ग्रहणात् वयमिति बहु-
वचनम् । गुरुरित्यनुषक्तस्य वचनविपरिणामात् गुरवो हितोपदेष्टारः । गृणातीति
गुरुः । 'कृप्रोरुच' (उ. २४) इत्यौणादिकसूत्रेण निष्पन्नोऽयं शब्दः । 'गुशब्दस्त्व-
न्धकारः स्यात् रुशब्दस्तञ्जिवर्तकः' इति निरुक्त्या अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । गुरवः
पितर इत्येव वार्थः । 'म हि विद्यातस्तं जनयति' इति स्मृतेः, 'पुत्रका इति होवाच'
इत्यादिपुराणाच्च । तेषां पार्थिवानाम् । 'सर्वा पूर्वमियं येषामासीत्कृत्वा वसुंधरा'
इत्युक्तमुख्यपृथिवीपतित्वधर्माणां वधूरसि सुपासि ॥९॥ तदिति । तस्मात् अन्यत्किं
वक्ष्यमाणादितरत्किमाशास्महे ? 'आडः शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लट् ।
अर्थं भावः—तव गुणालिशयो नाशास्यः, तस्य 'विश्वंभरा भगवती' इत्युक्तानात्सं-
बन्धवशादेव तरिसिद्धेः । नापि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकम् ; तस्य ब्रह्मवित्तमजनकसं-
बन्धादेव तद्भावात् । न वा हितप्राहित्वमैश्वर्यं भर्तृसंबन्धप्रयुक्तनिकर्षाभावश्च
प्रार्थ्यः ; तेषां सद्वृत्तसंबन्धशालिमहाराजमहाकुलप्रस्तराजकुलसुपात्वादेव सिद्ध-
त्वात् । अत एतेषां नाशास्यत्वम्, किंतु वीरप्रसवन्वस्येति । एष ऋषिभ्रेयोविधान-
भूतवसिष्ठानुग्रहरूपबीजस्य बहुकरणात्परिकरः । तदुक्तम्—'बीजस्य बहुकरणं परि-
करः' इति ॥ अनुगृहीता इति । एतन्मनुष्यानुग्रहरूपबीजाङ्गीकरणरूपं समाधानं
नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—'बीजाङ्गीकरणं समाधानं' इति । लौकिकानामिति ।
लौकिकानामित्यतो व्यतिरेकनिर्देशाल्लोकान्यस्य वेदस्यैव शटित्युपस्थिते ऋषीणामि-
त्युक्तम् । ऋषीणां पुनः । तपस्विनामित्यर्थः । वाचमर्थोऽनुवर्तते वागधीनोऽर्थो
भवति । तपस्विनामुक्तिर्हि तपःप्रभावेनानासन्नमप्यर्थमुत्पादयतीति भावः । यद्वा,—
'ऋषय गतौ' इत्यस्य बुद्ध्यर्थत्वात्कालप्रयवर्तिवस्तुसाक्षात्कर्तृत्वं ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
त्तम् । तथा च भाविनमर्थं दृष्ट्वा ते वदन्ति । ततः स्वकाले प्राप्ते सोऽर्थसामानुस-
रतीति भावः । हि यस्मादेवं तस्मादनुगृहीता वयमित्यन्वयः । एतत् ऋषिभ्रेयो-
विरतगुरुपबीजगुणवर्णनात् विलोभनं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यदुक्तम्—'बीजगुण-
वर्णनं विलोभनम्' इति ॥ १० ॥ इदं चेत्यादि । गर्भस्य दौर्हदं लक्षणम् 'सकी-
चकैमाशुतपूर्णरन्ध्रैः' इतिवत् विशेष्यमात्रपरम् ; अन्यथा दौर्हदशब्दस्यैव गर्भवि-
ह्ववाचित्वात् । तत्र विशिष्टवस्तुविषयाभिलाषादिरपम् । तस्योदय आविर्भावः ।
मानयितव्यः संभावयितव्यः । तथा संपादनेन सफलीभार्य इति भावः ॥

भूयः संदिष्टम् । यः कश्चिद्भर्तृदोहदोदयो भवत्यस्याः सोऽवश्यमचिरान्मानपितव्य इति ।

रामः—क्रियते यद्येषा कथयति ।

अष्टावक्रः—ननान्दुः पत्या च देव्याः संदिष्टम्—‘यत्से ! कठोर-
गर्भेति नानीतासि । वत्सोऽपि रामभद्रस्त्यद्विनोदार्थमेव स्थापितः ।
तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्यामः’ इति ।

रामः—(महर्षलजास्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न किञ्चि-
दादिष्टोऽस्मि ?

अष्टावक्रः—श्रूयताम्,—

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ११

क्रियत इति । एषा कथयति यदि क्रियत इत्यन्वयः ॥ ननान्दुरिति । ननान्दुः
शान्ताया इत्यर्थः । देव्या इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां संग्रहः । तथा च देवीसंबन्धि-
नान्दपतिना देव्या संदिष्टम् । देवी प्रति संदिष्टमित्यर्थः । पुत्रपूर्णो उत्तमज्ञोऽष्टौ
यस्या इति बहुव्रीहिः । यद्वा,—अत्र पूर्णपदेन यमावित्यपि सूच्यते; अन्यथा पुत्रवदुत्स-
ङ्गामिति वक्तुं शक्यत्वान् । द्रक्ष्याम इति । एतत् बीजानुगुणप्रयोजनविभाषनरूपा
युक्तिर्नाम संघट्टमुक्तं भवति । तदुक्तम्—‘बीजानुगुणप्रयोजनविभाषना युक्तिः’
इति ॥ जामात्रिति । ऋष्यशृङ्गेति वक्तव्ये जामात्रित्युक्तं पूज्यतात्परोक्ष्याय ।
एवं च तद्विहितं ज्ञातव्यमान्मिसिजातितव्यम् । किं पुनस्तत्कृतवहुनिर्बन्धे सतीत्यत
आह—निरुद्धा इति । अनेन सर्वप्रकारेणापि नगरं प्रत्यागमने त्वरातिशयो वसि-
ष्ठमेति व्यज्यते । ननु इत इदंशत्वरानिश्चय इत्यत आह—एवं बाल एवा-
सीति । ननु राज्यतन्त्रनिचारोपगर्दाभिज्ञ इत्यर्थः । किञ्च दशरथजामातरं
ऋष्यशृङ्गं जामातेति निर्दिशन्वसिष्ठः स्वस्य दशरथस्थानीयतामभिप्रेति । तत्र
रामबुद्ध्या मनुष्या च । एवं चात्रलवालशब्दः पुत्रत्वामिप्रायमूलकः । ततश्च
ननु ययनाचार्यैः प्रस्तुतं स्यात् इति तद्वागमने त्वरातिशय इति । न केवलमह-
माचार्यैः, किन्तु त्वद्बुद्ध्या दशरथस्थानीयश्च । तथा च त्वदीयराज्यतन्त्रविषयक-
स्थानानर्थशङ्का मामसंनिहृष्टं बाधत इत्याह—एवं बाल एवासि । नत्पन्थादशरथ-
पुलराजपत्न्यं शिष्य इत्यर्थः । तथा च तव शिष्यमानस्ये पौरोहित्यादिकं वामदेवादयो
निर्वह्यन्तीति तदर्थं नाम्नाकं त्वरा । किन्तु तत्पुनस्त्वान् त्वां युवराजीकृत्य महारा-
जस्थानीयेन गया राज्यतन्त्रो विचारमित्यर्थः । अन्यथा न मामनिशङ्का मुखतीति

पाठा०-१ ‘दोहदो’. २ ‘सम्पादयितव्य’. ३ ‘यद्येषा’. ४ ‘ऋष्यशृङ्गेण’.

५ ‘द्रक्ष्यामि’. ६ ‘किमादिष्टः’.

रामः—यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरुणिः ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकास्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीता—अदो जेव राहवधुरंधरो अज्जउत्तो । [अत एव राघवधुरंधर
चार्यपुत्रः ।]

रामः—कः कोऽत्र भोः ? विश्राम्यतादष्टावक्रः ।

अष्टावक्रः—(उत्थाय परिक्रम्य च ।) अये ! कुमारलक्ष्मणः प्राप्तः ।
(इति निष्क्रान्तः ।)

भावः । नन्वस्त्वेषु, तथापि युद्धादिषु लब्धवर्णस्य यौवराज्यस्य पालने सहापेक्षा
नास्तीत्यत्राह—राज्यमिति । नवं च नवमेव । ननु युद्धादिवत् परिचितपूर्वमि-
त्यर्थः । ननु तर्हि किं कर्तव्यमित्यत्राह—युक्त इति । युक्तः संनद्धः । 'योगः
संनहन—' इति कोशात् स्वस्मादात्मन आत्मीयाद्वा । परमं सर्वोत्कृष्टं प्रसिद्धध-
नस्य अयित्वमिति, तद्यावृत्तिः परमशब्देन विवक्षिता । धनं लब्धांशपरिपालना-
लब्धांशार्जनाभ्यां धनतुल्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यथेति । मैत्रावरुणिः मित्रावरुण-
योरपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिप्रत्ययः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा. ६।३।२६) इत्यानङ् ।
इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । समादिशत्याज्ञापयति । तथा करोमीति शेषः ।
स्नेहमिति । स्नेहो हि सुखरूपः सुखान्तरहेतुश्च । किञ्च 'शरीरं वसु विज्ञानं मित्रार्थं
संपरित्यजेत्' इत्युक्तरीत्या सर्वापेक्षया प्रशस्तश्च । अपि च 'अहेतुः पक्षपातो
यस्तस्य नाग्नि' इत्युक्तरीत्या दुर्निवर्त्यश्च । तथा च तत्परित्यागोऽपि मम न दुःखा-
येति भावः । स्नेहस्य व्यवस्थितविषयत्व एव गुणत्वम्, अन्यथा तु दोषत्वमस्तीति
निष्कर्षः । दया तु सर्वविषयापि गुणत्वं न मुञ्चति । यथा 'सर्वभूतेषु सर्वत्र संतुष्ट्या
येनकेनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥' इत्युक्त्या धर्मरूपतया
च । किञ्च परदुःखाधीनसत्तया तन्निरृतिं विना दुर्निवर्त्या । तामपि मुञ्चतो मम न
व्यथेति भावः । एतेषां व्यतिरेकेऽप्यात्मनो न व्यतिरेक इत्यस्यापकर्षः । सीता तु
'प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्युक्तरीत्या जीवितं प्रत्यपि प्रधानभूता । किञ्च 'अद्यावत्तं
रामस्य जीवितप्रयोजनम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या मद्यतिरेकप्रयोजनव्यतिरेकवती ।
पूर्वोक्तेहृदयानौख्यैः संतुष्टोऽहं तामवलम्ब्य । तथाभूतामपि मुञ्चतो मम न
व्यथेति भावः । सीतामित्यनुक्त्या जानकीमित्युक्तेर्वाराधनापेक्षया ब्रह्मवित्तम-
जनकानुरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति सूचयति । लोके हि अभिमतवस्तुपरित्यागात्पूर्व-
काले तस्य सन्निधानात् न दुःखभूयस्त्वम्; परित्यागात्परमपि तस्यातीतत्वात् ।
न दुःखभूयस्त्वम्, तत्परित्यागकाले तु भवति दुःखभूयस्त्वं तावद्गतमानत्वात् ।
मम तु वर्तमानकालेऽपि न दुःखमिति वर्तमानार्थकं 'मुञ्चत' इतिपदतो लभ्यते ।

पाठा०—१ 'आह'. २ 'लोकानां'. ३ 'राहवकुल'. ४ 'विश्राम्यतां भग-
वानष्टा'.

(प्रविश्य ।)

लक्ष्मणः—जयति जयत्यार्यः । आर्य ! अर्जुनेन चित्रकरेणास्म-
दुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीर्यामभिलिखितम् । तत्प्रश्यत्वार्यः ।

रामः—जानासि वत्स ! दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्किं-
यानवधिः ?

लक्ष्मणः—यावदार्याया हुताशनैश्शुद्धिः ।

रामः—शान्तं पापम् । (समान्त्ववचनम्)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

व्यधेति सामान्यशब्देन मनोभ्याभिरपि नेत्यर्थः ॥ १२ ॥ राघवपुराणः । रघु-
वंशप्रेष्ठ इत्यर्थः । राघवपदोपादानं सामिप्रायकम् । शरणागतसंरक्षणभूतदयालोका-
राधनैकपररघुवंशजस्य तवेदमनुरूपमित्यभिप्रायः । विश्राम्यताद्विभ्रमं प्राप्नोतु ।
आश्लिषि परस्मैपदलोत्पन्नातद् । 'विश्राम्यताम्' इति पाठे तु परिजनैरिति शेषः ।
विभ्रमशान्तिरुक्तमित्यर्थः । शिजन्तात्कर्मणि लोट् ॥ अर्जुनेन तत्रात्रा । वीर्या
चित्रमयश्रेण्याम् ॥ दुर्मनायमाना इति खितमनस्काम् । जनकस्य स्वदेनान्प्रति गम-
नादिति भावः । 'कर्तुः क्वब् सलोपश्च' (पा. १।१।११) क्त्वादान्मनेपदम् ।
शानच् । विनोदयितुं दुःखविस्मरणपूर्वकं संतोषं प्रादयितुम् । 'नुद प्रेरणे' ।
उपसर्गप्रलेन उक्तार्थलाभः । तत्किंयानवधिः ? तदित्यव्ययम् । तस्येत्यर्थः ।
अवधिरन्तः कियान् । किप्रमाणकः इत्यर्थः । अनेसंख्यानेषु मघापारेषु कीदृश-
संख्यानुक्तोऽस्मधापारः अस्य चित्रभ्यावधिरित्यर्थः ॥ यावदिति । हुताशनेन
शुद्धिरिति विग्रहः । यावच्छब्दोऽवधारणावर्षः । हुताशनशुद्धिर्यावन् । हुता-
दानशुद्धिरेवावधिरित्यर्थः । अवधिरिति पूर्वम्मादनुपसर्गः ॥ शान्तं पापमिति ।
योऽयमस्त्रीभोपन्यायस्तस्य पीडाहेतुभूतपापशान्तिकरो भवतिवति तात्पर्यम् ।
लोकोक्तिरियमेष्टजनं प्रत्यनिष्ठवचनाक्षमजनाशीर्यचनरुपा । समान्त्ववचनम् ।
अलक्ष्मपुरवाकसहितमित्यर्थः ॥ उत्पत्तीत्यादि । उत्पत्त्या परिपूतायाः परि-
शुद्धायाः । इतिमत्वनिरासार्थमिदम् । स्वभावतो दोषप्रतिभटाया इत्यर्थः । अस्या
सीतायाः । पावयन्तीति पावनानि । नन्यादित्वात्पुत्रत्यस्य । अन्यानि पावनानि
पावनान्तराणि । तैरित्यर्थः । किम् । न किमपीत्यर्थः । शुद्धिर्हि दोषनिर्हरणम् ।
अविद्यमानदोषाया कथं शुद्धिरिति भावः । किंच अन्तरशब्देन दोषपरहितमात्रस्य
पावयत्यस्तपेक्षा नास्ति । पापस्य तु तत्रैरपेक्ष्यं कैमुतिकम् । इमं च केवलं
दोषरहिता न किंतु पावका चेति सूच्यते । 'अपि मा पावयेरसाध्वी द्वात्वेतीच्छति
जाह्ववी' इति न्यायान् । उक्तमर्थमुत्तरार्धेन दर्शयति—तीर्थोदकमिति ।

देवि देवयजनसंभवे ! प्रसीद । एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।

क्लिष्टो जनः किल जनैरनुरञ्जनीय-

स्तन्नो यदुक्तमंशुभं च न तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

गङ्गादिपावनजलम् । तीर्थशब्दो विशेषणमात्रपरः; यथाश्रुते तीर्थशब्दस्यैव परिशुद्धोदकवाचित्वात् । यद्वा,—तीर्थानां गुरुणामुदकं पादावनेजनान्भ । 'आपः यादावनेजनीर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे' इति श्रुतेः । वहिश्च अन्यतः शुद्धिमन्यहेतुः शुद्धिर्नाहृतः । यथा पावकत्वाविशेषात्तीर्थोदकवह्नोरितरापेक्षा नास्ति तद्दस्या अपि पावकत्वाविशेषेण तदपेक्षा नास्तीत्यतिस्फुटम् । किञ्च विनिगमनाविरहात् वह्नेर्वा सीतासंबन्धतः शुद्धिः किं न स्यादित्याशयः । अभिप्रवेशानुमतिर्मूढप्रत्यायनार्था वा अभिप्राशस्त्यार्था वा ॥ १३ ॥ जीवितावधिरिति । जीवितस्यावधिर्यस्येति बहु-ब्रीहिः । यक्षीयावधिः जीवितावधिः । स इत्यर्थः । प्रसीद । 'अञ्जलि परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रमादिनी' इत्युक्तरीत्या बहुतरापराधानां क्षिप्रं क्षमापकोऽयमञ्जलिपराध-भूयस्त्वानुगुण्याच्छरीरपातपर्यन्तमनुष्ठेयः । त चाशक्त्या तन्नेणानुष्ठीयत इति भावः । क्लिष्ट इति । यद्यस्मात्कारणात्क्लिष्टो जनो दुःखितो जनो जनैरनुरञ्जनीयः क्लेशं विसर्ग्य लालनीय इत्यर्थः । नतु पूर्वानुभूतदुःखस्मारणेन हेतयितव्य इत्यर्थः । तत् तस्मात् । अशुभममङ्गलम् । 'अशिवम्' इति पाठान्तरम् ते त्वद्विषये । शेषे पठौ । नः आवयोः 'अस्मदो द्वयोश्च' (१।२।५९) इति द्वित्वे बहुवचनम् । यदुक्तम् । अस्मत्कर्तृकं यद्वचनमित्यर्थः । 'नपुंसके भावे क्' । 'यावदाद्यांया हुता-दानशुद्धिः' इत्युक्तलक्ष्मणवचनमित्यर्थः । अत्र लक्ष्मणवचनस्य रामस्य स्त्रोक्तित्-क्याभिसंधिना । 'रामस्य दक्षिणो बाहुर्मित्यं प्राणो बहिश्चरः' इत्युक्तेः । तत् । वचन-मित्यनुपपद्यते । नः । त्वदेकजीवितयोस्तव निर्दोषतां च जानतोऽित्यर्थः । न क्षमं नोचितम् । अयं भावः—बन्धुत्वमित्रत्वानादरेण जनत्वरूपसामान्यधर्म एवानुरञ्ज-नीयानुरञ्जकभावे पर्याप्तो हेतुः । तत्र 'प्रियो मित्रं बन्धुता वा समप्राः सर्वे कामाः संपदो जीवितं वा । स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्' इत्युक्तरीत्या सर्वप्रकारप्रियतमा-यास्तव विषये तथाविधानां अस्माकं पूर्वानुभूतदुःखस्मारणमहापराधो नोचित एव । तत्राप्यजीकनिबन्धतत्स्मारणं तु सुतराम् । किञ्च निर्दोषतां च जानतो राघवयोस्त-त्कथनं तु दूरोत्सारितमिति । सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धप्रधानस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी निसर्गत एव । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । मिद्धा प्रसिद्धा चेत-नाचेतनसाधारण्येन प्रतिद्धा; चेतनैरवचूडरूपेणाचेतनैः शाखात्रे च धारणात् । चरणैरवताडनानि न । न दृष्टानीत्यर्थः । अयं भावः—त्रिविधानि तावत्कुसुमान्य-वगन्तव्यानि । यानि कान्तिप्रधानानि, सौरभ्यप्रधानानि, उष्णभयप्रधानानि

सीता—होहुं अज्जउत्त ! होहुं । एहि । पेक्खम्ह दाव दे चरिदं ।
(इत्युत्थाय परिभामति) [भवत्वायंपुत्र ! भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तवत्ते चरितम् ।]

लक्ष्मणः—इवं तत्रालेख्यम् ।

सीता—(निर्वण्यं ।) के एदे उवरिणिरंतरट्टिदा उवत्युवंदि विअ
अज्जउत्तं ? [क एते उपरिनिरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीयायंपुत्रम् ?]

लक्ष्मणः—देवि ! एतानि तानि सरहस्यानि जूम्मकाम्माणि । यानि
भगवतो भृशाश्वात्कौशिकमुपसंक्रान्तानि । तेन च ताटकावधे प्रसादी-
कृतान्यार्यस्य ।

रामः—वन्दस्स देवि ! दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्माहिताय तस्या परःसहस्रं शरदां तपांसि ।

एतान्येदृशेनगुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५

चेति । तत्र कान्तिप्रधानानि शात्मलीडुसुमादीनि, सौरभ्यप्रधानानि दमनवा-
रीनि । उभयप्रधानानि मालतीभृतीनि । तत्र सौरभ्यमात्रप्रधानस्यापि न चरणा-
वताडनार्हत्वम् । तस्य प्राणिकनिरन्तराडुभान्यत्वात् । एवं नाद्यस्यापि । तस्य
दर्शनैरानुभान्यत्वात् । उभयप्रधानस्य तु सुतरां न चरणावताडनार्हत्वमिति ।
सुरभिणः ह्यसुमस्येति पदद्वयोपादानादित्थं ध्यास्यात् । अत्र 'न सुसल्लं' इति
वेचित्पठन्ति । अत्र प्राज्ञस्य पूजनीयस्य लक्ष्मणस्यैव सृष्टादिविदचनमुपमेय
सुकत्वा निहीनबहुतरचरणकरणक्रान्तामुपमानतावचनात् तादृगताडनजन्यं सुरभि-
पुसुमस्य यावदत्याहितं तावद्वक्ष्यमपचनजन्यं सीताया अत्याहितमिति व्यज्यते
॥ १५ ॥ प्रेक्षामहे पश्याम इत्यर्थः ॥ आलेख्यं चित्रम् ॥ उपरि निरन्तरस्थिता
अविरलं स्थिता । अनुपविष्टा इत्याशयः । तेषां दिव्यान्त्रत्वादुपरिस्थितिर्युक्तेत्युपरि-
लेखनम् । उपस्तुवन्ति स्तोत्रं धुवन्ति । सरहस्यानि । प्रयोगप्रतिसंहारौपयिकमन्त्रा-
दयो रहस्यानि । तत्सहितानीत्यर्थः । जूम्मकाम्माणि । भृशाश्वात्तन्नाम्नो मुनेः कौशिकं
विश्वामित्रमुपसंक्रान्तानि प्राणानि । उपसंक्रान्तानीति कर्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि
कौशिकं प्राप्तार्नास्ति लभ्यते । तथा च—'भृशाश्वः पर सहस्रपरिवत्सरान्तेवाग्निने
कौशिकाय' इति वक्ष्यमाणं पर.सहस्रपरिवत्सरान्तेवाग्निर्वं जूम्मकास्त्ररूपफलगुरुत्व-
मपेक्ष्यासत्कल्पमिति हृदयम् । तेन च विश्वामित्रेण प्रमादीकृतानि प्रमादतत्कार्यजूम्म-
पाशयोरभेदाप्यवसायादित्यमुक्तम् । केवलप्रसादेन दत्तानीत्यर्थः ॥ ब्रह्मादय इति ।
पुराणा ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रसूतयः । गुरवस्ताप उपदेष्टारः । तमोनिवर्तका इत्यर्थः ।
'शरदस्तपांसि' इति वा पाठः । तपस्वन्तःचरणनैर्मत्यापादनद्वारा भगवत्साक्षात्कार-
हेतुभूतमायशोषणप्रदानि पर.सहस्रम् । सहस्रात्परा इत्यर्थः; 'कर्तृकरणे कृता
बहुलम्' (२।१।३२) इति बहुलप्रदण्णात्समासः । मुप्युपेति वा । परस्परदित्वात्सहस्र-

सीता—णमो एदाणं । [नम एतेभ्यः ।]

रामः—सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अणुगहीदग्धि । [अनुगृहीतासि ।]

लक्ष्मणः—एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता—अम्हहे, दलंतणवणीलुप्पलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाण-
मंसलदेहसोहग्गेण विम्हअत्थिमिदताददीसंतसोम्मसुंदरसिरी अणादर-
त्थुद्धिदुसंकरसरासणो सिंहंडमुद्धमुहमंडलो अज्जउत्तो आलिहिदो । १३ ।
[अहो, दलन्तवनीलोत्पलश्यामलश्लिग्धमसुणशोभमानमांसलदेहसोभाग्येन
विस्मयस्तिमिततातद्दयमानसौम्यसुन्दरधीरनादुरश्रुतितशंकरशरासनः शिख-
ण्डमुग्धमुखमण्डल आर्यपुत्र आलितः ।] २३० १३१

लक्ष्मणः—आर्ये ! पश्य पश्य,—

संवन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

शब्दस्य सुभागमः । सहस्रसंख्याधिकसंख्याका इत्यर्थः । 'विशालाद्याः सर्वकत्वे सर्वाः
संख्येयसंख्ययो' इत्यनुगासनादेकत्वात् । शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंशयो
द्वितीया । तथा च सहस्रसंख्याधिकसंवत्सरेषु निरन्तरं तृणैर्जयः । ब्रह्म परमात्मा,
प्रधानं च तत्कार्यत्वाज्जगत् ब्रह्मशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—'तादर्थ्यादुपचारोऽस्ति
क्वचित्स्वामिभावतः । अज्ञाज्ञीभावत्तात्कर्म्याद्विपरीत्यादपीप्यते ॥' इति ॥ तस्य हिताय
तदपेक्षितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनाय तपःफलभूतजृम्भकोपदेशेन राजभिर्विरोधि-
निरसनेन जगतः पुरपार्यसाधननिर्वर्तनसिद्धेरिति भावः । अथवा ब्रह्म वेदस्तस्य हिताय
धारणाय । धारणाथर्कधात्राधातोर्नपुंसके भावे क्तः । 'दधातेर्हिः' (पा. ७।४।४२) इति
हिभावश्च । अनुत्सादायेति भावः । तपोमयानि तपःस्वरूपाणि । स्वार्थिके मयट् । स्वानि
स्वस्त्रीयानि तेजासि एतान्यदर्शन् । जृम्भमात्राण्यपश्यन् । कार्यकारणनिबन्धनमिदं
सामानाधिकरण्यम् । 'दृशिद् प्रेक्षणे' इति धातोः लुङ् । तथा च—बहुतरतपःकार्यं
भूतानामेतेषां केवलगुरुप्रसादसाध्यत्वम् । ननु शुश्रूषादिमाध्यत्वमिति भावः ॥१५॥
त्वत्प्रसूतिं त्वत्प्रसवम् । त्वत्पुत्रावित्यर्थः । 'द्विधा गर्भप्रन्थिस्तदनु दिवसे' (६।२८)
इति वक्ष्यमाणरीत्या यमलत्ववर्तुंप्रजात्वमपि निर्णतमिति सूच्यते । अन्यथा स्त्रीप्र-
जात्वे जृम्भकाभ्यनुज्ञानमसंगतं स्यात् । उपस्थास्यन्ति प्राप्स्यन्ति । मामिव स्तोप्य-
न्तीति वार्थः ॥ अम्हह इति । दलितनीलोत्पलवच्छयामलं श्लिग्धं च चाकचक्य-
युक्तम् । मासलं स्फूर्तं तेन । तथाविधेनेत्यर्थः । विशेषणसमासः । देहसौभाग्येन
देहसौन्दर्येण । विस्मिता आश्चर्ययुक्ता । अत एव स्तिमिना निश्चलास्तास्तीर्हदयमाना
सौम्या आहादकरी सुन्दरधीर्यस स तथोक्तः । प्राकृते आत्मनेपदाभावाद्दीसन्ते-
त्युक्तिः । श्रुतिर्तं भग्नं शरासनं येन स तथोक्तः ॥ संवन्धिन इति । जनकानां

रामः—सुश्लिष्टमेतत् ।

जनकानां रघूणां च सन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता प्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

जनकापत्यभूतानाम् । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । पुरोहितो गौतमो गौतमपुत्रः । 'ऋष्यन्धकवृष्णिपुत्रभ्यश्च' (पा ४।१।११४) इत्यणुप्रत्ययः । शतानन्दस्वप्नात् । तथा च—एष तव तातो वसिष्ठादीन्स्रग्निनोऽर्चति पूजयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्चार्चनीत्यनुपपन्नः । यथाक्रमं तव तातो जनकः स्रग्निनो दशरथप्रसृतीनर्चयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्च वसिष्ठादीनर्चयति चेत्सन्धः ॥ १६ ॥ सुश्लिष्टमिति । हेमारविन्दपरिमलन्यायादिति भावः । जनकानामिति । जनकानां जनकवशोद्भवानां रघूणां रघुवशोद्भवानां च । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । सन्धोऽपत्यसन्धः कस्य न प्रियः ? सर्वस्यापि प्रिय इत्यर्थः । यत्र सन्धे कुशिकनन्दनो विश्वामित्रः स्वयं दाता स्वयं प्रतिप्रहीता च । दशरथः प्रति दाता, जनकः प्रतिप्रहीता चेत्सन्धः । अयं भावः—तव मम च परिणयरूपोऽयं सन्धो जनदशरथयोरावयोर्योजनायां च मध्ये कस्यचिदपि नाप्रियः । तथा हि—जनकानां रघूणामित्यनेन रघुवद्वयात् जनकनस्याश्च प्रति नाप्रियत्वमिति लभ्यते । अत्र निमीनामित्यनुक्त्वा जनकानामिति पदोपादानेन 'वर्मणैर्न हि ससिद्धिमास्थिता जननादयः' इति जनके प्रसिद्धं कर्मयोगशीलत्वमिदं स्फार्यते । एव ऋतुस्थानामित्यनुक्त्वा रघूणामित्युक्त्वा 'श्रुतस्य यायादयमन्तमर्कस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः' इत्यादिनास्त्रिदासनिरुक्त्या 'लङ्घित्वहोर्नोपेथ' (उ. १३२) इत्यनुशासनेन च लब्धया लङ्घते जानाति सर्वमिति व्युत्पत्त्या 'मनुरित्वा-कथैऽनवीत्' इत्यैश्चाकथ रघुद्वलासाधारणज्ञानयोगशीलत्वं सूच्यते । तथा चान्याहशचनविषये जातोऽपत्यसन्धः सन्धिनामित्यभिमतो भवति । तत्र क्षीरसर्करावदन्योन्यसर्परमणीयज्ञानमशीलजनकविषयत्वे तु तस्य हेमारविन्दपरिमलन्यायेनातिशयत्वमिति तान्प्रत्यप्रियत्वव्यावृत्तिः । अत एव चावा प्रत्यपि नाप्रियत्वं यत्र दातेत्यादिनापि जनकदशरथौ प्रत्यप्रियत्वं व्यावर्त्यते । तत्र दशरथः प्रति अन्याचितोपनतत्वाजनकं प्रति दुष्करधनुर्नद्वप्रतिशानिवर्तनरूपमहोपकाररूपस्य सुर्वनुज्ञाप्रालम्बान्महर्षिवारितत्वाच्च नावा प्रत्यप्रियत्वम् । स्वयमित्यनेनापह्लादिमूलरनिशङ्कयाजनहरिशन्दोपपत्तव्यावृत्तिः । अत एव जनाप्रत्यप्रियत्वं निरस्तम् । शिशानुमतस्य धर्मत्वे शिष्टकारिते तस्य वैशुक्तिरभिद्वन्वात् । तथा चापत्यसन्धः स्मृतिः—'यत्वार्या क्रियमाणं प्रशस्तं तं धर्मं' इति । ब्रह्मर्षिर्विश्वामित्र इत्याद्यनुक्त्वा कुशिकनन्दन इति पदोपादानं विश्वामित्रः स्रग्निर्षित्वमविगण्य भूतपूर्वगत्वा क्षत्रियत्वं स्वीकृत्य बन्धुभावेनास्त्वसन्धिभावेनास्ति अस्ति सन्धे ब्रह्मर्षि-

सीता—एदे खु तक्कालकिदगोदानमंगला चत्तारो भादरो । विआ-
हदिविखदा तुम्हे । अम्हो जाणामि, तस्सि जेव्व पदेशे तस्सि जेव्व
काले वत्तामि । । [एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरः ।
विवाहदीक्षिता यूयम् । अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते !]

रामः—

समयः स वर्तत इवैप यत्र मां

समनन्दयत्सुमुखि ! गौतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणः—इयमार्या । इयमप्यार्या माण्डवी । इयमपि वधूः
श्रुतकीर्तिः ।

सीता—वच्छ ! इअं वि^३ अवर का ? [वत्स ! इयमभ्यपरा
का ?]

लक्ष्मणः—(सलजासितम् । अपवार्ये ।) अये ! ऊर्मिलां पृच्छ-
त्यार्या । भवतु, अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम् ।) आर्ये ! दृश्यतां
द्रष्टव्यमेतत् । अयं च भगवान् भार्गवः ।

कृत्यानीति व्यञ्जयति ॥ १७ ॥ एदे खु इति । गोदानमङ्गलं क्षौरकर्म तस्य मङ्ग-
लार्थत्वान्मङ्गलत्वम् । विवाहेन दीक्षिता विवाहदीक्षिता इति । विवाहहेतुकप्रवृत्तवन्त
इत्यर्थः । 'दीक्ष मीण्ड्वेज्योपनयनव्रतादेशेषु' इति दीक्षघातोः कर्तरि क्तः ।
तस्मिन्नेव प्रदेशे इति प्रत्यभिज्ञादावर्धमिति ॥ समय इति । यत्र समये गौतमा-
र्पितः पुरोधसा शतानन्देन प्रतिपादित आगृहीतकमनीयकङ्कणः समन्ताद्गृहीतकम-
नीयवलयः, तथापि मूर्तिमान् महोत्सव इव स्थितः समनन्दयत्, स एष समयो
वर्तत इव । स्मृतियैशसमिदम् । अत्र 'सुमुखि' 'आगृहीतकमनीयकङ्कणः' इत्युक्त्या
मिदमाभ्यसमभिव्याहारन्यायेनागृहीतकमनीयकङ्कणत्वं प्रति सीताया वदनकमलसौ-
न्दर्यातिशयो हेतुरित्यवगम्यते । अन्यथा 'पाणिं गृह्णीष्व पाणिना' इत्युक्तपाणिपीड-
नस्य प्रकोष्ठवर्तिमणिवलयग्रहणासंगतेः । तथा च—सीतामुत्पचन्द्रदर्शनानन्दपार-
वश्येन सम्यक्ग्रहणाभावात्संवृतः । तथात्व एव स पाणिमूर्तिमान्महोत्सव इव
स्थितः । सम्यक्स्पर्शे तु निःसीमानन्दकर इति व्यञ्जयते । आगृहीताः सम्यग्गृहीताः
शृङ्गारमूलकसात्त्विकभावविशेषरूपत्वेन स्पृहणीयाः कङ्कणाः खेदजलविन्दवो
यस्मिन् तद्योक्त इत्यप्याहुः । 'आगृहीतवैवाहिकप्रतिसर' इत्यपि केचित् ॥ १८ ॥

सीता—(संभ्रमम्) कंपिदग्धि । [कम्पितास्मि ।]

रामः—ऋषे ! नमस्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! पश्य । अयमार्येण—(इत्यर्थे—)

रामः—(साक्षेपम् ।) अयि, बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता—(सन्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य ।) सुष्ठु सोहसि अञ्जउत्त ! पृदिणा विणअमाहप्पेण । [सुष्ठु शोभसे आर्यंउत्त ! एतेन विनयमाहात्म्येन]

लक्ष्मणः—एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः—(साक्षम् ।) सरामि हन्त सरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नूतने दारसंग्रहे ।

भ्रातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमार्या माण्डवीति भरतभार्यात्वात्, इयमपि बधूरिति शत्रुघ्नभार्यात्वात् सुपात्वेन ग्रहणम् ॥ अयमिति । भार्गवः परशुरामः ॥ कम्पितास्मि । येनेति शेषः ॥ अयमार्येणेत्यादि । अत्र वैष्णवं घनुरारोपयित्वा समाकृत्यवेजस्क इति बहुसुसुक्त्यान् लक्ष्मणः, तावदात्मप्रशंसामसहमानो रामः प्रतिषिद्धवानित्याशयः ॥ साक्षेपं सप्रतियेवम् । 'क्षिपु निरसने' इत्यस्मान् भावे घनप्रत्ययः । अन्यतो दर्शय, अन्यत्र लिखितं दर्शयेति भावः ॥ विनयमाहात्म्येन विनयस्य सौत्कर्मतामविष्करणरूपस्य स्वस्मिन्निकर्षानुसंधानरूपस्य वा माहात्म्यं भूयसा तेनेत्यर्थः ॥ एते वयमयोध्याप्राप्ताः । तथालिखिता इत्यर्थः ॥ जीवत्सिति । तातपादेषु पितरीत्यर्थः । पूजायां पादक्षन्दो बहुवचने । 'उत्तमानां स्वरुं तु पादसन्धेन भण्यते' इति । जीवत्सु सग्राह्येषु । 'यस्य च भावेन—' (२।३।३७) इति सप्तमी । दारसंग्रहे नूतने सति मातृभिश्चिन्त्यमानानां नस्ते दिवसा गता इत्यन्वयः । गता दिवसास्ते हीति स्मरणाकारप्रदर्शनं वा । अवन्धोरपि रक्षकस्य जीवनमानन्दाय । सर्वविधसंरक्षणशीलस्य पितुर्जीवर्नं तु निरवधिक्राहादजनकम् । किं च दाराणां सततपरिचयेऽपि प्रियैकवैपत्यम्, नूतनसंग्रहे तु अमन्दानन्दहेतुत्वम्, स्वरूपसहीन माता निरतिशयसौख्यां कारिणी । तत्रापि सा लोकप्रसिद्धसर्वविधसंरक्षणानि कृत्वा ततोऽप्यधिकानि चिन्तयति चेत् निःसीमानन्दलाभः । एवमपरिच्छिन्नानन्दकन्दलहेतुत्वादिपसानां तच्छन्देन निर्देशः । अत्र मातृभिरिति न यथा स्वसंग्रहः सर्वासां रामसर्वविपयहिताचिन्तावत्त्वम्; संकोचे मानाभावान् । कैऋत्याः कौर्याणाधिकम् । एवं चेदप्यतिशयितानन्दहेतुः सपत्नीमातृपुत्रोपश्रवस सगरादिषु प्रसिद्धत्वेन तदभावस्याभिमतत्वात् । तातपादजीवनादीनां मध्य एकैकमेवागन्दहेतुः । समुदितानि तु सुतरामिति भावः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

पतनविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुञ्जलै-

दशनकुसुमैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै-

रकृत मधुरैरङ्गानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

‘नूतने दारसंग्रहे’ इत्युक्तं विशिनष्टि—इयमपि तदेत्यादिना । पतनेति । शिशुः शैशवान्तवती । शिशुप्रायेत्यर्थः । ‘पतिसंयोगमुलमं बयो दृष्ट्वा च मे पिता’ इत्युक्तेः । पतनेन प्रस्थितदशनपतनेन । प्रान्तोन्मीलदित्युक्तेः । विरलैः सान्तरालैः । प्रान्तेत्याद्यत्र उन्मीलच्छब्दः प्ररोहदन्तपरः; दशनकुसुमैरिति रूपकसाहचर्यात् । तथा च उन्मीलदेव उद्यन्तनदशनाङ्कुर एव मनोहरकुञ्जलमुन्मीलन्मनोहरकुञ्जलं प्रान्ते उन्मीलन्मनोहरकुञ्जलं येषामिति बहुव्रीहिः । यद्वा,—कुञ्जलशब्दो मुकुलसदृशदशनपरः । प्रान्तोन्मीलन्ति मनोहरकुञ्जलानि येषामित्यर्थः । रूपकान्तिशयोक्तिरलंकारः । दशनकुसुमैरिति तु रूपकमुपमा येति संकर इत्यपि वदन्ति । दशना एव कुसुमानि तैर्धावत्यशिखरित्वादिसादृश्याद्रूपणम्, उपमा वा । हेतुनिः । मुग्धः सुन्दर आलोको यस्य तत्तयोक्तम् । यद्वा,—दशनकुसुमैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । दशनकुसुमैरुपलक्षितमित्यर्थः । मुग्धालोकं सुन्दरकटाक्षं मुखं दधती इयं सीता ललितादपि कुसुमादपि ललितैः मुकुमारैः । यद्वा,—ललितं नाम हासाद्यन्यतमविशेषः । तदुक्तम्—‘मुकुमाराङ्गविन्यासो ललितं परिकीर्तितम्’ इति । तेन ललितैः । विलसितैरित्यर्थः । ‘लड विलासे’ कर्तरि क्तः । लडयोरेकत्वम् । ज्योत्स्नाप्रायैर्ज्योत्स्नासदृशैः । यद्वा,—ज्योत्स्ना कान्तिः । लावण्यमिति यावन् । तत्प्रायैः तत्प्रचुरैरित्यर्थः । प्रायशब्दः प्रचुरवाची । जलप्रायो देश इतिवत् । लावण्यस्वरूपं तु ‘भूयिष्ठं तेज एवाद्भिर्बहुलाभिर्भृद्भूतम् । चक्षुरानन्दजननं लावण्यमिति कथ्यते ॥’ इति । अकृत्रिमाः स्वाभाविका विभ्रमा विलासा येषां तानि । तैरित्यर्थः । विभ्रमशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन माधुर्यललितान्यपरः । यद्वा,—‘विभ्रमस्वरयाकालभूपास्थान’ इत्युक्तविभ्रमपरः । सोऽकृत्रिमो येषुं तथोक्तैरित्यर्थः । मधुरैः प्रियैरित्यर्थः । ‘आभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति कथ्यते’ इत्युक्तमाधुर्ययुक्तैरित्यर्थः । अनुकम्पितैरङ्गकैः । ‘अनुकम्पायाम्’ (पा. ५।३।६७) इति कन्प्रत्ययः । अतिसुकुमारतया गाढान्तिङ्गनादियुदनीयैरित्यर्थः । तदाह कालिदासः—‘सदयं सुन्दरि । शृण्वते रसोऽस्य’, ‘पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु’ इति । उद्दण्डकविथ ‘इमां काङ्क्षेऽहमाभ्य उरसि सदयम्’ इति । यद्वा,—अल्पैरङ्गकैः । ‘अल्पे’ (५।३।८५) इति सूत्रेण कन्प्रत्ययः । अत्रत्वं चेह तनुत्वमभिप्रेतम् । तदुक्तम्—‘स्वभावतनुका नूनम्’ इति अनेन ‘मुञ्चिष्ठविबन्धत्वं सौन्दर्यमिति कथ्यते’ इत्युक्तसौन्दर्यमप्युक्तं भवति । तेन विना तनुत्वस्य दोषत्वात् । मेऽङ्गानां कुतूहलमकृत कृतवती । ‘डुकृन् करणे’ सिचो लोपः ।

लक्ष्मणः—एष मन्थरावृत्तान्तः ।

रामः—(सैत्वरगन्धतो दर्शयन् ।) देवि ! वेदेहि !

इद्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निपादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत्समागमः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः—(विहस्य, स्वगतम् ।) अये ! मध्यमाम्बावृत्तान्तमन्तरि-
त्तमार्येण ।

सीता—अहो, एतो जडासंजमणवुत्ततो । [अहो, एष जटासंय-
मनवृत्तान्तः ।]

लक्ष्मणः—

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्दृष्टेक्ष्याकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकव्रतम् ॥ २२ ॥

कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदेन रामाङ्कुकुतहलकरणफलं सीताया दलवगम्यते । 'अर्द्धतं सुख-
दुःखयोः' (१।४०) इति वक्ष्यमाणत्वात् । केचित्तु—'अम्बानाम्' इति पाठ इत्याहुः
॥ २० ॥ मन्थरावृत्तान्तस्तत्प्रयत्नफलपट्टाभियेकान्तरायरूपः ॥ इद्गुदीति । स्निग्धेन
श्लेहवता निपादपतिना शृङ्गेण समागमः संबन्धः ॥ २१ ॥ मध्यमाम्बावृत्तान्तमिति
द्वैतत्वं प्रामादिकम् । अन्तारान्दं लक्ष्म्या मध्यमाम्बावृत्तान्तमन्तरिदमित्ति पठनीयमि-
त्यादागता । स्वतः संक्रान्तेत्यर्थः । 'गलर्या-' (३।४।७२) इति सूत्रेण वर्तरे-
चः । तथाविधा लक्ष्मीर्येषां ते तथोच्चार्यः उरःप्रभृतिस्त्वात् कर् । वृद्धाश्च ते इक्ष्वा-
क्यश्चेति विग्रहः । इक्ष्वाकुर्वन्त्या इत्यर्थः । तैर्यद्दृतं धृतं तत्पुण्यं व्रतमार्येण बाल्ये धृत-
मिति योजना । आरण्यकानां व्रतम् । अरण्यवरमनुष्यसंबन्धि व्रतमित्यर्थः । अत्र
पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीरैरिलनेन पुत्रवत्त्वगुपभुक्तराज्यत्वम्, संक्रान्तेति कप्रत्ययेन
यावच्छरीरशैथिल्ययमुपभुक्तराज्यवत्त्वम्, वृद्धेयनेन वार्धकं नावगम्यते । एवं चितेषां
समुद्दितानां सत्त्वं एव पूर्वेषामारण्यकव्रतधारणं न तु यद्विचिन्तित्वे । रामस्य तु
एतेषां सर्वेषामभावेऽप्यारण्यकव्रतधारणम् । बाल्ये इत्यनेन पुत्रवत्त्वोपभुक्तराज्य-
वत्त्वशरीरशैथिल्यवार्धकभावाणां व्यापान् । व्रतमित्यनेन असमजसाद्विध्यावृत्तिः ।
व्रतस्य पुण्यत्याग्यभिचारात् पुण्यमिति विशेषणं प्रनिद्धव्यावृत्त्यर्थम् । तद्धि अनुष्ठा-
तुरेव पुण्यकलसाधनम् । इदं तु सकलभुक्तामीष्टसाधनमिति । आचणेत्यनेनासा-

पाठा०-१ 'एषा मन्थरा'. २ 'अनुत्तर'. ३ 'वृत्तान्तोऽन्तरितः'. ४ 'कृतम्'.

टिप्प०-१ तथा हि रघुवंशे कालिदासः (७.७२) 'प्रथमपरिवर्तनार्थं रघुः संनिवृत्तं
'त्रिपिनमनिर्गन्धं शल्यव्यायासमेनम् । सद्रुपदितुडुङ्गः शान्तिमार्गोऽनुभूत हि तत्रि
वृत्तुयं रघुवंशेन गृह्यते ॥' इति ।

सीता—एसा पसण्णपुण्णसलिला भवदी भाईरही । [एसा प्रस-
न्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।]

रामः—रघुकुलदेवते ! नमस्ते ।

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसा रोपात्पुष्टान्पितुश्च पितामहान् ।

अगणिततनूतापस्तस्वा तपांसि भगीरथो

भगवति ! तव स्पृष्टानद्दिश्विरादुदतीतरत् ॥ २३ ॥

सा त्वमन्व ! स्तुपायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुर्थ्याना भव ।

लक्ष्मणः—एष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वनस्पतिः
कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम ।

(रामः संस्पृहमवलोकयति ।)

सीता—सुमरेदि वा तं पदेसं अल्लउत्तो ? [स्मरति वा तं प्रदे-
शमायंपुत्रः ?]

रामः—अयि, कथं विसर्यते ?

अलसलैलितमुग्धान्यध्वसंपातखेदा-

दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवासा ॥ २४ ॥

अर्थनिबन्धनलोकादभीत्यादिना न कृतम् । किंतु वैदिकध्रुवामूलमिलवगम्यते
॥ २२ ॥ प्रसन्नपुण्यसलिला स्वच्छपरिशुद्धजला ॥ तुरगेति । सगराध्वरे तुर-
गस्थेन्द्रापहताश्वस्य विचयेऽन्वेषणे व्यग्रान्तसंभ्रमान् । अत एवोर्वीभिदो भूमि-
खानिनः । भिदेः क्तिप् । कपिलमहसा तजामकमुनिवेजसा रोपादेतोः दृष्टान्
दग्धान् । 'इय दाहे' । कर्मणि क्तः । तवाद्भिः स्पृष्टानुदतीतरदुत्तारयति स्म ।
तरतेर्णिषि लुङ् ॥ २३ ॥ शिवे मङ्गलेऽनुष्ठानं यस्या इति विग्रहः । एतेन
वीजानुगुणप्रोत्साहनरूपं नेदो नाम संप्यङ्गमुक्त्म् । तदुक्तम्—'वीजानुगुणप्रोत्साहनं
नेदः' इति । वनस्पतिरपुष्पत्वे सति फलवान् । वटः श्यामो नाम तथा प्रविद्धिमान् ॥
अलसेत्यादि । अध्वनि मागे संपातः सम्यग्गमनम् । रामलक्ष्मणापेक्षया त्वरित-
गमनमिति भावः । 'अप्रतस्त्रे गमिष्यामि मृदन्ती वृषाकप्टकान्' (अयोध्या. २७।७)
इत्युक्तवान् । तेन वः खेद आयासन्वस्माद्धेतोरलसललितमुग्धान्यलमानि प्रसर-
णानुत्थनानमर्थानि ललितानि मृदूनि मुग्धानि मुन्दराणि । स्वभावतः सौन्दर्यसौ-

पाठा०-१ 'तमपांन्'. २ 'पितुः प्रपिता'. ३ 'तापं'. ४ 'उददीधरत्'.
५ 'प्यानपरा'. ६ 'पदे'. ७ 'लुलित'. ८ 'संजात'.

लक्ष्मणः—एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः ।

सीता—अलं दाव एदिणा । पेक्खम्मि दाव अज्जउत्तसहत्तधरि-
दत्ताल्लुंतादवत्तं अत्तणो अच्चाहिदं दक्खिणारण्णपहिअत्तणं । [अलं
तावदेतेन । पश्यामि तावदार्यपुत्रस्वहस्तधृतताल्लुंतातपत्रमात्मनोऽत्याहितं
दक्षिणारण्यपथिकत्वम् ।]

रामः—

एतानि तानि गिरिनिर्क्षरिणीतटेषु

वैखानसाश्रिततरुणि तपोवनानि ।

येष्व्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः—अयमविरलनोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्य-

कुमार्ययोः सर्वेऽप्यध्वसंपातखेदादलसललितमुग्धानीत्युक्त्वा मार्गमनायासेन
तयोद्विगुणीभाव इति भावः । 'तथापि दशोः प्रिवा' इत्युक्तेः अशियिलपरिरत्नै-
र्दतरातिद्वनैः । बहुवचनमालिङ्गनादृत्यभिप्रायकम्, कामतन्त्रप्रसिद्धालिङ्गनमेद-
बाहुल्याभिप्रायकं वा । दत्तानि संवाहनानि येभ्य इति चतुर्थीवहुनीहिः । संवाहनं
चामाह्वानां गमनारिजनितायासशमनौपयिकदृढतमस्पर्शविशेषः । परितः साकल्येन
गृहिता निष्पीडिता वा गृह्णाली तद्बहुर्बलानि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहितान्यत्रवानि ।
'अनुकम्पायाम्' (पा. ५।३।६७) इति वन्प्रत्ययः । त्वं भगोरसि कृत्वा यत्र यस्मिन्प्रदेशे
निद्रामथास्य स कस्यं विसर्गते ? इति योजना । अयं भावः—पूर्वमध्वसंपातखेदः, ततो
ललितत्वसौकुमार्यद्विगुणीभावः, ततस्वादर्शनवशादशियिलालिङ्गनबाहुल्यम्, ततश्च
तत्संवाहनता, ततः स्वधारणसामर्थ्यविरहदौर्बल्यम्, ततो रामवक्षःस्थल एव
लभता, ततस्वर्तीयसौकुमार्यपारवश्यात्तत्रैव निद्रावासिरिति ॥ २४ ॥ स्वहस्तधृत-
तालपत्रमेष तालवृत्तं तदेवातपत्रं यस्मिन्निति विग्रहः । आत्मनोऽत्याहितं जीवि-
त्तनिरपेक्षक्रियारूपम् । दक्षिणारण्ये पथिकत्वमिति विग्रहः ॥ एतानीति । येषु
तपोवनेषु । अतिविषु विषये साधुरातिथेयोऽतियिगत्कारः परमः येषां ते मुहपा
इत्यर्थः । यस्मिन् इति द्वितीयान्तम् । पञ्चाधिकाधिकारिणो यतीन् भजन्ते सेवन्ते । किं न
नीवारमुष्टेः पचनं येभ्ये गृहिणो गृहाणि भजन्ते । यद्वा,—यस्मिन् इति गृहिविशेष-
णपदं प्रथमान्तम्, यमवन्तः । इदं धर्माधीनामप्युपलक्षणम् । आतिथेयपरमा गृहिणो
गृहस्था गृहाणि भजन्त इत्यन्वयः । यद्वा,—आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षिणो नीवार-
मुष्टेः पचनं येभ्य इति तयोक्ता यस्मिन्ः पञ्चाधिकाधिकारिणः कर्तारो गृहिणो गृहस्थस्य
गृहाणि भजन्ते । तानि वैखानसैर्मुनिभिराधितास्तरयो येषु तथोक्तानि एतानीत्य-
न्वयः ॥ २५ ॥ अयमविरलेत्यादि । अरण्यपरिणदा गोदावरी मुखेषु येषां तानि

परिणद्धगोदावरीमुखकन्दरः संततमभिप्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा
जनस्नानमध्यगो गिरिः प्रसवणो नाम ।

रामः—

स्मरसि सुतनु ! तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसनीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ? ॥ २६ ॥

किं च,—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-

दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

कन्दराणि यस्य स तथोक्तः । पर्वतानां स्वतोऽपि नीलत्वान्मेदुरितेत्युक्तम् ॥
स्मरसीति । हे सुतनु ! शोभना तनुर्यस्या इति विग्रहः । तनुरित्यूङ्गन्ताद्वा
संबुद्धौ हस्तः । तस्मिन्पर्वते । प्रसवण इत्यर्थः । विहिताश्च ताः सपर्याश्च विहित-
सपर्याः । विहितसपर्यासु विहितसपर्यासु इति प्रतिविहितसपर्यम् । वीप्सायामव्ययी-
भावः । तत्र आसमन्तात्सुखेन स्थितयोरित्यर्थः । 'सु. पूजायाम्' (पा. १।४।९४)
इति कर्मप्रवचनीयत्वात् पत्वाभावः । यद्वा,—प्रतिविहिताभिः । प्रत्युपकारी-
कृताभिरित्यर्थः । अस्मरकृतवनानुगमनानुज्ञामहोपकारस्येति शेषः । आवयोरि-
त्याकृष्यते । सरसनीरां स्वाभाविकमधुररसयुक्तजलवतीम् । अनेन समुद्रसंगमस-
मीपस्थजलं व्यावर्त्यते । तत्रास्याः क्षारप्रसिद्धेर्वा किमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरयोः
किमिति लभ्यते । अत्र प्राथमिकत्वाद्वाह्यत्वाच्च प्रथमं 'तान्यहानि' इति दिन-
स्योक्तिः । आनन्तर्याद्रहस्यत्वाच्च आवयोर्वर्तनानीत्यस्नानन्तरोक्तिः । तदुभयोपका-
रित्वाद्गोदावर्या मध्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ २६ ॥ किमपीति । आसक्तिः रत्यभि-
निवेशो विषयानुभूत्यानवस्थानलक्षणस्तस्या योगात् संबन्धादेतोः अविरलितौ
निरन्तरीकृतौ कपोलौ यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । मन्दं मन्दमतिसूक्ष्माक्षरं यथा तथा
अक्रमेणान्योन्यस्वभावविरुद्धप्रक्रियया किमपि किमपि । इदं च गुप्तकथनम् । जल्प-
तोरशिथिले गाढे परिरम्भे व्यापृतमेकैकं दोः ययोरिति पूर्वस्मादनुपहः । शेषे
पष्टीयम् । अविदितं यथा तथा गता यामा यस्यास्तथाविधा रात्रिरेव व्यरंसीत्
विरमति स्म । मंदासक्तियोगाविघ्नम्भसंलापकीडादय इत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः'
(पा. १।३।८३) इति परसंपदम् । 'यमरम-' (पा. ७।२।७३) इति सगिडौ । अत्र

लक्ष्मणः—एष पञ्चवट्यां शूर्पणखाविवादः ।

सीता—हा अञ्जुत्त ! एत्तिअं दे^३ दंसणं ! [हा धार्यपुत्र ! एतवत्ते दशनम् ।]

रामः—अयि, वियोगत्रस्ते ! चित्रमेतत् ।

सीता—जहाँ तहाँ होदु । दुज्जणो असुहं उप्पादेह । [यथा तथा भवतु । दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।]

रामः—हन्त ! वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिमाति ।

अविदितगवेति वाविदितगतनाहीति वा अकृत्वा यामपदोपादानादयमाशयोऽवगम्यते । 'व्रजति रतिमुखार्थं चिन्त्रिणीमप्रयामे व्रजति दिनरञ्ज्या हस्तिनीं च द्वितीये । गमयति च तृतीये शङ्खिनीमार्द्रभाषं रमयति रमणीयां पद्मिनीं तुल्ययामे ॥' इत्युक्तप्रकारेण पद्मिन्वादीनां मुरतसौख्यातिशयस्य यामविशेषां विधीयन्ते । तथा च पद्मिनीपाशालादीनां स्वस्वविहितयामप्रतीक्षणं विहितेतरयामानां कश्चिदतिवाहनं च विदम् । एवं च सीतारामयोः पद्मिनीपाशालयोस्तुर्ययामस्यैव मुरतयोग्यत्वेन निरतिशयसुरावच्छेदककाल्पवात्तस्याविदितगतत्वं किन्तु तदुच्यमानं तदितरयामेषु पर्यवस्यतीति तद्वत्तैयामतिशयितमुखकाल्पत्वं सिद्ध्यति । तैयामतिशयितकाल्पत्वमान्तरसंभोगेनैवेति किमपि किमपीत्यादिभिरवगम्यते । तथा हि—किमपि किमपीत्यस्य मुरतकालीनयत्नव्यजातमेवार्थः; गुप्तकथनात् । एवं च किमपि किमपि जल्पतो-रित्यत्र मन्दमन्दमविरलितकपोलमित्युभयत्र जल्पनेऽन्वेति अक्रमेणेत्यपि तथा । एवं च मुरतकालीनजल्पनस्य मान्यातिशयोक्तिकथनाद्दर्शवापत्वं सीताया गम्यत इत्यु-क्ताप्रतिविशेषात्कुल्लृम्भितास्यबन्धविशेषां सूच्येते । तदुक्तं काञ्चीनादेन—'उत्कु-ल्लृम्भितयोः द्विया आर्द्रवचो न क्रोधः' इति । तद्वक्षणं तु अविरलितकपोलत्व-सुपविष्टयोरेव गुलुभमिति । अक्रमेणेति पुरुषायितं सूच्यते । तच्च भ्रामरादिभेदा-त्रिविधमप्यत्र बोध्यम् । अत्र पुरुषायितस्य 'स्वेच्छया ध्रमणीवत्तम—' इत्युक्तवा-स्वेच्छैव निमित्तमिति बोध्यम् । अक्षिणिलेस्यादिनापार्थशांयिनोः मुरतमिति लभ्यते । अन्यथा उभाभ्यामेव बाहुभ्यां किं न स्यात् ? एवं कतिपर्यरेव बन्धविशेषं रात्रे-रेवावसितत्वाद्दृष्ट्वा फीडाविशेषाणां तद्धेतुभूतासक्तियोगस्य वाऽविरतत्वाद्वात्रिरेव व्यरंसीदित्युक्तम् । इदमेवामिसंघाय 'विन्दुमात्रं विशिष्यते' इति कालिदासेनोक्तम् । वस्तुतस्तु संलापादिवाह्यसंभोग एव स्वारस्यमिति सुधियो विभावयन्तु ॥ २७ ॥ एष इति । शूर्पणखाविवादः । रामेण लक्ष्मणं प्रति तेन रामं प्रति प्रेषणादिरिति भावः । 'नयसुरात्संज्ञायाम्' (पा. ४।१।५८) इति ङीपो निषेधः । 'पूर्वपदात्' (पा. ८।४।३) इति णत्वम् ॥ वियोगत्रस्तेति । वियोगात् त्रस्त इति विग्रहः । 'पद्यमी' (पा. २।१।३७) इति शौगविभागात्समासः ॥ असुर्यं दुःखम् ॥

पाठा०—१ 'यथा पञ्चवट्यां शूर्पणखा'. २ 'जेव'. ३ 'विप्रयोग'.
४ 'यथा तथा भोदु'.

लक्ष्मणः—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छन्नविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितैः

रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

सीता—(सासमात्मगतम् ।) अग्रहो, दिणभरकुलाणंदणो एवं वि
मह कालणादो किलंतो आसि । [अग्रहो, दिनकरकुलानन्दन एवमपि मम
कारणात्कुलान्त आसीत् ।]

लक्ष्मणः—(रामं निर्वर्ण्य साकृतम्) आर्ये । किमेतत् ?

अयं तावद्वाप्पखुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन्धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया

परेपामुन्नेयो भवति चिरमाध्मात्हृदयः ॥ २९ ॥

रामः—वत्स !

अथेति । अथ विकलकरणैरार्यचरितैः । यथा प्रावापि रोदिति, वज्रस्यापि ।
हृदयं दलति, तथा पापै रक्षोभिर्जनस्थाने शून्ये सति कनकहरिणच्छन्नविधिना
वृत्तमिदं क्षालितमपि व्यथयतीत्यन्वयः । अथ शर्पणखाचित्रदर्शान्तरम् । यथा
येन प्रकारेण विकलानि स्वस्वव्यापारशून्यानि करणानि चधुरादीनि येषु तथोक्तैरार्य-
चरितैर्मूर्च्छाप्रभृतिव्यापारैर्प्रावापि शिलापि रोदिति रोदनं करोति । 'हृदादिभ्यः' (पा.
७।२।७६) इतीड् । वज्रस्यपि वज्रादन्येनामेघस्य वज्रस्यापि हृदयं मध्यप्रदेशो दलति
द्विधा भिन्नं भवति, तथा तेन प्रकारेण वृत्तमिति संबन्धः । जनस्थाने पापै रक्षोभिः
शून्ये सति । सरदूपणादिवधानन्तरमित्यर्थः । कनकहरिणच्छन्नविधिना शर्पणमासीत्-
मासिष्मृगम्याजरूपेण वृत्तं निष्प्रभमिदमिति सीताहरणादेधित्रस्याहृत्या निर्देशः ।
क्षालितमपि प्रतिकृतमपि व्यथयति दुःखं जनयति । शर्पणखानन्तरं सीताहरणं
ललितमिति भावः । अत्र 'प्रावापि रोदिति' इत्यादिकं नायोगे योगकल्पनम् । किंतु
वान्मयमेव । 'अपि वृक्षाः परिग्लानाः' इतिवदुपपत्तेः । एवं स्मृत्याऽप्यापि रोदित्ती-
त्यवगम्यते ॥ २८ ॥ आर्येति । एतत् द्रक्ष्यमाणम् ॥ अयं तावदिति । खुटि-
त्तरित्त आयेगो दुःखातिशयः अधरस्य नासापुटधेति विप्रहन्तयोर्द्वन्द्वश्च । धतो
न नानाप्रभेदे हस्तः । उन्नेयोऽनुमेय आध्मात्हृदयो गद्गदस्रस्वदुष्कण्ठः । 'मा
शब्दे' इति पातोः कर्मणि क्तः । नेदं विप्रकथनम्, किंतु तादात्मिक्यान्तावम्यशक्य-

पाट्या०-१ 'ते बालीपः'. २ 'भताध्मात्'.

तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।
दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मव्रण इव वेदनां तनोति ॥ ३० ॥

सीता—हृद्धी हृद्धी, अहं वि अदिभूमि गद्रेण रणरणेण अज्ज-
उत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । [हा धिक् हा धिक्—अहमप्यनि-
भूमिं गतेन रणरणकेनार्यपुत्रशून्यमिवान्मानं पश्यामि ।]

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) भवतु, आक्षिपामि । (नित्रं विलोक्य
प्रकाशम् ।) अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य तत्रभवत्स्वातजटायुपश्चरित्रविक्र-
मोदाहरणम् ।

सीता—हा ताव ! जिञ्जूडो दे अवच्चसिणेहो ! [हा ताव ! निर्व्यूढ-
स्नेऽपत्यचेहः ।]

रामः—हा ताव काश्यप शकुन्तराज ! क नु खलु पुनस्त्वादृशस्य
महत्तस्तीर्थभूतस्य साधोः संभवः ।

लक्ष्मणः—अयमसौ जनस्थानस्य पश्चिमतः कुञ्जवान्नाम पर्वतो
दनुकचन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः । तदिदममुष्य परिसरे मातङ्गा-
श्रमपदम् । तत्र श्रमणी नाम सिद्धा शवरतापसी । तदेतत्पम्पाभिधानं
पद्मसरः ।

नमेव । तत्कथयेत्त्वादिप्रतिवचनानुरूप्यात् ॥ २९ ॥ तत्कालेति । प्रतिवृत्तिषु प्रति-
क्रियासु वाञ्छया आदरेण विपच्यमानः । स्वयमेव परिपाकमाधिल्लेख्यर्थः । कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षया, 'कर्मवत्कर्मणा' (पा. ३।१।८७) इत्यातिशेषिकयगात्मनेपदम् ।
इदं च मध्यमजिन्वायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । तनोति । विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥
भूमिमतिक्रान्तोऽतिभूमिः । 'अत्लादयः' (वा. १३३६) इति समासः । भावप्र-
धानो निर्देशः । अतिभूमित्वं गतेनेत्यर्थः । वैपुल्यं प्राप्तेनेति यावत् । रणरणकेन
भवसंघमेण । आक्षिपाम्यन्यतो मनःप्रवर्तनेन पूर्वोक्तं विस्मारयामि । अथैतदिति ।
अन्यो ननुर्मन्वन्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मन्वन्तरात्पुराणस्येति
विग्रहः । मुष्पुपेति समासः । तातजटायुपः पितृसखात्तातपदव्यपदेशः । चरित्रं
स्वतन्त्रम् । विक्रमः शौर्यम् । उदाहरणं सहाचरिप्रत्येयनमिति भावः । हा तातेति ।
वाश्यपः काश्यपपुत्रः । तीर्थभूतस्य हितोपदेष्टुः ॥ एतस्मिन्निति । मदेन वत्

पाठा०—१ 'करोति'. २ 'अन्यतः क्षि०'. ३ 'गृध्रराजस्य'. ४ 'द्वयगूरु-
परि०'. ५ 'श्रमणा'.

सीता—जस्य किल अज्जउत्तेण विच्छिण्णामरिसघोरत्तणं पमुक्ककंठं
पहण्णं आसि । [यत्र किलार्यपुत्रेण विच्छिन्नमर्यघोरत्वं प्रमुक्ककण्ठं प्रह-
दिनमासीत् ।]

रामः—देवि ! परं रमणीयमेतत्सरः ।

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

संदृष्टाः कुवलयिनो मया विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—अयमार्यो हनुमान् ।

कूजितं येषां ते तथोक्ताः । तथाविधानां मल्लिकाक्षाणां सविशेषाणां पक्षगंधर्वि-
व्याधूताः कम्पिताः स्फुरन्तदरवो दण्डा येषां तानि पुण्डरीकानि येषु ते तथोक्ताः ।
कुवलयिनश्च विभागाः प्रदेशा वाष्पाम्भसः परिपतनोद्गमनोरन्तराले मया संदृष्टाः ।
निरन्तरं दृष्टा इत्यर्थः । तथा कुवलयिन इत्यत्र प्रशांसायां मनुष्या प्रशस्तकुवलययुक्ता
इत्यर्थलाभेन रात्रौ दृष्टा इति सूच्यते । केचित्तु—मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फु-
रदुरुदण्डपुण्डरीका विभागा वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले कुवलयिनो दृष्टा इत्य-
न्ययमुक्त्वा वाष्पाम्भःप्रमरणमालिनीकृतपुण्डरीकाः कुवलयवन्तो दृष्टाः—इत्यर्थ-
माहुः । परे तु—मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः कुवलयिनश्च
विभागाः । विमज्जन्त इति विभागाः । परस्परसंघर्षप्रदेशा वाष्पाम्भःपरिपत-
नोद्गमान्तराले संदृष्टा एकीकृत दृष्टाः । समिलेकीकारे । अविभागेन दृष्टा इत्याहुः ।
इतरे तु—‘ननु रमणीयमेतत्पद्मरः’ इत्युक्तं त्वया तत्तथ्यमुपपद्यते ? निरहोरी-
पदमलकूजितपुच्छमाधिष्ठितपुण्डरीकयुक्तस्य सरसां द्रष्टुमशक्यत्वादित्यब्राह्म-
एतस्मिन्मदकलेनि । मत् अकलेति पदच्छेदः । मदिनि पद्यम्येकवचनम् ।
पृथक्पदं समस्तं वा । मन्मन्निमित्तं विरहव्ययानुरमदेतोर्यं विद्यते कतं कूजितं येषां
ते तेषां मल्लिकाक्षाणां हंसविशेषाणां पक्षव्याधूतानि कम्पितानीति वाच्यम् । अत
एव स्फुरदुरुदण्डानि निवृत्ताधारतया चलदुरदण्डानि पुण्डरीकानि येषु तथोक्ताः
कुवलयिनः पुण्डरीकनिदिवा विनामाद्यभावेनाधिचिन्तित्वाद्देहेरव्याधूततया कुवलय-
यक्षतानामवन्तः । एतस्मिन्विभागा वाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संदृष्टाः सम्ब-
न्ददृष्टाः । परिहास्यंभानितत्वाद्यरस्थितिव्यतिरेकनिश्चयपर्यन्तं दृष्टा इत्यर्थः । निह-
तोपह्वलयया दन्व्यदृष्टा इति भावः । मल्लिकाक्षाः रात्रि निरहोद्विभक्त्य मन श्वे
मयं निरहोत्प्लवकं कूजितं लक्ष्मणा तदुदीपकानि पुण्डरीकान्यनाराशयन् ततोर्द्ध
निरहोत्प्लवकतया मान्तरिककृतवायस्थितिपर्यन्तं तान्निर्दृष्टान् दृष्टवादिनि भावः ।
उपे संदृष्ट—विरहगिर्वा रानं प्रति मल्लिकाक्षानाम् ‘अवि भावा रोदिनि’ इति

सीता—एसो सो चिरणिञ्चूडजीवलोअपञ्चुद्धरणगुरुओवआरी
महानुभावो मारुदी । [एष स चिरनिञ्चूडजीवलोकप्रच्युद्धरणगुरुरूपकारी
महानुभावो मारुतिः ।]

रामः—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जन्तातन्दवर्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—वच्छं! एसो सो कुमुमिदकअं वतहतांडविअं हिणोकिंगा-
महेओ गिरी! जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपरिसेत्तसुंदरसिरी मुच्छंदो
तुए परुणेण ओलंबिओ तरुअले अज्जटत्तो आलिहिदो । [यत्स! एष
स कुमुमितकदम्बकतरुताण्डवितवर्दिणः किं नामधेयो गिरिः? यत्रानुभाव-
सौभाग्यमात्रपरिशेषसुन्दरश्रीमूच्छंस्तथा प्ररदितेनावलम्बितस्तहल आर्यपुत्र
आलिखितः ।]

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मि-

न्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

न्यायेन कस्यायाः संभवात् । इत्थञ्चक्रवाकशापदर्शनेन चक्रवाकशापदाता रामो-
ऽस्माकमपि शायं दास्यतीति मीलया शब्दासंभवान् । 'कण्ठेषु स्पलितं गतेऽपि
शिशिरे पुंसकोविलानां स्तम्भ' इत्यादिविषयविशेषैस्त्रिरश्वामपि विरहिजनानुरोधः
प्रसिद्धयेति यदुक्ति ॥ ३१ ॥ एष इति । चिराञ्चिर्व्यूहं निष्पादितं यर्जीव-
लोकप्रत्युद्धरणं तेन गुरु यथा भवति तथा । उपकरोतीत्युपकारी दक्षनासपरिमित-
रावणगृहवासस्यातिभूयस्वाभिसंभिना चिरादित्युक्तम् । स्वमत्तयैव जीवलोकमप्रता-
संभावनया खोद्धरणेन तद्गुद्धरणसंभावनया च जीवलोकप्रत्युद्धरणमित्युक्तम् ॥
दिष्टयेति । दिष्टयेत्यानन्दे । यस्य वीर्येणेत्यादि । वयम् लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसी-
ताविभीषणसुग्रीववानरा. अहं चेत्यर्थः । कृतिनः गुरुकृतिनः । यद्वा, -कृतमुपकारत्त-
द्वन्तः । उपकृत इत्यर्थः । अन्योन्यवृत्तान्तकथनेन सीतारामयोः, स्नानवयानप्रचु-
षसीताविरहपरिहारेण लक्ष्मणस्य, वह्निप्रवेशपरिहारेण भरतशत्रुघ्नयोः शरणागत-
स्वपरिग्रहतिष्ठान्तेन विभीषणस्य, सुघोत्पादनेन सुग्रीवस्य, मधुवनमहापराबवार-
णेन वानराणाम्, स्वसंजीवनादिना भुवनानां च कृतेस्त्वमिति यथाययमूहूर्तमम् ॥
३२ ॥ अनुभावः प्रभावः । सौभाग्यं सौन्दर्यम् । प्ररदितेन रोदनकर्त्रा । 'आदि-
कर्मणि क्' (पा. ३।४।७१) । रोदनप्रारम्भ एव । अवलम्बितः पतन् यथा धारितः
इति ॥ शैलः(सोऽयं) इति । ककुभा वृक्षविशेषास्तेषां पुष्पैः सुरभिः । 'ऽप्यम्-

आर्येणास्मिन्

रामः—

विरम विरमातःपरं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः स पुनरिव मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतःपरमार्यस्य तत्र भवतां कपिराक्षसानां चापरिसंख्या-
न्युत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि । परिश्रान्तां चयमार्या । तद्विज्ञापयामि
विश्राम्यतामिति ।

सीता—अज्जउत्त ! एदिणा चित्तदंसणेण पञ्चुप्पण्णदोहलाए
मए विण्णावणिज्जं अत्थि । [आर्यपुत्र ! एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोह-
दाया मम विज्ञापनीयमस्ति ।]

रामः—नन्वाज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणो वि पसण्णगंभीरासु वणराईसु विहरिअ
पवित्तणिम्मलसिसिरसलिलं भअवदिं भाईरहिं ओगाहिस्सं ति । [जाने
पुनरपि प्रमत्तगम्भीरासु वनराजिपु विहत्य पवित्रनिर्मलशिशिरसलिलां भगवतीं
भागीरथीं भवगाहिष्ये इति ।]

रामः—वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्मणः—एयोऽस्मि ।

रामः—वत्स ! अचिरादेव संपादनीयो दौर्हृद इति संमत्येव गुरुभिः
संदिष्टम् । तदस्खलितसंपातं रथमुपस्थापय ।

सीता—अज्जउत्त ! तुम्हेहिं वि आअंदव्वं । [आर्यपुत्र ! युष्माभिरप्या-
गन्तव्यम् ।]

रामः—अतिकठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यम् ?

सीता—तेण हि पिअं मे पिअं मे । [तेन हि प्रियं मे प्रियं मे ।]

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—प्रिये ! वातायनोपकण्ठे संविष्टा भव ।

तेषु बहुलम्' (वा. २९५०) इति छर् । विप्रयोगः वियोगः । प्रत्यावृत्तः पुनरागत
॥ ३३ ॥ अपरिसंख्यानीति परिसंख्यानिषेधः अवधिरिति यावत् । तदहितानि
संख्याशक्त्यानीति वा ॥ प्रत्युत्पन्नदोहदायाः उत्पत्ताभिलाषाया इत्यर्थः । उत्पन्न-
मनोविहाराया इति वा ॥ वत्स, अचिरादित्यादि । एव गूढप्रकाशनादुद्देशः ॥

सीता—एवं होतु । ओहारिदम्हि खु परिस्सर्मणिदाए । [एवं भवतु । अपहृतास्मि खलु परिश्रममिद्रया ।]

रामः—तेन हि निरन्तरमवलम्ब्य मामनुगमनाय ।
जीवयन्निय ससाध्यसश्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।
बाहुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥३४॥
(तथा कारयन् सानन्दम् ।) प्रिये ! किमेतत् ?

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३५ ॥

जीवयन्निति । साध्यसं भयम् । अधिकण्ठम् । कण्ठ इत्यर्थः । इन्दोरिमे ऐन्दवाः । चन्द्रमणिः चन्द्रकान्तशिला । जीवयन्नर्ष्यतामिवेलम्बयः । 'इव'शब्द ईषदर्थकः । जीवयन्निति च 'लक्षणहेत्वोः' (पा. ३।२।१२६) इति शतृ । तथा च मत्संजीवनेफलकं यदीषदर्थं तत्कर्म क्रियतामित्यर्थः । अथवा, एतद्विरहे 'न जीवेयं क्षममपि' इत्युक्तम् । अत्र ऐन्दवैत्यादिना सादृश्यमुक्त्वा जीवयन्निति विशेषसोक्तैर्व्यतिरेकसंकारः । 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति ॥३४॥ तथा कारयन्निति । 'सहजलज्जाडइहाः' (६।२८) इति नक्षत्रमाणरीत्या लज्जायाविष्टायां तस्यां स्वयं तथा कारयन्नित्यर्थः । पूर्वाक्षमवशाच्च स्वयमेव तथा कारयतीत्युक्तम् ॥ विनिश्चेतुमिति । अप्रत्यसुखदुःखशब्दां प्रियाप्रियमित्रशत्रुसंश्लेषादिजन्यमानसमुखदुःखपरौ; शारीरमुखदुःखमद्विषविसर्पयोः पृथग्ग्रहणात् । मुखदुःखयोः शारीरमानसत्वविभागस्तु 'कर्मणि च येन संस्पृशात्कर्तुः शरीरमुखम्' इति सूत्रतद्याख्यानयोः स्पष्टः । अत्र सीते इति संदुष्यन्तमन्याहार्यम्; तद्येदुक्तेः । हे सीते ! तव स्पर्शे स्पर्शे त्वचीययावत्परशेषु परिमूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणधधुरासीन्निःसंगदुःखेन न तथोक्तो मम विकार आन्तरावस्थाविशेषः । चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यम् । जीवचैतन्यमिति यावत् । अद्वैतमतप्रक्रिययेदमुक्तम् । मदनन्तरात्मानमिति फलितोऽर्थः । भ्रमयति प्रतिकूलतया भागमानः सन् धुर्व्यं करोति । संमीलयति च अनुकूलतया भागमानः सन् उच्छासयति च । अयमिदमन्याहार्यम् । अर्थ विकारः मुखमिति विनिश्चेतुं न शक्यः, दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यः । प्रमोहो वा प्रकृष्टमूर्च्छात्वेन संशयितुं योग्यो निद्रा वा सुषुप्तिव्येन संशयितुं योग्यो विषविसर्पः किमु । विषेण विग्रह्यत इति विग्रहः । कर्मणि च । विषप्रसरणजन्यत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । अत्र विकारस्य रपर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादानन्तरात्सोभकरत्वाच्च तथाविधशास्त्रादि-

सीता—धीरप्पसादा तुहेति एत्थ दाणिं अच्चरिअं । [धीरप्रसादा
धूममित्यग्नेदानीमाश्रयम् ।]

रामः—

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि !
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

स्पर्शजन्यमानसदुःखत्वेन संशययोग्यत्वम् । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वा-
दन्तरात्मोद्भासकारित्वाच्च तथाविधमित्रादिस्पर्शजन्यमानसदुःखत्वेन संशयार्हत्वं
भवति च मित्रादिस्पर्शजन्यमुखं परिमृदेन्द्रियगणम् । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः क्षपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि' (का. प्र. ४।६१) इत्युक्तेः । एवं स्पर्शजन्यत्वा-
त्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मक्षोभकरत्वाच्चास्य दण्डायभिधातजन्यपरिमृदेन्द्रियगण-
त्वान्तरात्मक्षोभकरत्वविशिष्टसूक्ष्मप्राणसंचाररूपमूर्च्छात्वेन संभवनार्हत्वम् । एव-
मस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वाच्च मृदुतरत्-
त्पादिस्पर्शजन्यत्वनिवृत्तेन्द्रियव्यापारत्वपरमात्मसुपरिष्वङ्गप्रयुक्तसुररूपत्वविशिष्टनि-
द्रात्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मप्रतिकू-
लत्वाच्च तथाविधविषयस्पर्शजन्यविकारत्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्प-
रिमृदेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वात्तथाविधमदत्वेन संशययोग्यत्वम् । मदस्य धीर-
सुराद्याप्यायकवस्त्रायत्तत्वात्स्पर्शजन्यत्वं परिमृदेन्द्रियगणत्वमन्तरात्मानुकूलत्वं च ।
तदुक्तम्—'मदिरारिःकृतो मोहहंपव्यतिकरो मदः' इति । सर्वमिदं सीताया भोग्य-
ताप्रकर्षं तात्पर्यमाविश्वरोति । 'हि'शब्दः प्रसिद्धौ । तथा च मरीचोऽयं विकारस्त्व-
यापि ज्ञायत इति व्यज्यते ॥ ३५ ॥ म्लानस्येति । म्लानस्य हृष्ययवतो जीव-
कुसुमस्य जीव एव कुसुमं तस्य विकासनानि मित्रासजनकानि हर्षोत्पादकानि
संतर्पणानि तृप्तिजनकानि भोग्यान्तरापेक्षानुत्पादकानि, अत एव सकलानामिन्द्रि-
याणां मोहनानि स्वव्यापारविरोधीनि कर्णयोरुच्यतानि । यथा 'अमृतस्य । दृष्ट्वा
तृप्यन्ति' इति दर्शनमात्रेण तृप्तिजनकत्वम्, तद्वद्वेषानर्धनर्याग्योचनं मित्रापि रम-
णीयत्वमिति भावः । मनसश्च रसायनानि । रसायनं नानानैररमयस्तुमनुशयान्म-
करस्यस्तुविशेषो बाहृटे प्रसिद्धः । बहुवचनेन अनेररनायनसदृशानीति व्यज्यते ।
किंचानेकरमायनवस्त्रात्मादनेन सर्वेषां रमानां तत्रोपलम्भः, एवं शब्दान्तरभरण-
जन्यसुमानामेतद्वचनैर्ताम इति व्यज्यते । अपि च यथा रसायनस्य रमयत्वा-
द्भोग्यत्वम्, औषधान्मन्त्रवाद्योगनिर्गम्यं च, एवमेतानामपि प्रियत्वं हितरं चेति
व्यज्यन्तुं रसायनयोक्तिः । सरोरुहाक्षि, आयानन्तिसुल्लयान्यां दाहदयनभिप्रे-
तम् । एवं च मत्सा अपि स्वाचनैरुत्पन्नप्रयुक्तस्त्वमवाहितयाः सुशोभयतन्व-

सीता— प्रियंवद ! एहि, 'संविस्मह । [प्रियंवद ! एहि, संविशावः ।]

रामः—अपि संदेष्टव्यम् ।

आ विवाहसमयाद्गृहे वने

शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा

रामबाहुरुपधानमेव ते ॥ ३७ ॥

सीता—(निद्रां नाटयन्ती ।) अतिथि एदं, अज्जउत्त ! अतिथि एदं ।
(इति स्तपिति ।) [अस्येतव्, आर्यपुत्र ! अस्येतव् ।]

रामः—कथं प्रियवचनेनेव मे वक्षसि प्रसूता ? (किंर्ण्य,)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं चाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

विपुलत्वद्विगुणीभाव इति भावः । ते सुवचनानि स्वकीयवचनवैलक्षण्यातिशयतः
सीतायाः स्ववचनेषु सौम्यतामंशयः स्यादिति ते इत्युक्तिः । मुशन्देन सीतावचने-
ष्वपि एतादृशं सौभान्यं नानुभूतापूर्वमिति व्यज्यते, 'क्षणे क्षणे वज्रवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयताया.' इति न्यायेन न दोषः ॥ ३६ ॥ प्रियंवद प्रियवादिन् !
'प्रियवसे वदः राच्' (पा. ३।२।३८) । संविशावः । 'रुप्रः संवेश इत्यपि' इत्यनरः ॥
अपि संदेष्टव्यम् । संदेश उक्तिः । भ्रुवुडीभङ्गेन सूचयित्त्ये किमर्थमुक्तिप्रयास इति
भावः । चत्त, -वधा वयनदशायामुपधानादीनामुपकरणत्वं तद्वन्ममापीति विधिर्वा
दिमर्थ इति भावः । उपकरणत्वमेवाह—आ विवाहेति । आ विवाहसमयात्
विवाहसमयादारभ्येत्यर्थः । गृहे शैशवे यौवने च स्वापहेतुः । वने पुनर्यौवने
स्वापहेतुरित्यन्वयः, न तु यथासंख्यम् । अन्यथा अनुपाश्रितः, स्वापहेतुतयाऽनु-
पाश्रित इत्यर्थः । अतः 'हुष्टं परमनारीणां भुञ्जेः परमगुन्दरैः' इत्यनेन न विरोधः ;
चेदीविधया संवाहने तात्पर्यात्, 'न रामः परदारान्यं चक्षुर्भ्यामपि पश्यति' इत्युक्तेः ।
मद्बाहुरुपधानमित्यनुत्वा रामबाहुरित्युक्तिं प्रसिद्धिद्योतनार्था । 'उपभाव भुञ्जं
तस्व' इत्यादिवचनात् ॥ ३७ ॥ इयमिति । इयं गेहे लक्ष्मी लक्ष्मीलक्ष्मी । इयममृतव-
र्तिर्नयनयोः । तथा नयनानन्दकरीत्यर्थः । किमेतत्पर्यन्तात्रुधावनवचनेन ? एत-
दीयमेव यद्विचिन्मम पर्याप्तमित्याह—असावस्या इति । वपुषि प्रसिद्धचन्दन-
न्यायुक्तिः । अस्याः किं न प्रेयः एतत्संबन्धि किं न प्रियम् ? सर्वमपि प्रियमेवे-
त्यर्थः । अत्र सीतापेक्षया तत्संबन्धेन प्रियमिति रामचन्द्रमतमिति कवेराक्षयोऽव-

पाठा०-१ 'सहस्रं'. २ 'अयि'. ३ 'प्रसूतव'.

उत्त० च० ४

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—देव ! उवट्टिदो । [देव ! उपस्थितः ।]

रामः—अयि, कः ?

प्रतीहारी—आसण्णपरिआरओ देवस्स दुम्मुखो । [आसण्णपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।]

रामः—(स्वगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पौरजानपदेप्वपसर्पः प्रहितः । (प्रकाशम् ।) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्कान्ता ।)

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—(स्वगतम् ।) हा, कहां दाणिं देवीं अंतरेण ईरिसं अचिंतणिज्जं जणाववाद्दं देवस्स कहइस्सं ? अहवा णिओओ खु मह मंदभाअहेअस्स एसो । [हा, कथमिदानीं देवीमन्तरेणेदशमचिन्तनीयं जनापवाद्दं देवस्य कथयिष्यामि ? अथवा नियोगः खलु मम मन्दभागधेयस्यैवः ।]

सीता—(उत्सवप्रायते ।) अज्जउत्त ! कहिं सि ? [आर्यपुत्र ! कुत्रासि ?]

रामः—सेयमेव रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्योगं करोति । (सन्नेहमद्गमस्याः परामृशन् ।)

गम्यते; उपसंहारे किमस्या न प्रिय इत्युक्तत्वात् । इतरथा कथमेवेत्येव न वदेत् ? भर्तृमीढश्च—'मनसिजरुजः सा वा दिव्या ममालमपोहितुं रहसि लपयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा' इत्याह । अत्र रामयाहुरपधानमिति सीतां प्रति स्ववाहोरपधानत्वमुक्त्वा 'अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः' इत्युक्तं रामेण । तदिदं वैलक्षण्यतिशयकार्यम् । अत्र 'इयं गेहे लक्ष्मीः' इत्यादिभिरेकस्या एव सीताया गृहविषये शीपकलिनाकार्यकारित्वं चञ्चुर्विषये ज्योत्स्नादिकारित्वं कण्ठे हारकार्यकारित्वं च व्यज्यते । रूपकमुल्लेखो वा अलंकारः ॥ ३८ ॥ आसण्णपरिचारको दुर्मुखस्तन्नामा ॥ अपसर्पो गूढचरः । प्रहितः प्रयुक्तः, न तु वास्तव इत्यर्थः ॥ रणरणकदायिनी विक्षोभकारिणी । विरहभावना वियोगध्यानम् । चित्रदर्शनादिति स्मरणहेतुदक्षः । स्वप्ने विद्यापामुद्योगं वचनादिप्रयत्नम् । 'उद्वेगम्' इति पाठे भयसंभ्रममित्यर्थः । अद्गमस्याः परामृशन् । एतेनोपरितनत्रोक्तस्यापलविषयत्वरूपना परान्ता; तथा सति उदरमस्याः परामृशन्निति वक्ष्य्यतापत्तेः । न च 'मयैवादौ शातः करतलपरामर्शकलयो द्विधा गर्भशन्धिः' (११२८) इति वक्ष्यमाणानुनादस्य पुरोवादासावेधतया अत्रत्याद्गमस्य तद्विनालोदरपरत्वं कवेः संभवमिति

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेना वरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुपस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते ॥३९॥

दुर्मुखः—(उपसृत ।) जेदु देवो । [जयतु देव ।]

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उपसृवंति देवं पौरजाणपदा जहा—विमुमराविदा अम्हे

महाराजं दसरहं रामदेवेणेति । [उपसृबन्ति देवं पौरजाणपदा यथा—
विस्तारिता कथं महाराजं दशरथं रामदेवेनेति ।]

रामः—अर्थवाद एवैषः । दोषं तु मे कथंचित्कथय येन स
प्रतिविधीयते ।

वाच्यम् । तत्र 'सहजलज्जाजडदश.' (६।२८) इति जागरप्रतीते, अत्र च
सुपुत्तिप्रतीतेस्त्वदयोगादिति ध्येयम् । अद्वैतमिति । यत्सर्वास्ववस्थासु सुखदुःख-
योरद्वैतगनुगतम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिमर्वास्वस्थासु ये सुखदुःखे तयोः संबन्धि
अद्वैतमभिन्नत्वं तदनुगतम् । तद्विशिष्टमित्यर्थः । सर्वास्ववस्थासुभिन्नसुखदुःख-
पादकमित्यर्थः । द्वयोर्भावो द्वैतम् । इदमेवाद्वैतं चरुवाकमिधुनवर्णनव्यपदेशेन नवेन
कविना व्याख्यातम्—'भुक्तं तद्विशृणालयोर्मिधुनयो पीतं द्विराजीवयोः सुतं तद्वि-
कलाशयोरविरलं सञ्छिद्ययोर्यद्यपि । पर्यायात्समयद्वयेन विरुतं निन्नप्रयत्नेन वा मूर्ति-
द्वैतवशान्मतिर्मिधुनमित्यद्वैतमेवानयो ॥' इति । पर्यायादिति पर्यायशब्दमन्तर्भाव्य
न निरुद्धमिति त्यन्लोपे पञ्चमी न्याख्येया । नातः. 'समयद्वय' इत्यनेन पौनर्यत्वम् ।
यत्र दाम्पत्ये, हृदयस्य, गुरुकुलशिष्टमनस इत्यर्थः । विधाम. धमापनयनकरमुत्त-
विशेषानुभवः । अत्र '-विधाम' इत्यपाणिनीयम्; नोदातेति वृद्धिप्रतिषेधात्' इति
धयाकरणा । श्रीहर्षस्तु 'विश्रामो विश्रमश्च' इति द्विरूपकोश उक्तवान् । यस्मि-
न्दात्म्ये रसः स्पृहात्मो जरसा जरया अहार्यो हर्तुमशानय । यद्वा,—यस्मिन्नाति
रस आह्लासे जरसाऽप्यहार्यः ; आ वरणात्ययान् । पदद्वयसिद्धम् । वरणं विवाह,
अलय' शरीरसंपात', वरणं चालययेति समाहारइन्द्र । आ वरणात्ययान् ।
वरणात्ययमभिव्याप्येत्यर्थः । वरणमारभ्य शरीरपातपर्यन्तं वर्तमानेन कालेन
परिणते उपचर्यं प्राप्ते प्रेमसारे उत्कृष्टप्रेम्णि स्थितं स्थितिमतः । 'मालला. प्रयमा-
वलोकदिवसादारभ्य विस्तारिभिर्भूय क्षेहविषेष्टितैर्गृहशो नीतस्य वोटि पराम्' ।
'परा वोटि क्षेहो परिचयविकासादधिगते' इत्यादि समानार्थकं, 'मालेनावर-
णात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितम्' इति वाच्यं वेदितव्यम् । केचित्तु आवरणा-
त्ययात्प्रतिबन्धकनिवृत्तेरिति व्याचक्षते । प्रेम्ण उत्कृष्टत्वं च परवीणावेद्योपप-

दुर्मुखः—(साधम् ।) सुणादु महाराओ । (कर्णे) एवं विअ ।
[शृणोतु महाराजः । एवमिव ।]

रामः—अहह, अतितीव्रोऽयं वाग्वज्रः । (इति मूर्च्छति ।)

दुर्मुखः—आस्ससदु देवो । [आशंसितु देवः ।]

रामः—(आशंस्य ।)

हा हा धिक्परगृहवासदूषणं य-
द्वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः ।

एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालकं विपमिव सर्वतः प्रसक्तम् ॥ ४० ॥

तत्किमद्य मन्दभाग्यः करोमि ? (विस्मय, सकरणम् ।) अथवा किमेतत् ? ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं परम् ।

तत्प्रतीतं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

त्याद्यविपद्यत्वम् । तस्य सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य । 'सुमानुषं तु दाम्पत्यम्'
इत्याभिवानादिति प्राय आहुः । अत एवैतद्विकृतिभूतदाम्पत्यार्थकम्, 'अनिच्छति'-
शब्दस्य द्वन्द्वभाषाप्रसिद्धिरपि । अन्ये तु—'प्रकरणानुगुण्याद्विशेषणस्वारस्यात्-
च्छब्देन दाम्पत्ये लब्धे सुमानुषस्येति तद्विशेषणतया योजनीयम् । 'शोभनो
मानुषो येन' इत्याहुः । केचित्तु—'सुमानुषस्य सौजन्यस्य' इत्याहुः । कथमपि
सर्वप्रकारेणापि तत्प्रसिद्धनेकं मुख्यं भद्रं क्षेमं प्रार्थ्यते प्रकर्षेण याच्यते, अमि-
लप्यते वा । हि यस्मात् सुमानुषस्य भद्रमेकं प्रार्थ्यते तस्मात् सर्व रणरणकदा-
यिनीत्यादिपूर्वेणान्वयः । अनर्थदर्शानि बन्धुमित्रहृदयानीति न्यायेनेति भावः । 'प्रम-
सारे स्थितम्' इत्यनेन मधुष्टाहनेक्षितरसालफलसाहस्यं व्यज्यते । अत्र फलविप-
यर्कामुक्थप्रतिपादनादारम्भ उक्तः । तदुक्तम्—'औमुक्थमात्रमारम्भः फलला-
भाय भूयते' इति ॥ ३९ ॥ कर्णे एवमिवेति । 'अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयः पश्चाज्ज्ञात्वा
प्रसक्तः । कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा काव्यबन्धे प्रयुज्यते ॥' इत्युक्त्यात् ॥ हा हेति ।
परगृहवास एव दूषणम्, नान्यदिति भावः । आलकं श्वसंबन्धि प्रसक्तम् । पाठा-
न्तरे 'प्रसक्तम्' इति वा । एकत्र स्पर्शः, कालान्तरेण सर्वतः प्रसरणमिति भावः
॥ ४० ॥ मन्दभाग्योऽल्पभाग्यः । सतामिति । केनापि कार्येण । 'स्निहं दयां च
सौत्यं च यदि वा जानामीमपि' (१।१२) इत्युक्तीत्या लोकस्याराधनं लोकस्य
श्रुतिजनकव्यापारः । सतां धर्मगात्रस्त्वत्यादीनां परं धर्मः श्रेष्ठत्वेनाभिमतः ।
तथा चापस्तम्भः—'यत्कार्याः क्रियमाणं प्रदांशन्ति स धर्मः' इति । न चेदमन-
नुष्ठानपराहतमित्याह—तत्प्रतीतमिति । 'अवश्यं पितुराचारः' इति स्फोरणार्थ-
मिदम् । मां च मुख्यतममपरित्यागानुपादिः तातस्य स्वप्राणत्याग इत्याह—
प्राणांश्चेति । मुञ्चतेति हेतौ मनु । प्राणत्यागहेतुकं पूरणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'तीव्रसंवेगो'. २ 'प्रसक्तम्'. ३ 'यापूरितं'.

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन सदिष्टम् । अपि च,—

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-

लोकश्रेष्ठैः साधु चित्रं चरित्रम् ।

मत्संघन्धात्करमला किंवदन्ती

स्याच्चेदसिन्हन्त धिडतामधन्यम् ॥ ४२ ॥

हा देवि देवयजनसमवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुंधरे ! हा मुनिजनकनन्दिनि ! हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि ! हा राममयजीविते ! हा महारण्यवासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा श्लोकवादिनि ! कथमेवविधायस्तवायमीदृशः परिणाम ?

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

संप्रत्येव सदिष्टमिति । 'युक्तं प्रचानामनुराघनेऽस्या' इति सदिष्टमिति भावः । यदिति । सावित्रैः सविभु पुत्रैः । 'तस्यापत्यम्' (पा ४।१।९३) इत्यप्रत्ययः । अनेनामिन्न उक्तं । 'भूमिपालैः' इत्यनेन क्षत्रधमभूतभूमिपालनात्मकतत्त्वमुक्तम् । परिशेषाण्येकश्रेष्ठैरिहनेन विद्योक्ता । एवमस्मिन्नभिन्नानृते तर्वाभ्यर्हमनुप्रसृतिराजमिदापित प्रकाशितं स्वयमनुष्ठितमनुष्ठापितं च चित्रमाध्वर्यभूतम् । करमला हैया । किंवदन्ती लोकाद्वा ॥ ४२ ॥ स्वतो निर्दोषेत्याह—हा देवि ! । उत्पत्तिवशादोऽपि नास्तीत्याह—देवयजनसमवे ! । स्वोत्पत्तिभूमेरपि शुद्धित्तनीत्याह—स्वजन्मेति । सपर्यवशादोऽपि नास्तीत्याह—मुनिजनकेति । 'नन्दिनी' इत्यनेन औरसजन्यापेक्षयामिमतेति न्यज्यते । गुरुदेवतामिमतेत्याह—पावकवसिष्ठेति । शीलैः वृत्तेन शाश्वतेऽप्यत इति शीलशालिनी । 'साहृ श्लाघायाम्' इत्यन्माह्लाह्लकाल्कार्मणि णिनि । उल्लोरेकवम् । तद्विग्नोति—राममयेति । अनेन रावणस्मरणमपि । वृत्तोत्सारितमिति व्यज्यते । रामस्य रावणस्मरणगन्धासहत्वाच्च किंवदन्तुमेयम् । किं त्वनुष्ठानेन प्रकृतमित्याह—महारण्येति । प्रियत्वविशेषणम् । अनेन निर्गन्धलोकादादिव्याप्तिः । 'सखी' इत्यनेन दण्डकारण्यगमने पत्नीत्यप्रयुक्तप्राधान्यं नाज्ञाहृतम् । किं तु पुरुषमिहरामसमप्रधानत्वमेवेति । 'समानं स्यायत इति मया' इति व्युत्पत्तेरुपलक्षणमिदं रामापेक्षया प्राधान्यस्यापि । 'अमनस्ते गमिष्यामि मृष्टन्ती सुराण्डनम्' (अयोध्या २७।७) इत्युक्तत्वात् । तातस्य प्रिये अमिमते । 'वधूचतुष्केऽपि' (४।१६) इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येति भावः । न्योक्तं मितं वदन्तीत्यर्थः । 'सलाय मितभाविषाम्' (रघुर्वंश १।७) इत्युक्तीत्या निमित्तलेशाभावेऽपि कथमयं परिणाम इति भावः । स्वयेति । त्वया जगन्ति पुण्यानि पुण्यवन्ति । मत्संघायाः प्रत्ययः । 'पापानां वा शुभानां वा

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ! ब्रूहि लक्ष्मण-एष नूतनो राजा रामः समा-
ज्ञापयति । (कर्णे) एवमेवम् । इति ।

दुर्मुखः—हा ! कहां अग्निपरिसुद्धाए गठमट्टिदपवित्तसंताणाए
देवीए दुज्जगवअणादो एदं ववसिदं देवेण ? [हा ! कथमग्निपरिशुद्धाया
गर्भस्थितपवित्रसंतानाया देव्या दुर्जनवचनादिदं व्यवसितं देवेन ?]

रामः—शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । दुर्जना नाम
पौरजानपदाः ।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च दैवाद्ब्रचनीयबीजम् ।

यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तंघादि दूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

यधार्हाणां ह्यवज्ञम् । । कार्यं करणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥' इति त्वन्मता-
नुसारेण पापपुण्ययोरनुग्रहतौल्यादिति भावः । जनानामुपजीव्यविरोध इत्याह—
त्वय्यपुण्या जनोक्तयः । अत्र 'त्वया जगन्ति पुण्यानि' इति भुवनानां पुण्यत्वमुक्त्वा
'जनोक्तय' इति 'जन'शब्दोपादानाजैवं लोकान्तरस्थानामुपजीव्यविरोध इति
व्यज्यते; 'उक्ति'पदेन वस्तुस्थित्यभावाद्विषयप्रभावाच्च । इत्थं मनसा संभाव-
नमपि नोचितम् । मुतरां बहिस्तदुक्तिः सापि जातेति व्यज्यते । जनानामुक्तयं इति
विग्रहाद्यः कश्चिदित्थं प्रलयतीत्यपि न किंतु बहुजना एवं वदन्तीति व्यज्यते । पृष्टो-
बहुवचनेन विग्रहे प्रमाणं तु-रे रे पौरजानपदाः ! 'न खलु भवतां देव्याः स्थानं
गृहेऽभिमतं ततः' (३।३२) इत्यादिवक्ष्यमाणरामवचनम् । तेऽपि कदाचिदि-
त्युक्त्वा विरमन्तीत्यपि न बहुपृष्टवो वदन्तीति बहुवचनार्थः । 'अपुण्या' इति व्यति-
रेकोक्त्वा कश्चिद्रपि कदाचिद्रपि न यथार्थं प्रत्येति, नापि वक्तव्यं व्यज्यते । नाथ-
चन्त इति । अहं लोकानामधीराः, मम त्वं नाथा । तथा च—'यस्यैते तस्य तद्धनम्'
इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव नायिकेत्वादायः । यद्वा,—त्वं मध्यान्मत्तयावस्थिता,
अहं च त्वयि तथावस्थितः । आह च हनूनान्—'अस्या देव्या मनसस्मिन्मम्य
चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मान्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥' इति । तथा च
श्लोकिरैमेभि प्रतिपदमानं लोकनापत्वं त्वरीयमित्यर्थं इत्याद्यहनीयम् । त्वमना-
धेवि । त्वन्मत्तामात्रं मम लोकनापत्ये प्रयोजनम्, अहं तु त्वदृते व्यर्थं इति भावः ।
विपण्यमे विपन्ना भावेऽप्यात्रि । पूर्ववियोगोऽपि रागवर्धेऽस्तत्त्वात्सत्कल्प इति न
तस्मिन्स्वं विपन्ना, अस्य तु वियोगस्य 'शोमिन्नेरपि पात्रिणाभविदये तत्र प्रिये
वात्रि मे' (३।४५) इति वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वापायावियमन्यान् इतः परमेव विपन्ना
मन्विष्यतीति लट्वा व्यज्यते । पूर्वार्थे विभायनामित्येपोऽर्कारः; 'विरुद्धान्कार्यस्यगति-
रुंटा कश्चिद्विभायना' इति लक्षणम् ॥ ४३ ॥ इक्ष्वाकुवंश इति । मिशुद्धिकाले

तद्गच्छ ।

दुर्मुखः—हा देवि ! (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—हा कष्टम्, अतिवीमत्सकर्मा नृशंसोऽसि संवृतः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां
सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे

सौनिके गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४५ ॥

तत्किमर्सेष्टयः पातकी देवी दूषयामि । (इति सीताया शिरः ममुप्रमथ्य बाहुमावृष्य ।)

अपूर्वकर्मचण्डालमयि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ।

श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विपद्भुमम् ॥४६॥

यद्दुःखं कर्म तद्यदि तदस्तीति यद्युच्यते तद्दूरतं च. प्रलेति ! न सोऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ हा कष्टमिति । नृशंसः क्रूरः । अतिवीमत्सकर्मेति प्रसिद्धत्रसंताया-वृत्तिः । शैशवादिति । शैशवात्प्रभृति पोषितां शाल्यमारभ्य वर्धिताम् । अनेन 'निगृह्योऽपि संवृतं न्ययं छेत्तुमसांप्रतम्' इति न्यायः स्फोर्यते । ननु न्याप्रियचे लाज्यत्वमित्यत्राह—प्रियामिति । ननु तथापि दोषप्रसक्तौ वा गतिरित्यत्राह—अपृथगाश्रयामिति । पृथगाश्रयरहितामित्यर्थः । ननु तथापि मनोवृत्तिरन्यत्रेत्यत आह—सौहृदादिति । इमामितीदंपदेन तात्नाटिकान्तवेजी त्वनिद्राश्रयादिकं परामृश्यते । छद्मना व्याजेन । सीताभिलषितनवप्रस्थापनव्याजे-नेत्यर्थः । मृत्यवे परिददामि । देवराक्ल्यादानसाक्यम् । तदिमाम् । गर्भश्चक्षि-शुद्धयं चेत्यर्थः । सौनिके जीवहिंसाजीविनि । 'कर्मणा चमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा. १।४।३२) इति चतुर्व्ययं कर्मणि । प्रथमान्तपाठोऽप्यस्ति । गृहशकुन्तिकामि-त्यत्र 'अनुकम्पायाम्' (पा. ५।३।७६) इति कन् ॥ ४५ ॥ अपूर्वेति । अत्र 'मुग्धे विमुञ्च माम्' इति निदृशाप्यसममित्याहारन्यायेन अद्यतनमोचनप्रसन्नवर्तीत्यर्थो लभ्यते । गौर्गव्यस मोचनप्रसन्नकर्म्यं च तदापादकसंपर्कापादनद्वारा । स च सबन्धो रावणप्रत्याख्यानपूर्वमे लङ्कादेशीय एव । तथा हि—भवितव्य परगृह्वामौ जात, तथापि नैतावता ममालाहितं प्रसज्जति । रावणो न मां बलात्कर्तुमर्हति । ततश्च सदाभिमत्तदादसंपादनेनैव कालयापनं मुदरम् । प्रत्याशया च स मां न हनिष्यति । रामस्तु ददानीं मा निर्वृपां परीक्ष्यानुमन्यमानोऽपि कदाचित्कस्य-चिद्वचनमनुमरन् लोकाराधनश्रद्धया मामरण्ये परिलजेत् इत्यादिको विचारः सीतायां स्यात् । तदा नैवनिषेधु खातुभवप्रसन्निरिति तदिदं मौग्यस्याद्यतनविप-

पाठा०-१ 'प्रियं'. २ 'पृथगाश्रयां प्रियाम्'. ३ 'सौनिको'. ४ अस्प-श्रीनापः'.

(उत्थाय ।) हन्त हन्त, संप्रति विपर्यस्तो जीवलोकः । अधावसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः । काष्ठप्रायं शरीरम् । अशरणोऽसि । किं करोमि? का गतिः? अथवा,—

प्रयोजनत्वमित्याशयः । सर्वमिदं निर्वेदातिशयद्योतकम् । अपूर्वथासौ कर्मचण्डालश्चेति विग्रहः । चण्डालो हि क्रूरतमः, कर्मचण्डालस्तु मुतराम् । यस्तत्रापूर्वो विलक्षणः अहं कर्मचण्डालो रावणादपि क्रूर इति भावः । स हि रावणो न सीतायाः प्राणहानिकरोऽभवत् । अहं तु तत्कारी भवामीति पूर्वोक्तमीदृहेतुकारमसंश्रयणमेवाह—**श्रिताऽसीति** । इमत्वोक्तिर्भूयस्वामिप्रायान् । दुर्विपाकत्ववचनमत्यन्तकौर्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । 'चन्दनध्रान्त्या' इत्येतद्दुःखभूयस्त्वावर्जनीयत्वम्यापनार्थम् । अन्यध्रान्तौ प्रवृत्तिमान्द्यादिकं स्यात् । असील्यनेनाद्यापि न मुब-
सीत्यपि ध्यज्यते । श्रितेति कर्तृवाचकनिष्ठान्तम् । तेन श्रयणस्य लङ्कादेशीयत्वलाभः । अयमाशयः—लोके हि फलवज्जातीयानामपि पृक्षाणामफलत्वे छेद एवो-
चितः । अनर्थावहत्वे तु मुतराम् । विपवृक्षस्य तु छेद्रे का प्रतिहतिः? तस्यापि दुर्विपाकत्वे सर्वथा छेदत्वमेव । तथापि 'विपवृक्षोऽपि संबर्ष्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इति न्यायेन यदि छेदप्रतिषेधः, तर्हि तस्य परित्यागे का प्रतिहतिः? अत्र क्रूर-
राममनेकसंश्रयणप्रतिबिम्बस्य सीताप्रस्तुतवर्तुकदुर्विपाकविपद्रुमाश्रयणस्य वर्णना-
द्विज्ञातकारः । 'प्रस्तुते वर्ष्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् । लङितम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥ हन्तेति दुःखे । संप्रति सीताविरहे । विपर्यस्तोऽन्यथाभूतः । साहित्ये 'यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना' इति रामायणोक्तरीत्या जीवलो-
कस्य स्वर्गत्वम् । वियोगे तु नरकत्वमेवेति । स्वर्गान्यस्य नरकस्यैव स्वारसिकत्वा-
दप्राणिनां नरकप्राप्तावपि नात्मवस्तुनाशः । नम तु सीतामयजीवितत्वात्तन्नाशे जीवितनाश इति । अधावसितमिति समाप्तं जीवितमेव प्रयोजनम् । जीवितमिति ब-
ध्यमानमिहानुसंधेयम् । सीताविरहितजीवितं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यत एव ततोऽधुना जीर्णारण्यं जगत् । स्वर्गादिकं ह्यात्मनः स्थिरत्वे बालान्तरानुभाव्यं स्यात् । 'अनादां संसारे' इति न्यायान् । आत्मवस्तुनाशे तु स्वानुपभोगान् जीर्ण-
रण्यत्वम् । सीतासाहित्ये हि अरण्यस्यापि पञ्चवत्या. 'यस्यां ते दिवसाः' इति रीत्या स्वगृहत्वात् तदयोगे तु स्वगृहस्यापि जीर्णारण्यत्वमित्याशयः । असारः शून्यः । काष्ठप्रायं शरीरम् । 'ज्योन्धेव हिमदीधिते' इत्युक्त्वा यथा चन्द्रस्य कामुद्यभावे चाष्टप्रायता तद्वत्त्वस्येति भावः । अथ पूर्ववत् 'सुप्रसव' शरणं गतः, 'सागरं शरणं गतः' इत्यादिकस्य नावकाश इत्याह—**अशरणोऽसीति** । पूर्ववत्सेतुबन्धनादि वर्तव्यं नास्तीत्याह—**किं करोमीति** । अथ पूर्ववदावणवधादिरूपं प्राप्यं नास्ती-
त्याह—**का गतिरिति** । गम्यत इति गतिः । यतश्चैवं ततः क्व गच्छामि, किम-
रण्यं गच्छामि, उत पातालविवरम्? किंवा मरणं गच्छामि? इति विकल्पाशयः । न मृणः पश्यः सर्वोऽपि न कल्पत इत्याह—**अथ चेति** । पूर्वोक्तद्वेषकः ।

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमागतम् ।

मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलाघितं हृदि ॥ ४७ ॥

हा अम्ब अरुन्धति ! भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ ! भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक ! हा मातः ! हा प्रियसख महाराज सुग्रीव ! सौम्य हनूमन् ! महोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा सखि त्रिजटे ! परिमुषिता, स्व परिभूता, स्व रामहृत्केन । अथवा को नाम तेषामहमिदानीमाहाने ?

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

योऽहम्,—

विस्त्रम्भादुरसि निपत्य जातनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य लक्ष्मीम् ।

दुःखेति । चैतन्यमागता इतिर्वा । दुःखसंवेदनायैव रामे आगतम् । आगतमित्यनेन दुर्मुखवाक्यश्रवणानन्तरं गतं चैतन्यं पुनरागतमिति व्यज्यते । यद्वा,—शक्तिप्रदारादिषु गतं पुनरागतमिति वा । पद्यानियेकादिनान्तरीयकसुखं तु असत्कल्पमिति हृदयम् । 'धर्मितम्' 'आहितम्', इति पाठयोस्तु आदित प्रवृत्ति 'राज्याङ्गदो वने वास सीता मष्टा द्विजो हत । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्देहेदपि पावकम् ॥' इत्युचरीत्या दुःखानुभवार्थं चैतन्यसद्भाव इति भावः । सर्गिणा चैतन्यं तु रासन्निवृत्तमुत्थानुभवाय । जनानां तु तामिभ्रमुत्थानुभवाय । मम सुरासन्निवृत्तमुत्थानुभवाय । तस्मात्पातालविबरगमनेऽप्यपरिहार्यं दुःखमिति भावः । तर्हि मरण गमिष्यामीति कप कल्पयतामिहाह—मर्मोपघातिभिरिति । मर्म हृदयादिप्रदेशानुपगन्तीति विप्रद । 'सुष्यजाता—' (पा ३।२।७८) इति णिनि । न केवलं तु खानुभवापादका किं तु स्वयमपि दुःखप्रदा इति भावः । वज्रकीलबहुरडरतया स्थिरीभूयते । भग्नानर्हत्वेन वा साहृदयम् । तथा च मरणमपि दुर्गममित्यर्थः ॥ ४७ ॥ हेति । अरुन्धति ! अरुन्धतीकृतसीतापातिनखानुमोदनं न प्रमाणीकृतमिति भावः । भगवन्ताविति । भवता ज्ञानशक्तिमपि खला न पश्यन्तीति भावः । पावक इति । तव वचनप्रवेशो व्यर्थाविति भावः । भूतधात्रि ! त्वत्सुतायामनिमित्तदोषवादिनो जनान् कथं विभर्षानि भावः । सौम्येति । सीतावृत्तान्तकथनजनितानन्दप्रयुक्तमारुहतालिङ्गनमद्भिजातशरीरसौभगभवरीयप्रयासो व्यर्थ इति भावः । परिमुषिता मुषितद्रव्यका । ते हीनि । कृतमुपमारं हन्तीति शूरान् । एतत्कृतपूर्वापहारविलसणादिति भावः ॥ ४८ ॥ विस्त्रम्भादिति । विस्त्रम्भादन्तरगत इति

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

ऋव्याञ्चो वलिमिव दारुणः क्षिपामि ॥ ४९ ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि हृत्वा ।) अयं पश्चिमस्ते रामशिरसि पादपङ्कज-
स्पर्शः ।

(इति रोदिति ।)

(नेपथ्ये ।)

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् ।

रामः—ज्ञायतां भोः, किमेतत् ? ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

रामः—कथमद्यापि राक्षसत्रासः ? तथावदस्य दुरात्मनो माधुरस्य
कुर्म्नीनसीकुमारस्योन्मूलनाय शत्रुभं प्रेषयामि । (परिक्रम्य पुनर्नेपथ्ये ।)

हा देवि ! कथमेवंविधा गमिष्यसि ? भगवति वसुंधरे ! सुश्लाघ्यां दुहित-
रमवेक्षस्य जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामर्जाजनः ॥ ५१ ॥

(इति रदाञ्जिह्वान्तः ।)

ज्ञानादिति भावः । गृहस्य लक्ष्मीं शोभां तदलंकारभूताम् । कठोरगर्भः पूर्णे-
गर्भः । गुर्वीमित्यनेव यमलत्वं सूचयति । ऋव्याञ्चो मांसभक्षकेभ्यः ।
ऋव्यं मांसमदन्ति खादन्तीति विग्रहः । 'ऋव्ये च' (पा. ३।२।६९) इति विद् ॥ ४९ ॥
अब्रह्मण्यं ब्राह्मणानामत्साहित्यम् । 'अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यौ' इत्यमरः ॥ ऋषीणा-
मिति । लवणो नाम राक्षसत्वेन प्रावितो ऋषीणां स्तोम इत्यन्वयः ॥ ५० ॥
कथमेत्यादि । निःशेषितराक्षसदुःखत्वान्स्वमेति भावः । यद्वा, -कथमद्य राक्षसत्रा-
सोऽपीत्यन्वयः । न केवलं सीतामिश्रेषदुःसप्राप्तिः, किं तु राक्षसभयं चेति समुच-
यार्थः । कथमिति विस्मये । पूर्ववदेवोभयं मित्रितमिदमाश्चर्यमिति भावः । दुरा-
त्मनो दुर्बुद्धेः । माधुरस्य मधुरेश्वरस्य । कुर्म्नीनसी नाम तन्माता । उन्मूलनाय
गृह्येन महोत्पाटनायेति यावत् । प्रेषयामि प्रेषयिष्यामि । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्'
(पा. ३।३।४) । एवंविधा मया वदिता गर्भिणी सती कथं गमिष्यसीति भावः ।
भगवति सरंते ! सुश्लाघ्यां निर्दोषां निरयमृगां वा । जनकानामिति । यत्कृत्स्नं
गोत्रमङ्गलम् । यदिति विधेयापेक्षया ऋषीम् । अर्जाजनः । उपादिनवः ऋषीत्सर्षः ।

पाठा०-१ 'तां'. २ 'रजत्न'.

सीता—हा सोह अज्जउत्त ! कहिं सि ? (इति सहस्रोत्थाय ।) हद्दी हद्दी, दुस्सिविणरैरणअविप्पलद्धा अज्जउत्तमुणं विअ अचाणं पेक्खामि । (विलोम्य ।) हद्दी हद्दी, एआइणिं पमुत्तं मं उज्झिअ कहिं गदो णाहो ? होदु, से कुप्पिस्सं जइ तं पेक्खंती अत्तणो पहविस्सं । को एत्थ परिअणो ? । [हा सौम्य आव्यपुत्र ! कुत्रामि ? हा धिक् हा धिक्, दुःस्वगरणरणकविप्रलब्धा धार्यपुत्रशून्यसिवात्मानं पदयानि । हा धिक् हा धिक्, एकाकिनीं प्रसुतां मामुज्झित्वा कुत्र गतो नाथः ? सबहु, तसो कोपिप्यामि यदि तं प्रेक्षमाणं क्षाप्रतः प्रभक्षिष्यामि । कोऽत्र परिजनः ?]

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—देवि ! कुमारलक्ष्मणो विष्णवेदि—‘सज्जो रहो । तं आरुहदु देवी’ ति । [देवि ! कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति—‘सज्जो रथः । तदारोहतु देवी’ इति ।]

सीता—इअं आरूढग्धि । (उत्थाय परिरुम्य ।) फुरइ मे गच्च-भारो । सण्णिअं गच्छम्ह । [इयमारूढास्त्रि । स्फुरति मे गर्भभारः । जनै-गच्छामः ।]

दुर्मुखः—इदो इदो देवी । [इत इतो देवी ।]

सीता—णमो रहुउलदेवदाणं । [नमो रघुकुलदेवताभ्याम् ।]

(इति निगन्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीमदभूतिविरचित उत्तररामचरिते प्रथमोऽङ्कः ।

अत्र विन्दुर्नाम संध्वजमुक्तम् । दाम्पत्यविशेषविच्छेदहेतुत्वात्पुनरुद्वेदकारणत्वात् । तदुक्तम्—‘अवान्तरार्यविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्’ इति ॥ ५१ ॥ कोऽत्र परि-जनः ? परिजनस्य मध्ये कोऽत्र संनिहित इत्यर्थः । परिजनस्येति निर्धारणे पक्षेक-वचनान्तम् । निर्धारणे पक्षीप्रयोगोऽप्यस्ति ॥ सद्यो गमनाय संनद्धः ॥ रघुकुलदे-वते लक्ष्मीनारायणाविति प्रतिद्वमेव । तन्नमस्कारो यात्राफाले विहितः । ‘आदि-त्यमण्डले विष्णुं ध्यात्वा यात्रां प्रपन्नयेत्’ इति स्मरणान् ॥

दाशरणिवंशजनुपो भूतारजवीरराषवार्यम्ब ।

उत्तररामचरित्रव्याख्याद्देव्यादिमः प्रायान् ॥

इति श्रीयाधूलवीरराघवविरचितायां भद्रभूतिभावतलस्पर्शिनी-समार्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयाङ्कस्य कथावस्तु ।

आत्रेयी-वासन्तीप्रवेशेऽङ्कद्वयसमयान्तर्गताभितवृत्तं विष्कम्भकेऽथ
यथा-रामचन्द्रानुज्ञया लक्ष्मणेनारभ्ये त्यक्त्वा जानकी लव-कुशनामकं
यमत्रं सुतद्वयमर्जाजनत् । तौ लव-कुशौ तत्रमगवता वाल्मीकिमहर्षिणा
स्वाश्रमे धात्रीकर्मतः परिगृह्य षोडशै रक्षितौ च । निर्वृत्तचौलकर्म-
णोक्तयोस्त्रिसौ विद्याशत्रुःषष्टिकलाश्च सम्यग्निष्पादिताः । रघु-
नन्दनेन च सीतायाः सुवर्णमयीं प्रतिमां पद्मत्वेन न्यस्य महाक्षमेघः
प्रारब्धः । मेघ्याश्च विमृज्य तद्रक्षणार्थं लक्ष्मणात्मजं चन्द्रकेतुमन्यांश्च
योर्धास्तर्पाश्चतः प्राहिणोत् । अथ च ब्राह्मणेन पुवानं पुत्रं भुतमु-
त्क्षिप्य सोऽपचार उद्धोषितः । तदा तपस्यनधिकारी दम्बूरुनामहो
दि शूद्रस्तपश्चरतीति सहसैवाशरीरिणो वागुदचरत् । तदुपध्वस्य कृपा-
णपाणी रामः सत्वरं पुष्पकमारुह्य तदन्वेषणाय संचारः समार-
ब्धवान् । दण्डकायां तपश्चरन्तं दण्ड्यं तं समासाद्य तच्छिरद्विच्छेद ।
तत्तस्यानावलोकनेन सारितपूर्वेतिवृत्तं जानकीसमागमं श्रेहलेदादि
समनुभवन् रामो महारण्यानि विचचार । तदनन्तरं रामागमने
प्रतीक्षमाणं महायुनिगगरत्वं ब्रह्मं रामचन्द्रो जगाम ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये ।)

स्वागतं तपोधनायाः ।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेशो तापसी ।)

तापसी—अये, वनदेवता' फलकुसुमगर्भेण पङ्कवार्येण दूरान्मा-
मुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य ।)

वनदेवता—(अर्थं विकीर्य ।)

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यद्यपि तपसां योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न परार्थीनमिह वः ॥ १ ॥

नेपथ्य इति । 'सुशीलवडुडुम्बस एतली नेपथ्यमिष्यते' इत्युच्यतिरस्करिणीति-
रोहितनर्तनभूमिकापरिग्रहौपयिकस्थानविशेष इत्यर्थः ॥ वनदेवतेति । पङ्कवार्येण
पङ्कवयुक्तपूजाद्रव्येण दूरात् प्रविष्टा सती उपतिष्ठते पूजयति । देवतात्वारोपादात्म-
नेपदम् । 'दूरात्' इत्युपादाने पद्यनी । यद्वा, -मामुपतिष्ठते संगता भवति । 'गङ्गा
यमुनामुपतिष्ठते' इतिवत् । इत्यत्रापि 'उपादेवपूजा—'(वा. ५१४) इत्यादिना
तत् ॥ अर्थं विकीर्य दत्त्वा । यथेच्छेति । इदम् । मरीयमित्यर्थः । वनं वनमेव न
तु रुद्रहृणीयपुरप्रासादादिरमित्यपरितोयो न्यज्यते । तथापि 'अविद्यमानं कर्णोऽपि'
इति न्यायेन यथाधिकारं सभाजमित्यमेवैलाह—यथेच्छाभोग्यं दृच्छामनतिक्रम्य
यथेच्छम् । यथेच्छं आभोग्यमिति विग्रहः । इच्छानिर्गतिपर्यन्तमसंकोचेनोपभोगार्ह-
मित्यर्थः । व. इति पूजायां बहुवचनम् । अतियिसामान्याभिप्रायकं वा । अयं मे
सुदिवसः साधुजनसंपर्कादिति भावः । सतां विद्यमानानामेव, नतु प्रसादनादि
सुर्वतामित्यर्थः । सद्भिः साधुभिः सह सद्भिः संपर्कः कथमपि कृच्छ्रेण पुण्येन भवति
साधुजनसंपर्कलाभः प्रणिपात्तादिसाध्यो भवति । तदभाववतां तु दृष्टहेत्वभावात्
केवलादृष्टसाध्यो भवतीति भावः । यद्वा कथमपि सतां येन केन प्रकारेण वर्तमा-
नानाम् । कामचारे स्थितानामित्यर्थः । सद्भिः ब्रह्मविद्विरित्यर्थः । 'अस्ति ब्रह्मेति
चेद्भेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः । सद्भिः संपर्कः पुण्येन हि भवति । अयमा-
शयः—'तस्मादेवविदा नासीत्' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानवतां तच्छून्यैः सहवासादिकं
प्रतिषिद्धम् । एवं च तेषां तैः सद्भिः पुण्यैकसाध्य इति । इदं च खनिकर्मभावना-
कार्यम् । फलं वा मूलं वा इतोऽन्यदपि तपसां योग्यमशनम् । नीवारपाण्डुपत्र-

पाठा०-१ 'इय'. २ 'च्छं भोग्यं वो'. ३ 'तपसो'.

उत्त० प० ५

तापसी—किमत्रोच्यते ?

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(उपविशतः ।)

वनदेवता—कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ?

तापसी—आत्रेय्यसि ।

वनदेवता—आर्ये आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते ? किंप्रयो-
जनो दण्डकारण्योपवनप्रचारः ?

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांसं उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपार्श्वदिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

घातजलादिकमित्यर्थः । तदपि तत्र पराधीनं नेति ॥ १ ॥ प्रियेति । प्रियप्राया
प्रियप्रचुरा युक्ता चेल्यर्थः । वृत्तिः कायिकव्यापारः । तथापि वाङ्मौर्षे महान्दोष
इत्यत आह—विनयमधुरो वाचि नियमः । विनयेन स्वनिर्गमभावनारूपेण स्वोत्कर्षा-
ननुसंधानरूपेण वा मधुरः प्रियः वाचि नियमः सत्याय मितभाषित्वम् । तथापि
मनोवृत्तिदौर्ध्र्यं स्यादत आह—प्रकृत्या कल्याणी मतिः प्रकृत्या स्वभावतः कल्याणी
प्रेयस्विनी । तथाप्यसत्सङ्गवशाद्द्विपरीत्यं स्यादत आह—अनवगीतः अनिन्दित
इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिवाचिनियमादिपरिचयसमुदायरूपं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
तत्कथंभूतमित्याह—पुरो वा पश्चाद्वा भूतभविष्यत्कालयोः । तत्तत्पुरपसनिधानयो-
रिति वार्थः । अविपर्यासितरसं अन्यूनस्वभावम् । 'रस'पदेन प्रियत्वं व्यञ्ज्यते । अनु-
पधि निर्व्याजं विशुद्धं ग्रामादिद्वयपरहितं रहस्यम् । 'शीलं संवसता ज्ञेयम्' इति
न्यायेन विरकालशुश्रूपादिमिरेव ज्ञातुं शक्यं नतु दाम्भिकवृत्तिवत्स्वयं प्रष्टमित्यर्थः ।
तथाविधं तदिदं विजयत इति योजना ॥ २ ॥ अवगच्छामि जानामि ॥ किंप्रयोजन
इति । प्रचारः सचारः ॥ अस्मिन्निति । अगस्त्यप्रमुखा अगस्त्यप्रभृतयो भूयांसो
बहव उद्गीथविदः । 'ओमित्युद्गीथमुपासीत' इति परस्मिन् ब्रह्मणि उद्गीथदृष्टिं पुर्वन्त
इत्यर्थः । दहरपिशाचीनामुपलक्षणम् । सकलवेदान्ततात्पर्यपर्यालोचनशीला इति

टिप्पण—१ अगस्त्यपर्वतस्यापि सप्तमीति अगस्त्यः, यथोक्तमह्यपुराणे
'अगस्त्यो दक्षिणामाद्यामाभिल नमति मितः । वरुणास्त्रामजो योयी विन्ध्यवातादि-
मर्दनः ॥' इति ।

वनदेवता—यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तगेव हि पुराणब्रह्मवादिनं
प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणायोपासते, तत्कोऽयमार्यायाः प्रवासः ?

आत्रेयी—तस्मिन् हि महानध्ययनप्रत्यूह इत्येव दीर्घप्रवासोऽङ्गी-
कृतः ।

वनदेवता—कीदृशः ?

आत्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं
स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्त्वत् नु फेचलं
तस्य, अपि तु तिरश्चामप्यन्तःकरणानि तत्त्वान्युपलैहयति ।

वनदेवता—अपि तयोर्नामसंज्ञानमस्ति ?

आत्रेयी—तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः ।

वनदेवता—कीदृशः प्रभावः ?

आत्रेयी—तयोः किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि जन्मसिद्धानीति ।

वनदेवता—अहो तु भौक्षित्रमेतत् ।

आत्रेयी—तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य
पोपितौ रक्षितौ च । निर्घृष्टचौलकर्मणोस्तयोर्लघुवर्जमितरास्त्रितो
विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः । तदनन्तरं गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण

भाव । तेभ्य आधिगन्तुं तत्कृतव्याख्यानेन ज्ञातुम् । 'आर्यातोपयोगे' (पा. १।४।२९) इति पद्यमी । पर्यटामि । 'अट मर्ती' ॥३॥ यदा तावदिति । पुराणश्चासौ ब्रह्मवादी चेति विग्रहा । ब्रह्म परमात्मानं वेदान् वा वदतीति शिनि । पुराणत्वे प्राचेतसमिति हेतुवचनम् । ब्रह्मपारायणाय वेदान्तविद्याध्ययनाय । पारायण नाम आदित आरभ्यान्तादविच्छेदेनाध्ययनमुपासते । तदिति । प्रवासो देशान्तरगमनम् ॥ तस्मिन्निति । प्रत्यूहो विग्रह । तस्येति । स्तन्यत्यागमात्र यस्मिन्निति बहुमीहे कप्रत्यय । दारकद्वयं शिशुद्वयम् । तदिति । तस्य वाल्मीके तिरश्चामपि गूणाणामप्यन्तःकरणानि हृदयरूपाणि तत्त्वानि पदार्थानुपलैहयति समिधानीकरोति ॥ अपीति । नाम्नोऽस्मिन्नापकशब्दस्य सञ्ज्ञान सन्नेतसंबन्धकरणम् ॥ तयोऽपिति । जन्मसिद्धानि जन्मना ज्ञातानि, न तूपदेशेन ॥ तौ चेति । धात्रीकर्मत उपमातृव्यापारेण । पोपितौ क्षीरादिना वर्धितौ रक्षितौ पिपीलिकादिभ्य इति भाव । निर्घृष्टेति । निर्घृष्ट निष्पन्नम् । जयीवर्जं जमीं वर्जमित्वा, अज्ञान्यपीति शेष । इतरा 'आयुर्वेदो धनुर्वेदस्तथा गान्धर्वनामकः' इत्युक्ता इत्यर्थ । सावधानेन । वाल्मीकिनेति शेष । परिनिष्ठापिता सम्यङ्निष्ठादिता । तदनन्तरमिति । एकादशाना पुराणसिद्धिः

कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयोविद्यामध्यापितौ । न त्वेताम्यामतिदीप्तिप्रज्ञा-
म्यामलदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः,—

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति हि पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विम्बग्राहे मणिर्न नृदादयः ॥ ४ ॥

वनदेवता—अयमध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अन्यश्च ।

वनदेवता—अथापरः कः ?

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यंदिनसवनाय नदीं तमसामनु-
प्रपन्नः । तत्र युष्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन बध्यमानं ददर्श ।
आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं वाचमानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—आज्ञायादन्यत्र नूतनच्छन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन हि पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दप्रकाश-
मृपिसुपसंगम्य भगवान्भूतभावनः पञ्चयोनिरवोचत्—‘ऋषे ! प्रमुद्धोऽसि
वागात्मनि ब्रह्मणि । तद्ब्रूहि रामचरितम् । अज्याहृतज्योतिरार्पे ते चक्षुः
प्रतिभातु । आद्यः कविरसि’ इत्युपत्याऽन्तर्हितः । अर्थ स भगवान्प्रा-
चेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं
प्रणिनाप । (।

वनदेवता—हन्त, पण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्मादेव हि ब्रवीमि तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तासि । भद्रे ! संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरिण ।

आत्रेयी—(साक्षम् ।) अप्येतत्तपोवनम् ? अप्येषा पञ्चवटी ?
अपि सरिदिशं गोदावरी ? अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः ? अपि जनस्था-
नवनदेवता त्वं वासन्ती ?

वनदेवता—तथैव तत्सर्वम् ।

आत्रेयी—हा वत्से जानकि !

स एष ते बह्वभशाखिवर्गः-

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

माशब्देन अङ्गानामसमर्पणं तु क्लिष्टम्, प्रतिष्ठां भास्पदम् । व्याधपक्षे,—सा गम न
गच्छे । भगवत्पक्षे,—अगम प्राप्तवानिति । एता एवत्सरान् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया
॥ ५ ॥ आश्रायात् वेदात् ॥ तेनेति । तेन समयेन कालेन । भूतेन प्रजा भावयति
उत्पादयतीति विग्रह । यद्वा,—भूतं सत्यम्, निर्निरोधमिति वा । भावना अथ्यव-
साय यस्येति वा । पञ्चयोनि भगवन्प्राभिकमलजात । अनेन पूर्वोक्तभूतभावन-
त्वप्रयुक्तपरत्वशब्दा निराकृता । प्रमुद्धोऽसि प्रकृष्टज्ञानवानसि । प्रागेव आत्मा यस्य
तस्मिन् ब्रह्मणि शब्दब्रह्मणि । वाचो वैपुल्याभिप्रायकं ब्रह्मत्वरूपं ब्रह्मत्त्वेव
शब्दरूपेण भातीत्यर्थ इति वैयट्मतास्तुकारेण वा । अज्याहृतज्योति अत्रतिष्ठत-
प्रसासं वार्प ऋषिसंरन्धि योगजन्यज्ञानं चक्षु नेत्रं ज्ञानमिति फलितोऽर्थः ।
'तत्सर्वं मत्प्रसादेन विदितं वै भविष्यति' इत्यादि रामायणे ब्रह्मव्यम् । 'जाय. कवि-
रसि' इत्युक्त्वा अनुश्लक्ष्ण । अन्तर्हित परोक्षता गतः ॥ स इति । इदममान दृष्टि-

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(कर्मणम् । जगत्तम् ।) कथं नामशेषेत्याह । (प्रद्यम् ।)
आर्ये ! किन्त्याहितं सांतादेव्याः ?

आत्रेयी—न केवलमत्याहितम्, सातवादनपि । (कर्म ।) एवमिति ।

वासन्ती—हा, दारुणो दैवनिर्घातः । (इति नृच्छते ।)

आत्रेयी—मद्रे ! सनाशसिहि सनाशसिहि ।

वासन्ती—हा, प्रियसखि ! ईदृशस्ते निर्माणमागः । हा राममद्र !
अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि ! अथ तलादरप्यात्परित्यज्य निवृत्ते
लक्ष्मणे सांतायाः किं वृत्तमिति काचिदासीत्प्रवृत्तिः ?

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—कष्टम् । आर्योल्मथतीवसिशाषिष्ठितेषु नः कुलेषु
जीवन्तीषु च वृद्धास्तु रात्रीषु कथमिदं जातम् ?

आत्रेयी—ऋष्यगृह्णसत्रे गुरुजनसदासत् । संप्रति परिसनातं
द्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यगृह्णेण च संपूज्यं विसर्जिता गुरवः । ततो
भगवत्स्यल्मथती नाहं बहुविरहितानयोध्यां गच्छामीत्याह । तदेव राम-
नातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोषाद्भगवतो वसिष्ठस्यापि अर्द्धां बाल्मीकि-
तपोवनं गत्वा बल्याम् इति ।

वासन्ती—अथ स राममद्रः किमाचारः ?

आत्रेयी—तेन राज्ञा राजकृतुरधमेधः प्रकान्तः ।

विपरीतम् । प्रसङ्गिच्छिनां प्रवृत्तचतुप्रवृत्तया जगतानां प्रसङ्गप्रतिबन्धनस्यान-
शक्यसंदर्भानां विषयः प्रतिपादः बहमशाशिनानां स्वयं वर्णितत्वात् अथयंतिवे-
मयानां वृत्तानां शक्तिनामिति बचनं सीताकस्वर्गानुवृत्तिवत्त्वनिर्णयकम् ॥६॥
दैवनिर्घातः दैवप्रहारः । दारुणः तीव्रः । हा, प्रियसखीति । निर्माणमागः सृष्टि-
कर्मम् । अथवेति अन्तर्निष्पानम् दुःखकृतमिति भावः । किं वृत्तमिति किन्त-
मिति । प्रश्नेः वार्ता । अदीर्घं अन्तः । विलीते कदा रोवनीतम् ॥ संप्रति
परिसमाप्तमिति । इदमेव निवृत्तपानं पूर्वोक्तम्यात्मानमिति न विलीतम्यम् । बहु-
विरहितां बहुविरहितान् । तदनुविति । तदनुरोषात् तदनुवृत्तम् । अथा
विषयः । यथेति । किमाचारः कीदृशमाचारवान् ? तेनेति । राजकृतुः राज्ञां

वासन्ती—अहह धिक्, परिणीतमपि !

आत्रेयी—शान्तम्, नहि नहि ।

वासन्ती—कां तर्हि यज्ञे सहघर्मचारिणी ?

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिर्गृहिणीकृता ।

वासन्ती—हन्त भोः,

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विस्मष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितो मेध्याश्वः । प्रकलसाश्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुर्दत्तदिव्या-
खसप्रदायश्चतुरङ्गसापनान्वितोऽनुग्रहितः ।

वासन्ती—(सहर्षकौतुकाक्षम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्र इति मातर ! जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ता-
डनमत्रलप्यमुद्धोपितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकालमृत्युः
सचरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी
वागुदचरत्— ।

साधारण्ये यं क्रतुं क्रतुराजो वा अश्वमेध । राजदन्तादित्वात् परनिपात ।
सीतेति । सीताया प्रतिवृत्ति प्रतिमा । गृहिणीकृता धर्मपत्नीकृता ॥ वज्राद-
र्षीति । अयमाश्व —निर्दोषाया सीताया रामहृदयस्य मृदुत्वमेव स्वाभाविकम् ।
कठोरत्वं तु मूर्खलोकागुसरणार्थत्वादागन्तुकमिति प्रतिकृतिकरणादवगम्यत इति ।
नच 'यस्य भार्या विदुरस्था यदि सा दूषितापि वा । अनिच्छु प्रतिकूलं च तस्या
प्रतिकृती त्रिया ॥' इति स्मरणात् । प्रतिवृत्तिकरणं मृदुत्वानुपपादकमिति वाच्यम्,
तस्य परिणयान्तराशक्तनिरवकाशक्रियाविषयत्वात् । अश्वमेधादे सावकाशत्वात्
परिणयान्तराशक्तत्वात् । किञ्च सीतासदृशप्रतिमाकरणं मृदुत्वापादकमेव । एतादृश-
पिनारसाध्यत्वात् 'को हि विज्ञातुमर्हति' इति ? तज्ज्ञानस्वरूपयोग्यतापि दुर्लभेत्यु-
क्तम् । अत्रार्थान्तरन्यासाकार ॥ ७ ॥ वामदेवेन अनुमन्त्रित अनुज्ञात ।
वसिष्ठासनिधानादिति भाव । मेध्याश्व यज्ञीयाश्व । प्रकलसा इति । यथाशास्त्रं
शास्त्रोक्तन्यायेन । नेपागेति 'चतु शता रक्षन्ति यज्ञस्यापाता ये' इत्यादिश्रुतिमनु-
द्वय अधिष्ठाता नियामक अनुग्रहित । अनन्तर इति । अत्रलप्यमिति नव-
नम् । उद्धोपितं उच्चैरुचारितम् । तत इति । राजापचार राजदोषम् । निरूपयति
सीमान्मने । करुणामये परतु खडु सितवत्पातुक्म्पाप्रसुरे । उदचरत् उद्वृतवती ।

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इत्युपश्रुत्यैवाकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकमधिरुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च
शुद्धतापसान्वेषणाय जगत्पतिः संचारं समारब्धवान् ।

वासन्ती—शम्बूको नामाधोमुखो घूमपः शद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति । अपि नाम रामभद्रः पुनरिदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रेयी—भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती—आर्ये आत्रेयि ! एवमस्तु । कठोरश्च दिवसः ।

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपणाकम्पेन संपातिभि-
र्धर्मसंसितबन्धनैश्च कुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजत्कृान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्गुमाः ॥ ९ ॥

(इति परिश्रम्य निष्कान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति तदयोचतखत्रो रामभद्रः ।) -

शम्बूक इति । तपः तप्यते तपश्चरति । 'तप ऐश्वर्ये वा' इति तद् । दिवा
दित्वात् इयन् । शीर्षच्छेद्यः 'शीर्षच्छेदाद्यध' (पा. ५।१।६५) इति यत्प्रत्ययः
॥ ८ ॥ दिशः प्राच्यादयः, विदिशः आग्नेय्यादयः ॥ अपि नामेति अलंकु-
र्यादिल्लनेनान्वयः । संभावनायामपिशब्दः ॥ कण्डूलेति । कण्डूलानां कण्डूमतां
द्विपगण्डपिण्डानां पिण्डाकारगजकपोलानां कपणेन सघट्टनया आकम्पेन अलक्ष-
चलनेन संपतन्तीति संपातिनः तपाविधेः । धर्मेण निदाघौष्येन संसितबन्धनैः
शियिल्लितपृन्तैः छायायां अनातपे । अपस्किरमाणाः भक्षार्थं चरुवा भूमिं
लिखन्तः । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' । (वा. ९०७) । 'अपा-
च्चतुष्पाच्छकुनिष्पालेखने' (पा. ६।१।१४२) इति वार्तिकसूत्राभ्यां तत्सुटौ ।
तथाविधानां विष्किराणां वायसावीनां मुखैः व्याकृष्टा कीटत्वक् येषामिति
विग्रहः । कपोताः पारावताः कुक्कुटाः चरणायुधाश्च ते कूजन्तः कृान्ताश्च येष्विति
विग्रहः । कूले, तीरवर्तिन इत्यर्थः । कुलायद्गुमाः पक्षिनीडयुक्ताद्गुमाः खकुमुमैः
गोदावरीं अर्चन्ति पूजयन्ति इति संबन्धः । अत्र वृक्षवर्णेनया वैदिकशिरोमणीनां
ग्रहमेधिनां मप्याहकालरूपान्तः प्रतीयते । कण्डूलेत्यादिविशेषणेन द्रव्याणां दुरुह-
शास्त्रार्थसदेहनिर्णयार्थमुपसन्नेः तैः तत्कृतोपदेशनिवृत्तसंशयतया संतुष्टैः भूमिपतिभिः

पाठा०-१ 'कठोरीभूतः' ।

रामः—

हे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य बाहुरसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीताविनासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १० ॥

(कथञ्चित्प्रहस्य ।) कृत रामसदृशं कर्म । अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्र ।

(प्रविश्य ।)

दिव्यपुरुषः—जयतु देव ।

समर्पितत्वं प्रतीयते । 'धर्मंस्तसिते' इत्यनेन तेषां 'कृपाये कर्मणि पठे' इति निवृत्तकामलोभादितया द्रव्याणां देवताराधनतया प्रतिदत्तप्रदानं प्रतीयते । 'छायापस्त्रिमाण—'इत्यनेन तेषां गृहेषु अतिथय स्वयमागत्य भोज्यानि भुञ्जत इति प्रतीयते । 'कृजत्कान्त—' इत्यनेन तेषां मध्याह्नकालप्रयुक्तं ध्रान्तियुक्तानाशाखाप्येतृनागावद्दसमाजपौष्कल्यं प्रतीयते । 'कुलाय—' इत्यनेन तेषामनेककुटुम्बभरणं, प्रतीयत इति सहृदया दया कुर्वन्तु ॥ अत्र कुमुदपतनस्य गोदावरीपूजात्प्रेक्षा कृता । सा च गम्या वाचकशब्दप्रयोगाभावात् । 'तस्य भगवत केनापि' इत्यारभ्य 'अयमप्ययनप्रत्युह' इत्यन्तेन अष्टावरुप्रवेशात् लक्ष्यस्य सीतावनप्रापणेनालक्ष्यस्य बीजस्योद्भेदात्, प्रतिमुखसधिरियम् । 'लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्ति प्रतिमुख मतम्' इति लक्षणात् । 'अप्येतत्तपोवनम्' इत्यारभ्य दृष्टनष्टपदार्थानुसरणरूपपरितर्प उक्तं । 'हा रामभद्र !' इति प्रमुखनिष्ठुरवचनरूपं वज्रमुक्तम् । 'सीताप्रतिष्ठति' इत्यादिनानुरागप्रकाशनरूपप्रगम उक्तं । 'वज्रादपि' इत्यत्र अष्टयुपशमनात्मकं शम उक्तं । 'विसृष्टश्च धामदेवानुमन्त्रित' इत्यारभ्य 'जनस्थान एव तपश्चरति' इत्यन्तेन ब्रह्मक्षत्रियशूद्राणां फीतनात् वणसत्वर उक्तं—इयं घूर्णिका । तदुक्तम् (द रु १।६१)—'नेपथ्यान्त स्थिते पात्रैवूखिनाथस्य सूचनम्' इति ॥ ९ ॥ उद्यत उन्नमित ॥ हे हस्तेति । दक्षिणहस्त अपसव्यहस्त, कृपाणं रात्रं शूद्रमुनौ विसृज विसृज । निर्भर. पूण । विनासनं निष्कासनम् । पटोर्लक्षणेन 'छधना परिददाति' इत्येतद्विवक्षितम् । अत्र विध्यलकार ॥ १० ॥ प्रहस्य प्रक्षिप्येत्यर्थः । इदं चिन्हायम्—'दूराध्वानं वधम्' इत्यारभ्य 'एतान्युद्देशकारित्वात्प्रयोगानुचितानि' इति राजिषेधात् । अत्रानिष्टवस्तुविक्षेपात् विभूतम् । कृतमिति । रामसदृशं कर्म न तु दशरथगदृशं कर्म । दशरथो ह्यनुदिपूर्वैर्दशरथापमवधं कृतवार् । तथा च 'पितु शतगुण पुत्र' इति न्यायेन दोषविषय एव, न तु गुणविषय एति स्वोपाग्म्भ इह व्यज्यते । अपि जीवेदिति । अपि संभावनायाम् । अशरीरवाण्यां शिशुजीवननिश्चयेऽपि पावनपत्ननेन सीताया निर्दोषत्वनिश्चयेऽपि पत्राभावात् स्त्रीयदोषविषययोगात्प्रापि तथा स्वादिव्याशय ॥ प्रनिद्ध्येति । दिव्यपुरुष । शम्भुशरीरे विहाय देवत्वेनेति भावः । दत्ताभय

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः—द्वयमपि मियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः परिपाकः ।
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

शम्बूकः—स्वामिन् ! युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा । किमत्र तपसाः ?

अथवा महदुपकृतं तपसा,—

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा तु

क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

इति । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे सतीत्यन्वयः । यमहेतुकभयनिवारणदा-
तरि यमशासितरि त्वयि सति असौ शिशुः बुद्धिस्थो ब्राह्मणशिशुः । निधनानि मर-
णानि तारयन्ति । संसाराब्धिमिति शेषः ॥ ११ ॥ तदिति । परिपाकः
फलभूत. अनुभूयताम् । यत्रेति । आनन्दाः आत्मानुभवजन्या हर्षा । मोदाश्च
दिव्यविषयानुभवजन्या हर्षाः । संपदोऽणिमादिविभूतयः, वैराजा नाम वैराजा इति
प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ युष्मत्प्रसादेति । 'घातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इति श्रुतिः
प्रत्यभिज्ञायते । किमत्र तपसा, तपसा किमत्रैवम् । अथवेति । तप कर्तृको महो-
पकार इति भावः । तदुपपादयति—अन्वेष्टव्य इति । यदसीति प्रसिद्धवधिर्देशात्
'सोऽन्वेष्टव्य' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । अनेन कारणत्वमप्युक्तम् । 'वारणं तु
ध्येय.' इति श्रुतेः । न केवलं प्रधानहिरण्यगर्भादिवत् कारणत्वम्, किंतु निरुपा-
धिकस्वामित्वं स्वीकृतमित्याह—भूतनाथ इति । 'एष सर्वभूताधिपति.' इति श्रुतिः
प्रत्यभिज्ञायते । पूर्वोक्तान्वेष्टव्यत्वादिफलमाह—शरण्य इति । 'एष सर्वभूतपाल.'
इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । तेन हि पालनसामर्थ्येभ्यो सर्वेश्वरत्वहानिरित्युपबृंहणान्
हरहिरण्यगर्भादीनां रक्षकत्वशङ्कानिरास । इदं च घण्टाकर्णादिविषये स्पष्टम् ।
वृषलकं अज्ञातो वृषलो वृषलकः तम् । अज्ञाते कन्प्रत्ययः । अनेन प्रयासेनान्वेष-
णीयत्वं स्वस्य सूच्यते । अन्विष्यन् । नतु चारादिना अन्वेषयन्निति भावः । योज-
नानां शतानि अयोध्यादण्डकयोः योजनेयत्तानिधयेऽपि एवमुक्तिः कुरुक्षेत्रमण्डला-
न्वेषणानन्तरं धन प्राप्त इति सूचयति । तन्मूलं तु 'श्रुतिव्या तप्यते तप.' इति

रामः—किं नाम दण्डकेयम् ? (सवेतोऽवलोक्य ।) हा, कथम्—

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो मीपणाभोगरूक्षाः

स्थाने स्थाने मुखरक्कुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।

एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्रतकान्तारमिश्राः

संह्रयन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्भुकः—दण्डकैवैपा । अत्र किल पूर्वं निवसता देवेन—

चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

त्रयश्च दूपणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रेऽसिन्माहशामपि जानपदानामकुतोभयः संचारः संवृतः ।

रामः—न केवलं दण्डकैव, जनस्थानमपि ।

शम्भुकः—घाढम् । एतानि खलु सर्वमूत्रोमहर्षणान्युन्मत्तचण्ड-

श्वापदकुलाकान्तविकटगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षि-

णां दिशमभिवर्तन्ते । तथा हि,—

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छामुसगभीरभोगैर्भुजगश्वासप्रदीप्ताग्रयः ।

अक्षरीरवाण्या पृथिव्यामिति सामान्योक्तिः । प्राणा, ननु मा इति प्रापितवानित्यर्थः ।

शुभ्रम् इत्यत्र शुभं धर्मं लुनातीति श्रुत इति व्युत्पत्त्या 'शुभ्र्या शुभ्रस' इत्युच्-

त्त्वधर्मैच्छेदेन स्वतन्त्रतपश्चरणरूपस्वदोषाधीतत्वं विवक्षितम् । तपसा सप्रसादं तप-

कृतानुग्रहः । पुनरित्यनेनापूर्ववनविलोमनस्पृहयान्यप्राप्तिर्दिवारिता । वनपदं दण्ड-

कायामपि गमनप्रदेशत्वसूचनार्थम् । एव सर्वप्रकारेणापि दुर्घटभयदायमनसंघटन-

त्वात् तपसा प्रसाद इति भावः ॥ १३ ॥ स्निग्धेति । श्यामा । नीला । आभोग-

विपुलाचनासः । रूक्षा चित्तहोभक्तरा । गर्ता अवदा ॥ १४ ॥ चतुर्दशेति ।

दूपणखरत्रिमूर्धान इति समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात् 'द्वित्रिभ्या षमूर्धे' (५।४।११५)

इति प्रत्ययामादः । केचित्तु दूपणखरत्रिमूर्धान इति पदद्वयं कृत्वा न अस्माकं

रणे दूपणखरत्रिमूर्धा हता इति प्रत्ययान्तमेव समर्थयन्ते । अस्माकमिति रामेण

समाधिना दिव्यपुरुषवचनं पक्षेऽप्यामिप्रायकम् । वस्तुतस्तु नोशब्दः पृथक्पदमि-

त्याश्रित्य अत्र निवसता देवेन दूपणखरत्रिमूर्धा हता नो विमिति वाक्का योजनी-

यम् । इयं च प्रत्यभिज्ञापनशैली गौरव्यविषयेष्वनुभवसिद्धा ॥ १५ ॥ येनेति ।

सिद्धक्षेत्रे सिद्धिप्रदपुण्यक्षेत्रे अतुतोमयः नास्ति कुतो भयं यम्येति विग्रहः । एता-

नीतिः । रोमहर्षणानि रोमाश्चनकानि । निष्कूजेति । निर्गता वृजा पूजितानि

येभ्य इति विग्रहः । पूजितशून्या इत्यर्थः । 'वृज अव्यचराब्दे' इत्यस्मात् भावे

सीमानः प्रदरोदरेषु विरलस्वल्पाम्भसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजंगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

रामः—

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।) प्रियारामा हि वैदेह्यासीत् । एतानि नाम कान्ताराणि ।
किमतः परं भयानकं स्यात् । (सप्तम् ।)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतीवारमते हासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्भूकः—तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठको-
मलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्टनीलबहुलच्छायातरुपण्ड-

घनप्रलयः । सत्त्वाना जन्तूनाम् । प्रदरोदराणि गुह्यमध्याः । प्रतिसूर्यकैः वक्रवृ-
क्षासकैः ॥ १६ ॥ पश्यामीति । भूतपूर्वो यः खरालयः तथाविधमित्यर्थः ।
भूतपूर्वः खरालयः खरगृहं यस्मिन्निति वा । प्रत्यक्षानिव पुरोवर्तमानानिव । अनु-
भवामि स्मृतिवैशद्येन प्रत्यक्षीकरोमि ॥ १७ ॥ कान्ताराणि दुर्गमवर्तमानि ।
भयानकं भयजनकम् । त्वयेति । मधुगन्ध एषु अस्तीति मधुगन्धीनि तेषु वनेषु
इह कान्तारेषु आरमते प्रीतिं प्राप्तवत्येव । कुत इत्यत आह—सोदस्तस्याः स
तादृश इति । 'इदं त्वेव जानानि प्रीतियोगं परस्परम्' इत्युच्यते पारिच्छेदा-
तीत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ नेति । यस्य प्रियः प्रीतिमान् प्रीतिविषयो वा यः जनः
किञ्चिदपि न कुर्वाणः सन् किञ्चित्कारणलेद्येनापि शून्यः सन् सौख्यैः सौख्यमुसैः
करणे तु सान्यपोहति नाशयति । तन् दुःखनाशहेतुभूतो जनः । विषयप्राधान्यात्
ननुभवत्वम् । तस्य अपोहनीयत्वं सततः पुरस्वल्प किमपि विलक्षणं द्रव्यं अभ्य-
वस्तु । 'द्रव्यं च भव्ये' इत्यनुशासनम् । यद्वा,—सौख्यैरिति इदं भूतलक्षणे तृतीया ।
तथा च सौख्यैः विशिष्टः सुखितः प्रियः इष्टो यः जनः यस्य न किञ्चिदपि कुर्वाणः
स्वस्वातिरेकित्यापारलेशशून्यः सन् तु गानि अपोहति तदित्यादि पूर्ववत् । तु स-
निवृत्तिहेतुव्यापारलेशशून्यं सप्तपि स्वयमुच्यते विशिष्टः यः स्वस्वैरेव बहु गतिशक्तिं
प्रति कारणं तं प्रति तस्य निस्तुलभव्यद्रव्यत्वमिति भावः । एवं चाह सीताविषये
किञ्चिदकारलेशशून्योऽपि सुखितः सन् तद्दुःखनिवर्तक इति कान्तारगमनं सुषमे-
येति हृदयस्थितोऽहं ॥ १९ ॥ अथेति । पर्यन्तैः अभ्यन्तप्रदेशैः । छायाप्रपाना-

पादा०-१ 'स्वच्छाम्भसः'. २ 'भयानकस्य'. ३ 'इतीदारमतेयामो'
४ 'दुःसदैः'. ५ 'पर्यन्तैः'.

मण्डितान्यसंभ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु महाभागः प्रशान्तगम्भी-
राणि श्वापदकुलशरण्यानि महारण्यानि ।

इह समदशकुन्ताकान्तवानीरमुक्-

प्रसवसुरमिश्रीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्त्रलनमुखरभूरिन्नोत्सो निर्झरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च,—

दधति कुहरभाजामत्र भद्रूकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीना-

मिभदलितविकर्णान्थिनिप्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

रामः—(स्वाप्नस्वप्नम्) भद्र ! शिवास्तो पश्यामो देवयानाः ।

प्रलीयन्त पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ।

शम्बूकः—यावत्पुराणव्रक्षार्पिगगस्त्यमभिवाद्य शश्वतं पदमनुप्रवि-
शामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—

एतत्पुनर्वनमहो कथमद्य दृष्टं

यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे

सांसारिकेषु च सुखेषु धर्यं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

स्तरयः छायातरयः, प्रशान्तानि अतुद्वेगजननानि । इहेति । शकुन्ताः पक्षिणः ।
वानीराः वनविशेषाः । मुखराणि शब्दवन्ति भूरीणि सौतासि यासां ताः ॥ २० ॥
दधतीति । कुहरभाजां शुभावर्तिना भद्रूकयूनां ऋक्षाणां अनुरसितेन अनुरणनेन
गुरुणि महान्ति अम्बूकृतानि निर्घृषनशब्दानि स्त्यानं शब्दं वैपुल्यं वा दधति
भजन्ति । निप्यन्दः स्तरतद्रवः स्त्यायते वर्धते मिसरति वा ॥ २१ ॥ देवयानाः
देवयानमामयाः । ते च 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पयसा उत्तरायणम्' इत्युक्ताः ।
लोकेभ्यः लोकोन्तनुमपितुम् । एतदिति । गृहिणः गृहमेधिनः । सांसारिकेषु जन्म-

आमञ्जुवञ्जुलंरुतानि च तान्यमूनि

नीरन्ध्रनीपनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।

गिरिः प्रह्वणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।

गोदावर्याः पयसि वितैतानोकहश्यामलश्री-

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

अत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविस्मृतातिप्रसङ्गसा-
क्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमि-
दमापतितमद्य रामस्य ? संप्रति हि,—

चिराद्देगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विपरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुनः

पूराभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥ २६ ॥

फलभूतेषु ॥ २२ ॥ एत इति । विरुवन्मयूरा वृजद्धर्षिण ॥ २३ ॥ मेघमा-
लेति । मेघमालेव मेघमालासदृश य अय पुरोवर्तिपदार्य आरादिव समीपस्य
इव विभाव्यते शायते । यत्र गिरौ गोदावरी नदी सः प्रह्वणो गिरि ॥ २४ ॥
अस्यैवेति । मुखरशकुन वृजत्पक्षियुक्त अत एव अतः वृजन् स्वय वृजन्निव
स्थित ॥ २५ ॥ यत्रेति । विस्मृता स्मृतिविनाशा । चिरादिति । तीम स्पर्श-
दशायामपि दुःसह । अनेन अज्ञातस्पर्शविशेषोपपन्नोऽस्ति । चिरात् भूयांस कालं
शमित्वा । वेगं वेदनाशीघ्र्य आरम्भवति उत्पादयतीति वेगारम्भी । अनेन पूवाच-
विपविशेषोपपन्नोऽस्ति । प्रसृत यत्राहल्यादी स्पर्शं ततोऽन्यत्र सर्वाङ्गेषु प्रसृत
दलनादिना दुःसहप्रसरण य विपरस तत्प्रदग्ग इत्यर्थः । 'रस'शब्देन विशेषोत्कर्षो
विवक्षितः । कुतश्चित् यस्मात्तन्माच्चिरं संवेगान् सद्यमादिजन्यान् निर्घातान्
प्रचल शल्यस्य बाणाप्रस्य शकल रण्ड इव स्थितः । त हि भरणभयादनुद्धृत
एव तिष्ठति । रुदा प्रादुर्भूता प्रथय उपनयनं यस्मात् स तथोक्तः । स्फुटित
दग्नि हृन्मर्मणि मग्न इव हृदयममं रतिरगणसदृशं वाचि-स्पर्शसार्धप्रियं भग-
वान्भ्यां प्रथमो दृष्टान्तः । प्रतिमार्थत्वसद्वाप्युदात्ताय द्वितीयः । सः पञ्चवटीवत्या-
वृणये तृतीयः । विशेषमाह—नूतन इयेति । विकलयति शर्म करोति ॥ २६ ॥

तथाविधानपि तावत्पूर्वसुहृदो भूमिभागान्पश्यामि । (निरूप्य ।) अहो,
अनवस्थितो भूतसनिवेशः । तथा हि,—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये घनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त हन्त, परिरहन्तगपि मां पञ्चवटी श्रेहाद्वलादाकर्षतीव । (सक-
रगम् ।)

यस्यां ते दिवसास्तथा सह मया नीता यथा स्वे गृहे
यत्संबन्धकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तोमेव रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसंभाव्य वा ॥ २८

अनवस्थितो भूतसनिवेश अनियता पदार्थस्थिति । पुरेति । बहो कालात् दृष्टं
बहुकालमदृष्ट्वा दृष्टम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा,—पूर्वदर्शनकालबहुविप्रकृष्टकाले
दृष्टम् । 'सप्तमीपञ्चम्यौ' (पा २।३।७) इति पञ्चमी । तदिदमिति बुद्धिं
प्रत्यभिज्ञानम् । अत्र प्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनात् अप्रस्तुतप्राणितुष्टुम्वोपचयापचय-
परिरुक्तिरिति कुवलयानन्दवृत् ॥ २७ ॥ यस्यामिति । से गृहे यथा यस्या
ते दिवसा नीता निरुपलब्धत्वरामणीयवादिभिः खण्डतुल्याया यस्या पञ्चवटी
नीता अतिवाहिता । न केवले रामयो नीता, किन्तु दिवसा अपि नीता इति 'दिवस'-
पदेन व्यज्यते । तेन खण्डापेक्षया वैलक्षण्यमपि पञ्चवटी । तत्र हि राज्यतन्त्रा-
दिना दिवसेषु न सहावस्थानं घटते । तथा सह मयेति वाऽन्वयः । खण्डे गुरुसनिधि-
तिरोहितप्रणयपारतन्त्र्यसकोचात् खण्डाद्विशेषः । यत्संबन्धकथाभिः कथाभिः ।
आस्थीयत । तिष्ठतेर्भावे लट् । एवकारेण चाग्न्यापारान्तरप्रतिषेधः । 'यत्कथाभिः'
इत्यनुक्ता 'यत्संबन्धकथाभिः' इत्युक्ते पञ्चवटीपरिसरवर्तिनामपि रामणीयकं
व्यज्यते । अत्र 'स्मरन्वमन्पराङ्गी राम सध्यासुपागमत्' इत्युपरीक्षा
सर्वैर्गार्तं बुद्धिम्यत्वात् तथेत्युक्तम् । तामेव, न तु मा कश्चिदित्यर्थः । विगोमे हि रम-
णीयवस्तुदर्शनमानं दुःसहम्, किं पुनः सहातुभूतरमणीयदर्शनं दुःसहमिति । एक-
मेव । सीताशून्य इति भावः । ननु राज्ञः शुद्धान्त एव स्थित्यर्हाया कथं सह-
गमनं घटते ? पुरं प्रतिगमने तु कुलभवेन तद्दर्शनमिति निमित्ताख्यादितमित्यत्राह—
नाशितप्रियतम इति । नाशितत्वमपि देवाधीनं चेत् कथंचित् सद्यत एव, ननु
तथा, किन्तु मदीन एव नाश इति दुःसातिशयो व्यज्यते । ननु तर्हि यत्र सा

(प्रविश्य ।)

शम्बुकः—जयतु देव । देव ! भगवानगस्त्यो मत्त श्रुतसनिधानस्त्वामाह—‘परिकल्पितावरणमङ्गल्य प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च महर्षयः । तदेहि, संभावयास्मान् । अथ प्रजविना पुष्पकेण खदेशमुपगत्याश्वमेधाय सज्जो भव’ इति ।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्बुकः—इत इतो देव ।

रामः—(पुष्पक प्रवर्तयन् ।) भगवति पञ्चवटि ! गुरुजनादेशोपरोधात्क्षणं क्षम्यतामतिक्रमो रामस्य ।

शम्बुकः—देव ! पश्य,—

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुंकारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चैर्भियोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-

रुद्देहन्ति पुराणरोहिणतरस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥२९॥

तत्रैव गम्यतामित्यत्राह—पाप इति । मरणप्रतिबन्धकपापवानित्यर्थः । ‘तथाप्येव प्राण स्फुरति न तु पापो विरमति’ इत्युक्ते । असभाव्य असमान्य रामः पञ्चवटीं विलोकयतु । वेदन्यादृशशैत्यां सर्वथा न मत्स्वरूपविशेषनमसंभाव्य गमनं वेति व्यज्यते । ‘सप्रति नाशितप्रियतम’ इत्येतेन आर्द्रदुःखं व्यज्यते । सर्वथा प्रियारामेत्यात्म्य एतच्छ्लोकेपर्यन्तमसुरागप्रकाशनविशिष्टवचनरूपं पुष्पं नाम सञ्चक्रमुच्यते ॥ २८ ॥ भगवानिति । मत्त श्रुत सनिधानं त्वत्सामीप्यं येन स । ‘मत्त’ इति रामागमनात्प्राप्तुं दिव्यपुरुषस्यागस्त्यं प्रति गुरुप्रायत्वं कवेरभिमतमिति व्यज्यते । ‘आख्यातोपयोगे’ (पा १।४।२९) इति पर्यायविधानात् । परिकल्पितेति । आवरणमङ्गलं गीराजनादिभ्यम् । लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी प्रतीक्षते वृत्तक्षणा विष्टिति, लक्ष्मणवैद्यापारा विष्टीत्यर्थः । अथ प्रजविना प्रवृत्तवेगवशात् । एतन्नेष्टिनेति ज्ञापनात् कर्मधारयादिनि ॥ प्रवर्तयन् गमयन् । गुरुजनस्य अगस्त्यस्य आदेशोपरोधात् आज्ञासुराणादनेन । अनिष्टम असभाव्यगमनरूपं । अत्रेष्टजनानुनयान् पशुपासने नाम सञ्चक्रमुच्यते ॥ गुञ्जदिति । पुष्पा एव पुनीता गुञ्ज

पाठा०—१ ‘मयम्’ । २ ‘तविमानावरणम्’ ३ (‘इतस्तर्हि देवः प्रवर्तयन्तु पुष्पक’) ४ ‘घुंकारः’ । ५ ‘शौचजन’ ।

टिप्पण—१ तच्छ्रुतं श्लोकं दत्तारूपे (१।१८) ‘पुष्पं वाचयति देवस्य’ इति । ३ ‘पशुपासितानस्य’ इति दत्तरूपे (१।१४) इति तच्छ्रुतम् ।

अपि च,—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दाक्षिणाः ।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कलोलकोलाहलै-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥३०॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

अव्यक्तशब्दवन्तः पुञ्जकुटीरा येना ते । कौशिर्यथा घूकपङ्कय तासा घुकारा
एषु सन्तीति तदन्तः कीचरा तेषा रन्ध्रमर्ता वैष्णविशेषाणा स्तम्भा काण्डा तेषा-
भाङ्गप्र सध्रम तेषु मूकानि जोषमासीनानि मौडुलिकुलानि पश्य स सप्येकः ।
मौद्यामिध तन्नामकोऽय गिरि । प्रचलाम्बिता मयूराणाम् । रोहिणतरव हरिच-
न्दनदृक्षा । कुम्भीनसा सर्पाः । उद्वेगन्ति वेपन्ते । 'वि- चलते' ॥ २९ ॥ एत
इति । कुहरेषु गुह्यासु गद्गद यथा तथा नदन्ति शब्दवन्ति गोदावरीवारीणि येषु
तथोष्ण । शिखराश्च मौलि । पर्वताश्च शिखरमिति इह भेदः । क्षोणीभृता पर्वता ।
दाक्षिणा दक्षिणदिशावर्तिनः । एते ते पूर्वं भवता दृष्टा । अन्योन्यप्रतिघातेन पर-
स्परप्रलासफालनेन संकुला निनिडा चलन्तः कलोला तरङ्गा तेषा कोलाहलै
कलकलै उत्ताला उल्वणा सरित्संगमा नदीसंगमा ॥ ३० ॥

वायूलवंशजनुयो भूसारजवीरराघवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवगितो द्वितीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवायूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभाषतलस्पर्शिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयाङ्कस्य कथावस्तु ।

प्रस्तुते नृदेहधृक्मसा-भुरलानदीसंवादात्मके विष्कम्भके वक्ष्यमाण-
मितिवृत्तम् । रामो ह्यगस्त्याश्रमात् परावृत्तो दण्डकारण्यं संप्राप्तस्त्र-
स्यवृक्षगिर्यादिकमवलोक्य पूर्ववृत्तं समनुस्मरन् सीताया विप्रलम्भो-
क्तेन परामृतः; स किं करिष्यतीति साशङ्कान्त-करणा तत्रभवती मागी-
रथी वैदेहीसमन्विता गोदावरीपरिसरे दण्डकारण्यस्यैकदेशं संप्राप्त-
वती । मृतत्वतिन्यपि वैदेही न कस्यापि प्राणिमात्रस्य दृष्टिगोचराऽ-
भवत् । सीतावियोगविषण्णं रामं संमूर्च्छितमवेद्य दूनहृदया सीतापि
ससंभ्रमं तत्रागत्वा अहृदयस्वरूपतयैव सस्वपाणिसंस्पर्शं परामृष्टवती ।
सोऽपि तस्या-करस्पर्शेन सम्यगानदित- सन् सद्य एव संज्ञां लेभे ।
ततो नयने चोन्मील्य इतस्ततः प्रसारितदृष्टिर्न किमपि प्राणिमात्रं
तत्रालक्षयत् । अथ च तीर्थीश्रमकरिकलमगिरिहरिणकादिपूर्वपारि-
चितानवगोक्य पूर्ववृत्तान्तान्प्रत्यक्षानिवाणुभवन् रामो हि पुनः
क्रोधपराहत- रुदन् वनदेवतया वासन्त्या सम्यगुपालन्थः सन् पुनश्च
मूर्च्छांमाप्सादितवान् । सीताप्यदृष्टिगोचरा सती पूर्ववदेव रामं वक्षसि
रुलाटे च समस्पृशन् । तेन च पुनरपि रामध्वेननां समाससाद ।
ततश्च रामः स्मार स्मारं बहु विज्ञप्य समुपक्रान्तमथनेषयर्षं समाप-
यिष्यन् यथाकथमपि पुष्पकविमानं समारुह्यायोष्यां संप्रतस्थे ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(गतः प्रविश्यति नदीद्वयम् ।)

एका—सखि मुरले ! किमसि संग्रान्तेव ?

मुरला—सखि तमसे ! प्रेषितासि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपासु-
द्रया सरिद्धरां गोदावरीमभिधातुम् । जानास्येव यथा बधूपरित्यागा-
त्प्रभृति—

अनिर्भिक्षो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकृष्टगद्गदेन दीर्घशोक-
संतानेन संप्रति^१ परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव कुसुम-
समबन्धनं मे हृदयम् । अधुना च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियत-
मेव पञ्चवटीवने बधूसहनिवासविसम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः । तत्र
च निसर्गधीरस्वाप्येवंविधायामवस्थायामतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगा-
त्पदे पदे महामादानि^२ शोकस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य ।
तद्गगवति गोदावरि ! त्वया तत्रभवत्या सावधानया भवितव्यम् ।

बधूपरित्यागात् स्रुपापरित्यागात् । अनिर्भिक्ष इति । करुणो रसः । दृष्टजनवियोग-
जन्मदुःखातिशयात्मकरसः । पुटपाकप्रतीकाशः लोहादिमयसंपुटान्तर्वर्तिसंतापनसदृश
इत्यर्थः ॥ १ ॥ तेनेति । तथाविधेष्टजनस्य सीतायाः कष्टविनिपातात् दुःखमयवि-
क्षेपात् जन्म उत्पत्तिः गस्य तद्योकेन । प्रकृष्टोऽधिकः गद्गदः गद्गदशब्दः येन तथो-
केन । 'प्रमर्षगद्गदेन' इति पाठे प्रमर्षेण गद्गदो यस्मिन्निति विग्रहः । दीर्घशोकसंता-
नेन दीर्घदुःखपरिवाहेण, परिक्षीणः काश्यदीर्घत्वादियुक्तः । कुसुमेन समं बन्धनं
सख्येति विग्रहः, कुसुमसमबन्धनम् । तद्वत् सुच्छेदमित्यर्थः । अधुनेति । बधूसह-
निवासे ये विसम्भाः श्वैरलीलाः तत्साक्षिणः तत्साक्षात्कर्तारः प्रदेशाः वनोद्देशाः
नियतमित्यसंदेहवाचि । तत्रेति । गम्भीर आभोग आयामो यस्य तद्योक्तो यः
शोकः तेन जातस्य क्षोभस्य प्रकृष्टविपर्यासस्य संवेगात् वेगातिशयात् । महान्
प्रमादः अनवधानता येषु तथोक्तानि । संज्ञाच्छेदकारीणीत्यर्थः । शोकस्थानानि जगतां
शोकनिमित्तानि । रामात्यादितानीति भावः । सावधानया अवधानं मनसो विषया-

पाठा०—१ 'प्रकृष्टतां गतेन'. २ 'भवितरां'. ३ 'सबन्धनं'. ४ 'निप्रमादस्था'.

टिप्प०—१ पुटपाकनिर्भिक्षः शाङ्गेभरसंहितायां 'पुटपाकस्य गात्रेण देवसागरव-
र्षणं । तेषु च मण्डलं स्पृष्टं कुवांदायुष्मात्रया' इति ।

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

तमसा—उचितमेवं दाक्षिण्यं स्नेहस्य । संजीवनोपायस्तु मूलत
एव रामभद्रस्य संनिहितः ।

मुरला—कथमिव ! .

तमसा—तत्सर्वं श्रूयताम्—अस्ति खलु वाल्मीकितपोवनोपकण्ठा-
त्परित्यज्य निवृत्ते सति लक्ष्मणे सीता देवी प्राप्तप्रसववेदनमतिदुःखसंवेगा-
दात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदैव तत्र दारकद्वयं च प्रसूता ।
भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामप्युभाभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता ।
स्तन्यत्यागात्परेण दारकद्वयं च तस्य प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेव्या
समर्पितं स्वयम् ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमान्द्रुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

तमसा—इदानीं तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन संभावितजनस्थानं राम-
भद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदैव भगवत्या लोपासुद्रया
स्नेहादाशङ्कितं तदेवाभिगच्छ्य सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यप-
देशेन गोदावरीमुपागता ।

न्तरसंचारविमुखता तत्सहितया ॥ वीचीति । शीकराणां क्षोदैः सूक्ष्मांसैः ।
पद्मकिञ्जल्कानां अरविन्दकेसराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः हरद्भिः । 'शीक-
रक्षोद' इत्यनेन शैल्यमुक्तम् । 'पद्मकिञ्जल्कगन्धान्' इत्यनेन सौरभ्यमुक्तम् । 'आक-
र्षद्भिः' इत्यनेन मान्यमुक्तम् ; बहनाशक्तावेव कर्षणसंभवात् । स्वैरं निःशङ्कम् । अत्र
स्वैरमित्युक्त्या मुरभिस्तीतल्लघुपाता अपि विरहिण्यमनर्थकारिण इति न शङ्क्यम् ।
विरहिणां चैतन्यदशायामेव दुःसहा दमे । मूर्च्छितानां तु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव ।
नातस्त्वयातिशङ्का कर्तव्येति व्यज्यते ॥ २ ॥ उचितमिति । दाक्षिण्यं सामर्थ्यं,
कहापोहात्मकज्ञानवत्त्वं वा । मूलतः सीताह्वरात्, मूलमिति सीतोच्यते । मौलिक
इति पाठेऽप्यर्थः प्रागिव । वाल्मीकीति । प्राप्तप्रसववेदनं जातप्रसवदुःखम् । आत्मानं
स्वम् । दारकद्वयं शिशुद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती । अभ्युपपन्ना 'संगता । स्तन्य-
त्यागात्परेण स्तन्यत्यागानन्तरम् ॥ ईदृशानामिति । विपाकः दशा । उपकरणी-
भावमुपकरणत्वम् ॥ ३ ॥ इदानीं त्विति । उपश्रुलाकर्ण्य । तत् सर्वं श्रूयता-

मुरला—सुष्ठु चिन्तितं भगवत्या भागीरथ्या । राजनीतिस्थितंस्यास्य खलु तैश्च तैश्च जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियताश्चित्तविक्षेपाः । अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति । तत्कथं सीतया रामभद्रोऽयमाश्वासनीयः स्यात् ?

तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसंभवे सीते ! अद्य खल्वायुष्मत्तोः कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्गलमन्थिरभिवर्तते । तदात्मनः पुराणश्चशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न त्वामवनिपृष्ठैर्वर्तिनीमसत्प्रभावाद्देवता अपि द्रक्ष्यन्ति किमुत मर्त्याः ?' इति । अहमप्याज्ञापिता 'तमसे । त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव बधूर्जानकी । जतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरीभव' इति । साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुरला—अहमप्येतं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवेदयामि । रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि ।

तमसा—तदियं गोदावरीहृदाङ्गिर्गत्य,—

मित्यारभ्य श्रद्धिधैर्योषितरणरूपपीजस्य अन्वेषणात् गर्भसंधिरयम् । 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य मीजस्यान्वेषणं मूढः' (द.रु. १।३६) इत्युक्तेः । केनचिद्विद्वे गृहाचारान्यपदेशेनेत्यत्र प्रस्तुतोपयोगिच्छाचरणरूपं भर्ताहरणं नाम संख्यज्ञसुक्तम् ॥ सुष्ठुिति । राजनीतिस्थितस्य ह्यत्रियोचितराज्यपरिपालनात्मकधर्मनिष्ठस्य । अभ्युदयाय भवन्तीत्याभ्युदयिष्ठानि इति विग्रहः । तैः आभ्युदयिकैः । चित्तविक्षेपाः हृदयतोदाः । अव्यग्रस्य व्यापारान्तरश्चन्यस्य । अनर्थः तद्दुःसहेतुः । एष तत्त्वार्थानुकीर्तनरूपो मार्ग उक्तः ॥ द्वादशस्य जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्गलमन्थिरभिवर्तते संख्यापूर्तिहेतुकमङ्गलमन्थिः । वत्सरे वत्सरे शिक्षणां जन्मनक्षत्रे शान्त्युत्सवं कृत्वा मङ्गलार्थं करे पट्टसूत्रादिना क्रियो ग्रन्थि कुर्वन्ति । स तु करे मलयरूपेण तिष्ठतीत्युपदेशः । मानवस्य मनुसंबन्धिनः । प्रसवितारं जनकम् । अपहतपाप्मानं निरस्तसमस्त्वाविद्यादिव्रोपगन्धम् । देवं जगत्पृष्ठादिलीलाशालिनम् । अत्र 'एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति' इत्यन्तरादित्यपिद्या प्रत्यमिज्ञापिता । तत्र च कप्यासश्चुल्या नारायण एव प्रतिपाद्य इति स्पष्टमेव । उपतिष्ठस्व सेवस्व । अस्त इति । प्रत्यनन्तरीभव अनुचरीभव ॥ रामभद्र इति । तर्कयामि

पाठा०-१ 'राजपानीशिव' । २ 'चारिणी' । ३ 'निष्कम्भ' ।

टिप्प०-१ 'भर्ताहरणं छम' इति उठशुभम् ।

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोककवरीकमाननम् ।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा,—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूतं

हृदयकमलशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

(इति परिक्रम्य निष्कान्ते ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ।

(नेपथ्ये)

जात जात !

(ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रा सकरुणैत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीता ।

सीता—अम्महे, जाणामि पिअसही वासंती व्याहरदिचि ।

[अहो, जानामि प्रियसखी वासन्ती व्याहरतीति ।]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सहस्रकीपलवात्रै-

रये लोलः करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।

अनुमिनोभि । परिपाण्डुति । करुणस्य इष्टवियोगजन्यदुःखातिशयस्य मूर्तिः
आकारो वा । विरहव्यथा विरदजन्यसंतापादिहृषा ॥ ४ ॥ किसलयमिति ।
परिपाण्डु उरुरीला अतिम्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुतोक्ता । श्रीष्मविरहताप-
योरयमेव विशेषः—यत् श्रीष्मस्य लावण्यानाशकत्वम्, विरहस्य तु तदभाव इति ।
तथा च कालिदासः—‘समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु श्रीष्मस्यैव
सुभगमपराङ्मुवतिषु’ इति । एवं सुभगं न, एवं लावण्यापरित्यागेन रमणीयं न
भवतीत्यर्थः । तथाह भगवान्बाल्मीकिः—‘ज्योत्स्नातुपारमणिना पौर्णमास्यां हि
लक्ष्मण ! । शीतेन चातपश्यामा दृश्यते न च शोभते ॥’ इति । श्रीष्मस्तापश्या-
मेति लावण्यानाशकत्वम् । क्षामं कृशं ग्लपयति म्लानं करोति । शरदिजः शरत्काल-
लजः । ‘प्रावृत्शरत्-’ (पा. ६।३।१५) इत्यादिमूत्रेणालुक् । अत्र लिङ्गादभ्युहनरूपं
अनुमानं नाम संच्यङ्गमुक्त् ॥ ५ ॥ शुद्धविष्कम्भ इति । संस्कृतात्मकविष्कम्भ
इत्यर्थः । विष्कम्भस्वरूपं तु—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु
विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥’ (द. रू. १।५९) इति । केवलसंस्कृतप्रायः

सीता—किं तस्त् ! [किं वल्ल ?]

(पुनर्नेपथ्ये ।)

वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽहमन्येन दर्पा-

दुद्दामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता—(ससंभ्रमं कतिचिपदानि गत्वा ।) अज्जउत्त ! परिचाहि परि-
चाहि मह तं पुत्तञ्जं । (निचिन्त्य ।) हद्धी हद्धी, ताइं एव्व चिरप-
रिइदाइं अक्खराइं पंचवटीदंसणेण मं मंदभाइणिं अणुवंधंति । हा अज्ज-
उत्त ! । [आर्यपुत्र ! परित्रायस्स परित्रायस्स मम तं पुत्रकम् । हा धिक्क हा
धिक्क, तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनु-
यत्तन्ति । हा आर्यपुत्र !] (इति मूर्च्छति ।)

(प्रविश्यं ।)

तमसा—समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज ! अत्रैव स्वीयताम् ।

सीता—(समाश्वस्य, ससाध्वयोद्धासम्) अम्महे, जलभरमरिअमेहमंध-
रत्यणिअगंभीरमंसलो कुदो णु भारईणिग्घोसो भरंतकण्णविवरं मं वि
मंदभाइणिं श्चि उंसुआवेइ । [अहो, जलभरमरितमेघमन्धरस्वनि-
गम्भीरमांसलः कुतो नु भारतीनिर्घोषो त्रियमाणकर्णविवरां मात्रपि मन्दभा-
गिनीं शक्तिपुरस्तुकापयति ।]

तमसा—(ससिताश्रम्) अयि वत्से !

अपरिस्फुटनिकांणे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयित्तोर्मपूरीष चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥ ७ ॥

शुद्ध इति ॥ व्याहरति वदति ॥ सीतेति । स्वररश्चितं स्वरराभ्यां दर्शयित्वा ।
वध्वा सार्धं श्रिया सह । दुद्दामेन द्रक्तेन संनिपत्य स्वयमापत्य । अभियुक्तः
प्रत्यर्थितया संगतः ॥ ६ ॥ आर्यपुत्रेति । परित्रायस्वेति । एष द्वयवारिजनात्
गीतिरूप उद्देश्य उक्तः । तानीति । अक्षराणि आर्यपुत्रेति वर्णाः । अनुयत्तन्ति
अनुसरन्ति । मन्दभागिनीं अल्पपुण्यकलाम् ॥ अलेति । मांसलः स्त्रीतः ।
भारतीनिर्घोषः वर्णोच्चारणप्यलिः । उंसुनापयति उत्पण्डितां करोति । स्वरसंयोगेन

सीता—भवदि ! किं भणासि अपरिष्फुडेत्ति ? सरसंजोएण पच्चहिजाणामि णं अज्जउत्तेण एव्व एदं वाहरिदं । [भगवति ! किं भणस्वपरिष्फुडेत्ति ? स्वरसंयोगेन प्रत्यभिजानामि नन्वायंपुत्रेणैवैतद्वाहृतस् ।]

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शद्रस्य दण्डधारणार्थमैश्वाको राजा दण्डकारण्यमागत इति ।

सीता—दिट्ठिआ अपरिहीणधम्मो खु सो राजा । [दिट्ठ्या अपरिहीनधर्मः खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये ।)

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।

एतानि तानि बहुकन्दरनिर्झराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता—(दृष्ट्वा ।) दिट्ठिआ कइंपहादचंदमंडलापंडरपरिक्खाम-
दुव्वलेन आआरेण णिसोम्हगंमीराणुभावमेत्तपच्चहिजेज्जो एव्व अज्ज-
उत्तो होदि । भवदि तमसे ! धारेहि मं । [दिट्ठ्या कथं प्रभातचन्द्र-
मंडलापाण्डरपरिक्षामदुर्वलेनाकारेण निजसौम्यगम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेय
एवायंपुत्रो भवति । भगवति तमसे ! धारय माम् ।]

(इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।)

तमसा—वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन—

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ९ ॥

स्वरसंदर्भेण प्रत्यभिजानामि तदिदमिति वेधि । श्रूयत इति । तपस्यतः तपसरतः
कण्ठादिरयम् । दण्डधारणार्थं अपराधानुगुणशिक्षणार्थम् । ऐश्वाकः इश्वाकुवंश्यः ।
'दण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिसूत्रेण टिलोपः ॥ अपरिहीनधर्मः
अन्यूनधर्मः ॥ यत्रेति । अथ्यवात्सम् उपितवानस्मि । 'उपान्वध्याङ्गसः'
(पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् । एतानीति । गोदावरीपरिसरस्य गोदावरीसमी-
पवर्तिनः ॥ ८ ॥ परिक्षामदुर्वलेन दुर्वलायमानेन । पाठान्तरम् 'परिक्षामधूसरेण'
इति । अतिक्रमेण दुर्वलेन चेत्यर्थः ॥ अनुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेयः प्रभातेन
केवलं प्रत्यभिज्ञातुं शक्यः ॥ अन्तर्लीनस्येति । अन्तर्लीनस्य अन्तर्गूढस्य ।

हा प्रिये जानकि !

तमसा—(स्वगतम् ।) इदं तावदाशङ्कितं गुरुजनेन ।

सीता—(समाश्रय ।) हा, कहं एदं ? [हा, कथमेतत् ?]

(पुनर्नपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्रि ! (इति मूर्च्छति ।)

सीता—हृद्धी हृद्धी, मं गंदगाइणिं बाहरिअ आमीलिदणेत्तणी-
लुण्णलो मुच्छिदो एव्व । हा, कहं धरणीपिट्ठे णिरुद्धणिस्सासणीसहं
विपल्हत्थो ? भगवदि तमसे ! परिचाएहि परिचाएहि । जीवावेहि
अज्जउत्तं । [हा विक्क हा विक्क, मां मन्दभागिनीं ष्याहत्वामीलितनेग्रनी-
लोत्पलो मूर्च्छित एव । हा, कथं धरणीपृष्ठे निरुद्धनिःश्वासनिःसहं विपर्यस्तः ?
भगवति तमसे ! परिग्रापस्व परिग्रापस्व । जीवयार्पणुप्रम् ।] (इति पादयोः
पठति ।)

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि ! संजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता—अं होदु तं होदु । जह भअवई आणवेइ । [यज्ञवतु
तन्नथनु । यथा भगवत्याज्ञापयति ।] (इति ससंभ्रमं निष्क्रान्ता ।)

उद्यमं उद्वेगं यथा तथा अयं ज्वलित्यतः एतदव्यवहितोत्तरक्षणभा-
विज्वलनघतः धूमस्य उत्पीड इव धूमसंबन्धिसंघात इव, संमद इवेति वा । मोहः
मूर्च्छा, प्राक् ज्वलनात् पूर्वम् । आरुणोति संलयादयति ॥ ९ ॥ इदमिति । गुरुजनेन ।
लोपासुद्राप्रमृतिनेत्यर्थः । एष संघितासंघातिरुपक्रम उक्तः ॥ हेति । धरणीपृष्ठे
भूतले निरुद्धनिःश्वासनिःसहं निरुद्धः प्रवृत्तिहीनः निःश्वासः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
भवाति तथा निःसहं दुर्बलं विपर्यस्तः ॥ त्वमेवेति । 'त्वमेव ननु कल्याणि' इत्यस्यार्थ-
भावः । स्वयैवार्यं सर्जीवनीय इति चिरंतनी प्रसिद्धिः । 'आनीद वातं स्वयथा
सदेसम्' इति शुक्लायमर्थोऽयमन्यते । एकं जगतां प्रतीलत्वादसहायम् । अतो
निर्व्यापारम् । तत् परं ब्रह्म स्वयथा 'त्वं चिद्धिसत्त्वं स्वधा स्वाहा' (दे. मा. १।१३)
इति 'स्वधा'शब्दवाच्यया लक्ष्म्या आनीद जीवतु इति । एवं च अयं कथमहं
वेदेषिही जीवयामि ? त्वमेव जीवयेति । अत्र 'मां मन्दभागिनीं' मिलारभ्य 'परिग्रा-
यस्ते' सन्तसंदर्भेण दाड्याशरूपसंभ्रम उक्तः ॥ १० ॥ आह्लाद आनन्दः, उच्छ्वासः

(तत प्रविशति भूम्या निपतित साद्यथा सीतया स्पृश्यमान साहादोच्छ्वासो रामं ।)

सीता—(किञ्चित्सहर्षम् ।) जाणे उण पच्चाअदं विअ जीविअं
तेल्लोअस्स । [जाने पुन प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।]

रामः—हन्त मो', किमेतत् ?

आश्च्योतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतृप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं

संजीवनौषधिरसो हृदि नु प्रसक्तः ॥ ११ ॥

अपि च,—

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव

संजीवनश्च मनसः परितोषणश्च ।

संतापजः सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-

मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(सतापवसकरणमुपलब्ध ।) एत्तिअ एव्व दाणिं मह बहुदरं ।

[एतावदेवेदानीं मम बहुतरम् ।]

रामः—(उपविश्य) न खलु वत्सलया देव्याऽभ्युपपन्नोऽसि

सीता—हृद्दी हृद्दी, किं चि अज्जउत्तो म' णिदिस्सदि ?

[हा धिक्क हा धिक्क, किमित्थार्यं पुत्रो मा निन्दिष्यति ?]

रामः—भवतु, पश्यामि ।

श्वाससंचार, ताभ्या सहितं यथा तथा ॥ जान इति । प्रत्यागत पुनरागतम् । त्रया
णामपि लोकानां राममयजीवितरवात् रामजीवने तज्जीवनमिति भावः । तदुक्तम्—
'रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथा । रामभूत ऋगद्भूतशामे राज्यं प्रशा
सति ॥' इति ॥ आश्च्योतनमिति । हरिचन्दनपल्लवानां आश्च्योतनं नु कल्पतरुकि
सलयक्षरणाद्भूतकरणं किम् ? कन्दलजं अङ्गुरजं ॥११॥ स्पर्श इति । सर्वावनश्च
प्राणधारणहेतुभूतश्च परितोषणश्च आहादजनश्च मूर्च्छां प्रज्ञाशून्यता आनन्दनेन
जडता आनन्दाधिक्यप्रयुक्तप्रज्ञाशून्यता आतनोति आ समतान् विस्मारयति
॥ १२ ॥ एतावदेव मत्स्पर्शं पुरा परिचितत्वकथनमेव । इदानीं वियोगसमये ।
वत्सलया प्रीतिमत्वा मदीयदोषं सहमानया वा । अभ्युपपन्नोऽसि अनुग्रही
तोऽसि । इदं इष्टजनातिसंधानात्मकर्मधिवल नाम सच्यङ्गमुक्तम् ॥ अनभ्यनुज्ञातेन

पाठा०-१ 'आतप्त' २ 'स्तापजा' ३ 'मग्निस्तदि' (=मार्गिष्यते)

टिप्प०-१ तदुक्तं 'अपिबलमभिसंधि' (द. सू. १, ४०) इति चोक्तम् ।

सीता—भयवदि तमसे ! ओसरं ह दायं । मं पेक्सिअ अणठभणु-
ण्णादेण संणिहाणेण राआ अहिअं कुपिस्सदि । [भगवति तमसे ! अपस-
राव तावत् । मां प्रेक्षयानम्यनुजातेन संनिधानेन राजाधिकं कोपिप्यति ।]

तमसा—अयि वत्से ! भागीरथीप्रसादाद्द्वन्द्ववतानामप्यदृश्यासि
संवृता । :

सीता—अरिय खु एदं । [अस्ति एतत्तद ।]

रामः—हा, प्रिये जानकि ! ।

सीता—(ससाध्वसगद्गदम् ।) अज्जउत्त ! असरिसं खु एदं इमस्स
वुत्तंतस्स (साधम् ।) भयवदि । किं चि वज्जमई जम्मंतरेसु वि पुणो
वि असंभाविअदुल्लहदंसणस्स मं एव्व मंदभाइणि उदिसिअ एव्वं वच्छ-
लस्स एव्वंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुकोसा भविस्सं ? अहं
एव्व एदस्स हिअअं जाणामि, मंह एसो । [आर्यपुत्र ! असदृशं स्वदेवदस्य
वृत्तान्तस्य । भगवति ! किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेऽपि पुनरप्यसंभावितदु-
र्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभाग्यानुद्दिश्यैव वत्सलस्यैवंवादिन आर्यपुत्रस्योपरि
निरनुकोशा भविष्यामि ? अद्भुतेवैतस्य हृदयं जानामि, ममैपः ।]

रामः—(सर्वतोऽधलोक्य सनिर्वेदम् ।) हा, न किंचिदत्र ।

सीता—भयवदि ! णिक्कारणपरिच्चाइणो वि एदस्स एव्वंविधेण
दंसणेण कील्लिंसी मे हिअआवत्था । [भगवति ! तिक्कारणपरिह्यामिनोऽ-
प्येतस्य दर्शनेनैवंविधेन कीदृशी मे हृदयावस्था ।]

तमसा—जानामि वत्से ! जानामि,—

तदस्थं नैराश्यादपि च क्लृपं विप्रिययशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिञ्छ्रुतितिघटनात्सम्भितमिव ।

अननुमतेन । संनिधानेन समीपस्थित्या । आर्यपुत्रेति । एतत् प्रियेखामन्त्रम् ।
अस्य वृत्तान्तस्य । परित्यागरूपस्येत्यर्थं । वज्रमयी अत्यन्तवर्तित्वानुक्ता । मन्द-
भाग्या मामुद्दिश्य वत्सलस्य निर्दोषत्वनिश्चयपूर्वकं ममि प्रीतिमत्त-निरनुकोशा
निर्दया । 'अनुकोश'पदेन रामदर्शामिमा दृष्ट्वा मुक्तकण्ठं मया रोदिनव्यम्, तत् किनेव
वठिना भवामाति व्यज्यते । 'अनुकोशनि मुक्तकण्ठं रोदिननेनेति अनुकोशः' इत्य-
मरव्याख्या । कीदृशी मे हृदयावस्था ? 'आर्यपुत्र । परिनायस्य मम पुत्रक'मित्यारभ्य
'ममाप्येष' इत्यन्तेन सदभेण प्रतिपादिता मम हृदयावस्था कीदृशीत्यर्थं ॥ तदस्थ-

पाठा०—१ 'ममापि'. २ 'कीदृशो मे हिअभाणुपथो ति ण जाणामि'
(=कीदृश इय मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि).

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि !

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ! ॥ १४ ॥

सीता—एदे खु ते अगाधमाणसदंसिदसिणेहसंभारा आणंदणि-
स्संदिणो सुहामआ अज्जउत्तस्स उल्लावा । जाणे पच्चएण जिक्कालणप-
रिच्चाअसल्लिदो वि बहुमदो मह जम्मलाहो । [एते खलु तेअगाधमानस-
दर्शितचेहसंभारा आनन्दनिप्यम्दिनः सुधामया आर्यपुत्रस्योह्लापाः । जाने
प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशाल्यतोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः ।]

रामः—अथवा कुतः प्रियतमा ? नूनं संकल्पाभ्यासपाटवोपादान
एष भ्रमो रामभद्रस्य ।

(नेपथ्ये ।)

अहो, महान्प्रमादः प्रमादः । ('सीतादेव्या स्वकरकलितै' इत्यर्थं पठ्यते ।)

मिति । तव हृदयं अस्मिन् क्षणे नैराश्यात् तदस्थमिवेल्यादिविभिन्नवाक्यतया
योजना । नैराश्यात् प्रत्याशाभावात् । तदस्थं प्रसादकालुष्यादिरहितम् । विप्रियवशात्
कल्पं परित्यागरूपादप्रियाद्धेतो कल्पं क्रोधयुक्तम् । दीर्घे अस्मिन् वियोगे आमर-
णान्तभावित्वेन ज्ञातेऽस्मिन् विरहे श्रुतिघटनात् आकस्मिकसंघटनात् स्तम्भितमिव
विस्मयस्तिगितमिन सौजन्यात् प्रकृष्टा कल्याणत्वात् प्रसन्नं भविष्यतानुसंधानेन
निवृत्तकालुष्यम् । दयितकरुणै रामस्य दुःखात्मकावस्थाविशेषैर्गाढकरणं पर-
दुःखदुःखित्वरूपकरणासान्द्रम् । प्रेम्णा प्रणयेन द्रवीभूतं विलीनम् । अत्र 'तदस्थं
नैराश्यात्' इत्यनेन 'तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि' इति वाक्याभिमता सीता-
वस्था प्रतिपादिता । अपि च 'कल्पं विप्रियवशान्' इत्यनेन 'असदृशं खल्वमुष्य
वृत्तान्तस्य' इत्येतद्वाक्याभिगतावस्था प्रतिपादिता । 'वियोगे धीर्घेऽस्मिन्' इत्यनेन
'कथं प्रभातचन्द्रमण्डले'त्यादिविषक्षितावस्था प्रतिपादिता । कथमित्यस्य विस्मयार्थ-
कत्वात् । 'प्रसन्नं सौजन्यात्' इत्यनेन अथवा 'किमिति वज्रमयीवे'त्यादिप्रतिपादिता-
वस्था दर्शिता । 'दयितकरुणैर्गाढकरणम्' इत्यनेन 'हा धिः इव मा मन्दभागिनीं
व्याहृत्य' इत्यादिवाक्यविवक्षितावस्था प्रतिपादिता । 'द्रवीभूतं प्रेम्णा' इत्यनेन
'उत्सुक्यनि उत्कण्ठित स्थितम्' इत्यादिवाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ प्रसाद
इति । स्नेहार्द्रशीतल स्नेहार्द्रधासौ शीतलधेतु विग्रह । स्नेहहेतुकत्वात् स्नेहार्द्र-
त्वम् ॥ १४ ॥ प्रत्ययेन विश्वासेन । शान्तितोऽपि शल्यवान्कृतोऽपि । 'तदस्य
संजातम्' (पा ५।२।३६) इति सूत्रेणेतच् ॥ नूनमिति । संकल्पाभ्यासस्य

पाठा०-१ 'जाण' (=येषा) .

रामः—(एकशणोत्सुक्यम् ।) किं तस्य ?

(पुनर्नेपथ्ये ।)

(‘वधा तर्ध’ शकुन्तरार्धं पठ्यते ।)

सीता—को दाणिं अभिजुञ्जट् ? [क इदानीमभियुज्यते ?]

रामः—कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रं बध्नुद्वितीयमभिभवति ?

(इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य ।)

वासन्ती—(संभ्रान्ता ।) देव ! त्वर्यताम् ।

सीता—हा कथं मे पिअसही वासन्दी ? [हा कथं मे प्रियसखी वासन्ती ?]

रामः—कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ?

वासन्ती—देव ! त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीभवतीर्य समावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ ! सुण्णं तुए विणा इदं जणट्ठाणं । [हा वात जडापो ! शून्य धरया विनेद्रं जनस्थानम् ।]

रामः—अहह, हृदयमर्मच्छिद्रः खल्वमी कथोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देवः ।

सीता—भगवदि ! सच्चं एव्य वणदेवदा वि मं ण पेक्खदि । [भगवति ! सत्यमेव धनदेवतापि मां न पश्यति ।]

तमसा—अयि वत्से ! सर्वदेवतान्यः प्रकृष्टतममैश्वर्यं मन्दाकिन्याः । तत्किमिति विशङ्कसे ?

सीता—तदो अणुसरम्ह । [ततोऽनुसरायः ।] (इति परिश्रामति ।)

रामः—भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वासन्ती—(निरूप्य ।) देव ! मोदस्व विजयिन्ता बध्नुद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

स्मृतिसंतानस्य पाठवं स्फूर्तिः तदेव उपादान कारण यस्य तयोक्तं धनं सीता स्मृष्टवतीत्याकारकान्वयाज्ञानम् ॥ अहहहेति । हृदयमर्मोनि छिन्दन्तीति विग्रहः । कथोद्धाता, पुरातनोपन्यासा ॥ अयीति । प्रकृष्टमुत्कृष्टम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानरूपोदाहृतिरुक्ता ॥ येनेति । तस्ये वयति याः कल्पार्थं अत्रनापारे-

रामः—विजयतामायुष्मान् ।

सीता—अम्महे, ईदिसो मे पुत्रओ सवुत्तो । [अहो, ईदिसो मे पुत्रक सवृत्त ।]

रामः—हा देवि । दिष्टा वर्षसे ।

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्तिग्धदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

सीता—अविउत्तो दाणिं दीहाऊ इमाए सोम्हतादसणाए होदु ।

[अवियुक्त इदानीं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।]

रामः—सखि वासन्ति । पश्य पश्य । कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षित वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता—अभवदि तमसे । अअ दाव ईरसो जादो । दे उण ण

आणामि एत्तिण्ण कालेण कुसलवा कीरिसा सवुत्तेत्ति । [भगवति तमसे' अय तावदीदृशो जात । तौ पुनर्न जानाम्येतावता कालेन कुशलरौ कीदृशौ सवृत्ताविति ।]

तमसा—यादृशोऽयं तादृशौ तावपि ।

सीता—ईरिसम्हि मदभाइणी जाए ण केवल अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहो वि । [ईदृश्यसि मन्दभातिनी यस्या न केवलमार्यपुत्रविरह पुत्रविरहोऽपि ।]

ध्वङ्गस्य मङ्गलं तस्य भाजनं पात्रं जातं ॥ १५ ॥ लीलेति । लीलया उत्खाता उद्धृता मृणालकाण्डा एव कवला ग्रासा तेषां छेदेषु अवसानेषु पुप्यङ्गि वर्षमानैः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुरभितस्य पयस जलस्य गण्डूपसंक्रान्तयः पयस्य स्वर्णिगण्डूपसंक्रान्तयः संपादिता निर्घ्यूता । अथवा,—पुप्यति उपचयवति पुष्करे शुण्डाग्रे वासितस्य सनातवासस्य पयस जलस्य गण्डूपसंक्रान्तयः । लीलोत्खातमृणालकाण्डरूपकवलच्छेदेषु कवलार्थपण्डेषु अधिनरणे सागी ।

तमसा—भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता—किंवा मय प्रसूदाय जेग ऐंभारिसं मइ पुत्तआणं ईसि-
विरलधवलदसणकुम्हलज्जलं अणुवद्धमुद्धकावलीविहसिदं णिष्ठुज्जलं
महपुंदरीअजुअलं ण परिचुंविअं अज्जउत्तेण ? [किंवा मया प्रसूतया
येनैतादृशं मम पुत्रकयोरीपद्विरलधवलदशनइ द्दालोद्भवलमनुवद्धमुग्धकावली-
विहसितं तिलोद्भवलं मुत्तपुण्ढरीकयुगलं न परिजुग्घिततमार्यपुत्तेण ?]

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता—भवति तमसे ! एदिणा अवच्चसंसुमरणेण उस्ससिदप-
ण्हुदत्थणी दाणिं वच्चाणं पिदुणो संणिहाणेण खणमेत्तं संसारिणी संवु-
त्तहि । [भगवति तमसे ! पृतेनापत्यसंस्मरणेनोच्छ्रसितप्रद्युतमानी इदानीं
परतयोः पितुः संनिधानेन क्षणमात्रं संसारिणी संवृत्तास्मि ।]

तमसा—किमत्रोच्यते ? प्रसवः खलु प्रकृष्टपर्यन्तः स्नेहस्य । परं
चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अनुदिचसमवर्धयत्रिया ते

यमचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हम् ।

मणिमुकुट इवोच्छिखलः कदम्बे

नदति स एव वधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

संपादिताः निर्मूढाः । तत्र हि 'अच्छिद्राणि भूयानि' इति भावः । अनरात् अव-
कम् ॥ १६ ॥ अनुवद्धमुग्धकावलीविहसितं उत्पन्नसूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिमुग्धस्मि-
तम् ॥ देवताप्रसादादेवतानुप्रहात् ॥ प्रसव इति । पर्यन्तः परा कोटिः । अन्यो-
न्यसंश्लेषणं अविनाभावहेतुभूतम् । तदुभयमपीत्याह—अन्तःकरणेति । दम्पत्योः
जायापत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य हृदयपस्तुनः स्नेहसंश्रयात् । स्नेहः प्रीतिः संभ्रमः
संभ्रमणम् । अविश्लेष इति भावत् । स्नेहसंश्रयश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्माज्जि-
मिन्तादित्यर्थः । अत्रादेतोर्वसतीत्यत्र अन्नफलको वास इति बोधः । तद्वदत्रापि स्नेह-
संश्रयणफलज्ञानन्दग्रन्थिरिति । आनन्दग्रन्थिः आनन्दमयग्रन्थिः । 'आनन्द'पदेन
ग्रन्थ्यन्तारख्यातिः । अपत्यमिति पठ्यते परिभाष्यते ॥ १७ ॥ अनुदिचसमिति ।
अचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हं प्रत्यमोत्पन्नमुन्दरचलतिच्छेयं अवर्धयत् स एव शिखण्डी

सीता—(सकौतुक्क्रेहायम् ।) एतो सो । [एव सः ।]

रामः—मोदस्व वत्स ! । वयमद्य वर्धामहे ।

सीता—एवं होतु । [एव भवतु ।]

रामः—

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुः-

प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९ ॥

हन्त, तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुन्धन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(साक्षम् ।) सुदृ पञ्चहिजाणिद अज्जउत्तेण । [सुदु प्रस-
भिज्ञातमार्यपुत्रेण ।]

रामः—

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वधूसख मन् कदम्बे वृक्षे मणिमुकुट इव । आनुपूर्व्यात् पृथुक्क्रेहात् नानावर्ण-
त्वाच्च रत्नमयकिरीटसादृश्यम् । नदति केचन करोति ॥ १८ ॥ भ्रमिष्विति ।
मण्डल यथा भवति तथा आगृत्ति मण्डलागृत्ति । पुटे अन्त पुटान्त । पुटान्त
मण्डलागृत्ति पुटान्तमण्डलागृत्ति । भ्रमिषु भ्रमणेषु । मयूरस्य मण्डलाकारनाट्य-
चारिष्विति यावत् कृता रचिता पुटा तर्मण्डलावृत्तिर्यथोक्तयोक्ते चक्षुषो यैस्तथोक्तानि
कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुषि । प्रचलितयो चटुलयो सुन्दरयो भ्रूवो ताण्डवानि
नर्तनानि कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुषि च तानि प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवानि चेति
विग्रह । तै । तदुक्त कनककविना—'किं चाधस्तादुपरि च नयन्त्यानतो-
न्निद्रपक्ष्मा चनाकारं भ्रमयति सुदुर्विधमावर्तयन्ती' इति । करकिसलयतालै कर-
सघट्टनचाततालध्वनिमि । जातिमेदानिप्रायक बहुवचनम् । वत्सलेन सजेहेन
॥ १९ ॥ अनुरु धन्ते अनुसरन्ति । कतिपय इति । कतिपयकुसुमानामुद्गम उत्पत्ति
यस्मिन्निति विग्रह । स्मरतीति । एष गिरिमयूर गिरिप्रियो मयूर गिरिमयूर ।
शाकपार्थिववत्समास । गिरे प्रियत्व उन्नतत्वनिरूपणवत्वादिना । अत्र अस्मिन्
प्रियतमापरिवर्धितकदम्बवृक्षे स्वजन इव स्ववन्धुविषय इव यत यस्मात्कारणात्
प्रमोदं प्रीति एति प्राप्नोति । तस्मादेव देव्या स्मरति । सीता स्मरतीत्यर्थं ॥ २० ॥

वासन्ती—अत्र तावदासनपरिमर्हं करोतु देवः । एतत्तु देव-
स्याश्रमम् ।

(राम उपविशति)

वासन्ती—

जीरन्ध्रवालकदलीचनमध्यवर्तिं

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदार्वनगोचरेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् (इत्यन्यतो रुद्रक्षुपविशति ।)

सीता—सहि वासंदि ! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मह अ एदं
दंसअंतीए ? हद्दी हद्दी, सो एव्व अज्जउत्तो । तं एव्व पंचव-
डीवणं । सा एव्व पिअसही वासंदी । दे एव्व विविहविस्संभराक्खिणो
गोदावरीकाणणुद्देसा । दे एव्व जादणिच्चिसेसा मिअपक्खिणो
पाअवा अ । मह उण मंदभाइणीए दीसंतं वि सव्वं एव्व एदं
णत्थि । ईरिसो जीवलोअस्स परिणामो संवुत्तो । [सति वासन्ति !
किं स्वया कृत्रमार्यपुत्रस्य मम चैतद्दर्शनं न्या ? हा भिरु हा भिरु, स
एवार्यपुत्रः । तदेव पञ्चवडीवनम् । सैव प्रियसखी वासन्ती । त एव
विविधविस्त्रम्भसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशाः । त एव जातनिर्दिशेपा
शृगपक्षिणः पादपाद्म । मम पुनर्मन्दभाग्याया दृश्यमानमपि सर्वमेवेतन्नान्ति ।
ईदृशो जीवलोकस्य परिणामः संबुत्तः ।]

वासन्ती—सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामभद्रस्यावस्थाम् ?

नवकुवलयस्तिग्धैरङ्गैर्ददन्नथनोत्सवं

सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव सैः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्वलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥ २२ ॥

सीता—सहि ! पेक्खामि । [सति ! पश्यामि ।]

तमसा—पश्य प्रियं भूयः ।

॥ २१ ॥ नवेति । विकलकरण- शब्दचक्षुरादिकरण. शुचा दु खेन परिदुर्वल.
स्वधारणेऽप्यसमर्थं । बलं हि धारणसामर्थ्यम् । उन्नेतव्य- अनुमेयं । तथापि दृशोः

पाठा०-१ 'बहुशो यदेव्यः'. २ 'यः'. ३ 'पश्यन्ती प्रियं भूयाः'.

मीता—हा देव ! एंसो मए विणा अहं वि एदेण विणेत्ति केण
संभाविदं आसि । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मंतरादो वि दुल्लहलद्धदंसणं बाह-
सलिलंतरेपु पेक्खामि दाव वच्चलं अज्जउत्तं । [हा देव ! एष मया विना
अहमप्येतेन विनेति केन संभावितमासीत् । तन्मुहूर्तमात्रं जन्मान्तरादपि
दुर्लभलब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेपु पश्यामि तारद्वत्सलमार्यपुत्रम् ।]
(इति पश्यन्ती स्थिता)

तमसा—(परिष्वज्य, साधम्)

विलुलितमतिपूरैर्वाप्पमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्ती पक्षमलोत्तानदीर्घा ।

त्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते

धवलमधुरमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुक्षयुतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं रज्यत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्त्रयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः—एहि सखि वासन्ति ! नन्वित स्वीयताम् ।

प्रिय । अनुपहतलावप्यक्तत्वादिति भाव ॥ २२ ॥ हा इति । केन संभावितमासीत्
केन हेतुना संभावित उत्पत्तितम् । स्वयेति शेष । दुर्लभलब्धदर्शनं यदृच्छया लब्ध-
दर्शनमिति व्याख्यातार ॥ विलुलितमिति । 'विलुठितम्' इति पाठान्तरम् ।
अतिपूरै अतिशयितस्रोतोभि विलुलित विकीर्णं आनन्दशोकप्रभव आनन्दशोकहे-
तुव वाप्य अश्रु अवसृजन्ती उत्पादयन्ती । पक्षमला च सा उत्ताना च सा दीर्घा
च इति विग्रहे विशेषणसमास । उत्तानविपुला । स्नेहस्य अनुरागस्य निष्यन्द
यस्यामलीति विग्रह । दुग्धकुल्येव शुधामयकृत्निमाल्यसरिदिच रूपयति ज्ञान
दरोति । आदन्तत्वात् पुग्गमे 'ग्लालाचनुमा च' इति वैकल्पिको ह्रस्व ॥ २३ ॥
ददत्विति । मधूनि मकरन्दानि क्षयोत्पत्ति क्षरन्तीनि विग्रह । 'क्षुतिर् क्षरणे'
इत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् कर्तारि विष्प्रप्य ॥ यद्वा मधुभि मन्तरन्दे क्षयोतन्ति
आद्रुत्तुर्वेतीति विग्रह । 'क्षुतिर् आसेचने' इत्यस्मात् क्विप् । इदं च वनानिलाना
विशेषणम् । तृतीयान्तपाठे कलविशेषण पुष्पविशेषण वा । 'च्यु च्यवने' इत्यस्मात्
भावे कप्रत्यये मधूना च्युत च्यवन येभ्य इति पुष्पपक्षे, फलपक्षे तु कर्मणि कप्र-

वासन्ती—(उपविश्य सासम् ।) महाराज ! अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ?

रामः—(अनाकर्णनमभिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारश्यापै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्रवोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—महाराज ! ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मण-
स्येति ।

रामः—(आत्मगतम्) अये, महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपद्मम् ।
सौमित्रिमात्रके वाष्पस्वलिताक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मन्ये विदित-
सीता वृचान्तेयमिति । (प्रस्रवम् ।) आः, कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

वासन्ती—(रुदति ।) अयि देव ! किं दारुणः परं खल्वसि ।

सीता—सहि वासन्दि ! किं तुमं एव्यंवादिणी होसि ! पूआरुहो
सव्यस्स अज्जउत्तो विसेसदो मह पिअसहीए । [सति वासन्ति ! किं
त्वमेवंवादिनी भवसि ? पूगार्हः सर्वस्वार्थपुत्रो विज्ञेयतो मम प्रियसत्याः ।

वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

त्ययेन मधुभ्यः क्युतेरिति पञ्चमीतत्पुरुषः । पुष्परससमृद्धी तात्पर्यम् । तदेवं पञ्च-
त्रये-आदाः शकारचन्द्रारभ्यां युक्तः पाठः । द्वितीयः शकारचन्द्रारभ्यां युक्तः ।
तृतीयस्तु चकारयकाराभ्यामिति विवेकः । रज्यत्कण्ठाः रागयुक्तकण्ठाः कणन्तु
गीतवाद्यमेवेन शब्दं कुर्वन्तु । अत एव कूजन्तिविति नोक्तम् ॥ २४ ॥ आर्णव
अनाकर्णनाभावम् । करकमलेति । करकमलवितीर्णैः करकमलदत्तैः अम्बुनी-
वारश्यापैः नीवारो धान्यविशेषः । शपं बालतृणं तैः अपुष्यत् अवर्धयत् । अत्राम्बुना
तरुन्, अम्बुनीरापाभ्यां शकुनीन् अम्बुनीवारश्यापैः पुरङ्गानिति विवेकः । तेषु दृष्टेषु
मन्सु प्रस्रवोद्भेदयोग्यः प्रस्रवणोत्पत्तियोग्यः द्रव इव कोऽपि विकारः मम हृदयस्य
भवति उत्पद्यते ॥ २५ ॥ महाराजेल्यामन्त्रणपदं संशोधनशब्दः ॥ आः इति सोपु-
लम्भाङ्गीकारे ॥ ह्यमिति । त्वं जीवितं प्राणाः । त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि । त्वं
नयनयोः कौमुदी तद्दानन्दिनी । 'कौ मोदन्ते अना यस्मात्तेनेयं कौमुदी गता' इति

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमंतः परेण ॥ २६ ॥

(इति मुह्यति ।)

तमसा—स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च ।

रामः—सखि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—(समाश्वस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन !

सीता—सहि वासंदि ! विरम विरम । [सखि वासन्ति ! विरम विरम ।]

रामः—लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती—कस्य हेतोः ?

रामः—स एव जानाति किमपि ।

तमसा—चिरादुपालम्भः ।

वासन्ती—

अधि कठोरयशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत्त मन्यसे ? ॥ २७ ॥

सीता—सहि वासंदि ! तुमं एव दाहणा कठोरा अ । जा एव्वं पलवंतं पलावेसि । [सखि वासन्ति ! त्वमेव दाहणा कठोरा च यैवं प्रलपन्तं प्रलापयसि ।]

कौमुदीपदनिरुक्तेः । त्वमग्ने विषये अमृतं पीयूषम् । तद्वज्रप्रतिबन्धेन निलयौवनावहेत्यर्थः । अत्र प्राणाः प्राणा एव, हृदयं हृदयमेव, कौमुदी कौमुद्येव, अमृतं अमृतमेव । त्वं तु प्राणा हृदयं कौमुद्यमृतमेतत् सर्वमेति प्राणाद्यपेक्षया वैलक्षण्यमपि सूच्यते । देवता राः स्वस्या अपि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वादाह—इत्यादिभिरिति । प्रियाणां प्रियवचनानां शतैः । अनन्तवाची 'शत'शब्दः । 'शतं सहस्रमनुतं सर्वमानन्त्ववाचकम्' इत्युक्तेः । मुग्धां अनुरुध्य । 'उदयशौवना मुग्धा' इति लक्ष्मणलक्षितां सुन्दरीम् । त्वत्कौर्यमजानन्तीमिति वार्यः । अनुरुध्य अनुनीय तामेव पूर्वोक्तानुनयविषयभूतामेवात्र कथं लक्षवानति, नाशितवानसीति वा ? वाक्यशेषस्य दुःखातिशयेन वक्तुमशक्यतया प्रकरणाद्यनुपरेणार्थाध्याहारवादे विवक्षितार्थत्वमासंभवात् शब्दाध्याहारवादे तस्य सुलभत्वान् प्रयोगे हेतुभूततत्स्मरणेन मूर्च्छोत्पत्तेश्चाह—मुह्यतीति ? अथवेति पूर्वोक्तज्ञेये । शान्तं त्वामुपलभ्यालम् । अतः परेण

पाठा०-१ 'किमिहोत्तरेण'. २ 'अत्रउत्तं पलितं पदीवेति'.

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि ! किमत्र मन्तव्यम् ?

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीत्र मृदुचालमृणालकल्पा

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जडत्त ! धरामि एसा धरामि । [भाव्यपुत्र ! धराम्येषा धरामि ।]

रामः—हा प्रिये जानकि ! कासि ?

सीता—दृद्धी दृद्धी, अण्णो विअ अज्जडत्तो पमुक्ककंठं पेरुण्णो होदि । [हा धिक्क हा धिक्क, अन्य इवायंपुत्रः प्रमुक्ककण्ठं प्रद्वितो भवति ।]

तमसा—धत्से ! सांपतिकमेवैतत् । कर्तव्यानि सल्ल दुःसितैर्दुःस-
निर्धारणानि ।

पूरोत्पीठे तदाकस्य परिवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरैव धार्यते ॥ २९ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुप्रकारकष्टो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोकं जीवं कुसुममिव धर्मो ग्लपयति ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः—कष्टं मोः, कष्टम्,—

विम् ? अतिकान्तस्यादिनि भावः ॥ २९-३० ॥ अस्तेति । ज्योत्स्नामयीत्र ज्योत्स्नाभि-
वृत्तिरिव स्थिता क्रव्याद्भिः विलुप्ता नाशितेति भावः । नियतमिति संभावनायाम् । अत्र
प्रकरणे उपायापायप्रदान्यां कार्यसंभवरूपप्राप्त्याशा प्रतिपादिता ॥ २८ ॥ शन्य
इव सामान्यजन इव । पूरोत्पीठ इति । पूरोत्पीठे स्रोतोभूयस्त्वे । परिवाहः जलनि-
सारणम् । प्रतिक्रिया प्रतीकारः चिन्तिता । शोकक्षोभे शोकाधिक्यप्रयुक्तप्रवृत्तिविप-
र्नासे प्रलापैः परिदेवने ॥ २९ ॥ बहुप्रकाराणि कष्टानि बहुविधानि दुःखादि
चम्पिन् तथोक्तः । इदमिति । अभियुक्तेन तत्परं विधिवत् यथाशास्त्रं विलपनं

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद्दिधा तु न भिद्यते
 वहति विकलः कांयो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
 ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
 त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

हे भगवन्तः पौरजानपदाः !

न खलु भयतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत-
 स्तृणामिव वने शून्ये त्यक्त्वा न चाप्यनुशोचिता ।
 चिरपरिचितास्ते ते भावास्तथा द्रवयन्ति मा-
 मिदमशरणैरद्यास्माभिः प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

वासन्ती—(सगतम् ।) अतिगभीरमापूरणं मन्युमारस्य । (प्रसा-
 सम्) देव ! अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः—किमुच्यते धैर्यमिति ?

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता—ओहरामि अ मोहिआ चिअ एदेहिं अज्जउत्तस्स पिअ-
 चअणेहिं । [अपहरामि च मोहितेव एतेरार्यपुत्रस्य प्रियवचनैः ।]

तमसा—एवमेव वत्से ।

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराः श्योतन्ति सविपास्तवधि ॥ ३४ ॥

चासौ विनोदश्चेति विग्रहः । उच्छ्वासः प्राणधारणम् ॥ ३० ॥ दलतीति । दलति
 स्फुरति । दिधा न भिद्यते । वृषकारेण शकलद्वयं न भवतीत्यर्थः । न कृन्तति
 न छिनत्ति ॥ ३१ ॥ न खल्विति । देव्याः सीताया गृहे स्थानं गृहस्थिति न
 चाप्यनुशोचिता । तत्परित्यागहेतुकगोत्रोऽपि दुष्कारं नेति भावः । भावा अभि-
 प्रायाः । तथा द्रवयन्ति वाचामणोचरं यथा तथा विलापयन्ति । 'परिद्रवयन्ति'
 इत्यपि पाठः । रुद्यते रोदनं करोमि । भावे रुद् । प्रसीदत प्रसादं कुरुत ॥ ३२ ॥
 मन्युमारस्य शोपातिशयस्य आपूरणमाविष्करणम् । अतिगभीरमतिगूढम् । अवल-
 म्ब्यतां आश्रीयताम् । त्वयेति शेषः ॥ देव्या इति । द्वादशानां पूरणे द्वादशः । 'तस्य
 पूरणे इट्' (पा. ५।२।४८) । परिवत्सरः संवत्सरः । रामः न जीवतीति न, जीवलेवे-
 त्यर्थः । जीवनभाषो न्याय्य इति व्यज्यते ॥ ३३ ॥ नैता इति । प्रियतमा इत्यतमाः

पाठा०—१ 'गात्रोद्वेगं', २ 'किल', ३ 'भावाः परि', ४ 'सति',
 ५ 'मोहिदग्धि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं'.

रामः—अयि वासन्ति ! मया खलु,—

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं
प्रत्युसमन्तः सविषश्च दन्तः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-
र्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

सीता—एवं वि मन्दमाङ्गी अहं जा पुणो आआसआरिणी
अज्जटत्तस्स । [एवमपि मन्दभागिन्यहं वा पुनरायासकारिणी भार्यपुत्रस्य ।]

रामः—एवमैतिगूढस्तम्भितान्त-करणस्यापि मम सस्तुतर्वस्तुदर्श-
नादेयायमावेगः । तथा हि—

वेलोल्लोलक्षुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि समाधीयते तं तमन्तः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

लेलादर्शाञ्जुरागसीतला शोकदासणा दु खेन स्था एता वान् न । तित्तु एता सविषा
मधुनो धारा श्योतन्ति स्रवन्ति । अत्रापहृतिरसंवारः ॥ ३५ ॥ यथेति । तिरश्चीने
तिर्यग्भूतं प्रत्युषं निखातं अलातशल्यं उत्कामर्यं लोहकीलाप्रं सविषो दन्तश्च यथा
तीव्रं तथैव तीव्रं मर्माणि हृदयादीनि ह्यन्तन्सन्धेपि छिन्दन्सन्धेपि हृदि शोकशङ्कु-
दु खात्मकरील किं न सोढं न व्यपहतं किम् ? सहते (कर्मणि क ॥ ३५ ॥)
धैलेति । वेलाया मर्यादाया उल्लोल उद्गत, अतिवेग इत्यर्थः । क्षुभित प्रवाह-
भूयसया नदीवत् क्षोभवाद्य य कथं प्रियजनविश्लेषजन्यदु खातिशय तस्य
उज्जृम्भणमभिवृद्धि तस्य स्तम्भन प्रतिहति तदर्थम् । 'करणस्तम्भनार्थम्' इति
पाठे वेलोल्लोलं वेलातिरान्त क्षुभितं क्षोभ यस्य तपोचस्य करणस्य । हृदयादि-
त्यर्थः । कथमपि प्रयासेन समाधीयते उत्पाद्यते । चेतोविकार स्रग्भ्रमातिशय । ओष

पाठा०—१ 'दंश'. २ 'एष्व मिह'. ३ 'अतिनिष्कम्प'. ४ 'तत्ताप्रिय'.
५ 'उद्दामोय' ६ 'मया धी'.

टिप्पणं—1 उपमेयं 'लेलादर्शां शोकदासणा वान्' इत्याद्यसुखतामापाय 'सविषा
मधुनो धारा' इति उपमानं सत्वगया स्थाननादत्रापहृति । 'प्रकृतं यद्विषिव्यान्यत्
साध्यते सा लपहृतिः' (का प्र. १०।१४६) इति तद्वृत्तम् ।

सीता—अज्जउत्तस्स एदिणा दुव्वारदारुणारंभेण दुःखंसंजोएण परिमुसिअणिअदुक्खं पमुक्कजीविअं मे हिअअं फुडइ । [आर्यपुत्रस्येतेन दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंयोगेन परिमुपितनिजदुःखं प्रमुक्कजीवितं मे हृदयं स्फुटति ।]

वासन्ती—(स्वगतम् ।) कष्टमैत्यांसक्तो देवः । तँदाक्षिपामि तावत् । (प्रकाशम् ।) चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानाभोगानवलोकनेन मानयतु देवः ।

रामः—एवमस्तु । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

सीता—संदीवण एव्व दुक्खस्स पिअसहीए विणोदणोवाओ ति त्केमि । [संदीपन एव दुःखस्य प्रियसख्या विनोदनोपाय इति तर्कयामि ।]

वासन्ती—देव देव !

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुकां चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ३७ ॥

वीर्षः प्रवाहः ॥ ३६ ॥ आर्यपुत्रस्येति । दुर्वारो दुर्निवर्त्तः । दारुणानां क्रूरमूर्च्छाः संतापादीनां आरम्भ उपादानं येनेति विग्रहः । परिमुपितं निजदुःखं स्वीयदुःखं यस्येति यथोक्तम् । स्फुटति दलति ॥ आक्षिपामि । अन्यत्र नयामीत्यर्थः ॥ संदी-
वण इति । विनोदनोपायः चिरपरिचितजनस्थानाभोगावलोकनरूपः दुःखस्य संदी-
पन एव उदीपनहेतुरेवेति तर्कयामि जानामि ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव लतागृहे
त्वं अभवः स्थितवान् । तन्मार्गे सीताया आगमनमार्गे दत्तं ईक्षणं नेत्रं येन तथोक्तः ।
हंसैः कृतं उत्पादितं कौतुकं हर्षः यस्यास्तथोक्ता । गोदावरीसैकते पुलिनोन्मये ।
आयान्त्या आगच्छन्त्या तथा सीतया परिदुर्मनायितमिव परिदुपितमनस्कमिव
स्थितम्, ननु वस्तुतः दुपितहृदित्यर्थः । त्वां वीक्ष्य कातर्यात् अपराधप्रतिबंधा-
नजनितसाध्वसात् अरविन्दकुङ्कुलनिभः पद्मकोशसदृशो मुग्धः सुन्दरः प्रणामाञ्जलिः
मस्तकन्यस्तकरपुटादिप्रणामाङ्गभूताञ्जलिरित्यर्थः । अथवा 'नामयत्यपि वा देवं
प्रह्वीभावयति ध्रुवम् । प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन् ॥ अतो वा नम
उक्तीदं यत्तं नामयति स्वयम् । वाचा नम इति प्रोच्य वपुषा मनसा च यत् ॥'
इति भगवच्छास्त्रोक्तरीत्या प्रणामः कोपोद्धतरामहृदयनमनहेतुभूतोऽञ्जलिरित्यर्थः ।
उक्तं च—'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति । अत एव रामायणे-

पाठा०-१ 'संलोण्ण'. २ 'किंपि पमुद्धं मे हिअअं'. ३ 'अभ्यापन्नः'.

४ 'तदन्यतः'.

सीता—दाहणासि वांसंति ! दाहणासि । जा एदेहिं हिअंअम-
मुग्घाडिअसल्लसंघट्टणेहिं पुणो पुणो वि मं मंदभाइणि अज्जउत्तं अ
सुमरावेसि । [दाहणासि वाग्यन्ति ! दाहणासि । या एदेहं दयंममोद्दादि-
तशाल्यसंघट्टनैः पुनः पुनरपि मां मन्दभागिनीमार्यपुत्रं च मरयसि ।]

रामः—अपि चण्डि जानकि ! इतसतो दृश्यस इव नानुकम्पसे ।

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं नन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

सीता—हद्दी हद्दी, पुणोवि मुद्धो अज्जउत्तो । [हा धिरु
हा धिरु, पुनरपि मूढ आर्यपुत्रः ।]

वासन्ती—देव ! समाश्रसिहि 'समाश्रसिहि ।

'इतापराधस्य हि ते नान्वत्पदयाम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाज्जलिं वद्धा लक्ष्मणस्य
प्रसादनात् ॥' इति । वद्धः घटितः ॥ ३७ ॥ दाहणेति । हृदयममोद्दादित्तशाल्यस्य
हृदयममोणि स्थितकीलाग्रस्थसंघट्टनैः संघट्टनैः एतैः पुरावृत्तान्तरूपनैः आर्यपुत्रं मां
च मरयसि, मदिपयवस्सुति आर्यपुत्रस्य जनयसीत्यर्थः । या मरयसि सा त्वं
दाहणेति पूर्वणान्वयः । चण्डि कठिने जानकि जनकपुत्रि । नानुकम्पसे दयां न
करोषि ? जानकीत्युक्त्वा परमदयालुजनवराजपुत्र्यास्त्ववेदं निर्दयत्वं नोचितमिति
न्यज्यते । हा हेति । 'हाहा'शब्दो दुःखातिशयद्योतकः । हृदयं स्फुटति दलति ।
देहबन्धः शरीरावयवानां सन्धिः । जातावेकत्वम् । ध्वंसते विशीर्णो भवति । जगत्
लोकं शून्यं असत्कल्पम् । अभावप्रतियोगीति यावत् । मन्ये जानामि । अविरलाः
अविच्छिन्नाः पवालाः यस्मिन्कर्मणि तत्तद्योक्तम् । अन्तः शरीरान्तः ज्वलामि ।
काष्ठवज्ज्वलामीति यावत् । विधुरः शानादिशून्य सीदन् विशीर्णो भवन् अन्तरात्मा
अन्धे अन्धयति लोकानिलान्धं तस्मिन् तमसि मज्जति अनगाढं भवति । मोहः
मूर्च्छा विष्वङ् परितः स्थगयति सहादयति कथं करोमि किं करोमि ? किं हृदय-
रपोटादि निवारयामि, उत त्वदागमनार्थं लोकागमनयामि, अथवा ताश्चिष्टस्य
त्वामानेयामि वेति भावः ॥ ३८ ॥ पुनरपि मूढो मूर्च्छितः वारवारं पदे पदे
संश्रितजीवितं संश्रितं संशयविषयं जीवितं यस्मिन्लघोक्तः । मरणपर्यवसायीति

सीता—अज्जउत्त ! मं मंदभाइणि उद्दिसिअं सअण्णजीवलोअमगं-
लिअजम्मलाहस्स दे वारंवारं ससइदजीविअदाल्लणो दशापरिणामो ति
हा हदमिहि । (इति मूर्च्छति ।) [आर्यपुत्र ! मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य
सकलजीवलोत्तमाहलिकजन्मलाभस्य ते वारवार सशयितजीवितदारुणो दशा
परिणाम इति हा हतासि ।]

तमसा—वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । पुनस्ते पाणिस्पर्शो
रामभद्रस्य जीवनोपायः ।

वासन्ती—कथमद्यापि नोच्छ्वसिति ? हा प्रियसखि सीते ! कासि ।
संभावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

(सीता ससभ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।)

वासन्ती—दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः—

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरमिवादधाति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दमुन्मीलिताश्च एव ।) सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वर्षसे ।

वासन्ती—देव ! कथमिव !

भाव । अत एव दारुणं क्रूरं दशापरिणामं दशापरिणाम ॥ हा प्रियसखीति ।
जीवितेश्वरं प्राणनाथं रामं संभावय संभावितं पुत्र । रामसंभव परिहरस्तेत्यर्थः ॥ हृदि
ललाटे च स्पृशति । इदं च श्लोकेऽनुभवतिद्धम् । दिष्टयेति । दिष्टयेत्यानं दे । प्रत्या-
पन्ना पुनरागता चेतना प्रसा यस्य स तयोक्तः ॥ आलिम्पन्निति । अमृतमयै
अमृतस्वरूपैः । चिन्मयमित्यादाविव स्वार्थिको मयत्प्रलयः । प्रत्यो लेपः यस्ते ।
लेपसाधनद्रव्यैः अन्तर्वा बहिरपि वा अन्तर्बहिश्च शरीरं धातून् । नाडीश्च अन्त-
र्नाडी, बहिः शरीरमिति विवेकः । आलिम्पन्नित्त्वात् । सर्वाङ्गीणं लेपनकर्त्तव्यं संभावनीयं ।
जीवयन् प्राणप्रतिष्ठाहेतुभूति अकस्मात् निर्हेतुकं संस्पर्शं पुनरपि आनन्दात्
आनन्दमुपायापरं मोहं दुःखहेतुपूर्वकगूर्च्छातिरिचगूर्च्छाम्, आनन्दारिति त्यज्ये
पश्यमी । यद्वा,--आनन्दारिति हेतौ पश्यमी । तथा च दुःखान्मूर्च्छातिरिचाम् ।
आनन्दहेतुका गूर्च्छामादधतीव उत्पादयतीव । अन्ये तु पयो न भवतीत्यपरः ।
अनन्य इत्यर्थः । आनन्दादपरं मोह आनन्दात्मकगूर्च्छामित्याहुः ॥ ३९ ॥ आनन्द

रामः—सखि ! किमन्यत् । पुनरपि प्राप्ता जानकी ? —

वासन्ती—अयि देव रामभद्र ! क्व सा ? ; ,

रामः—(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्दियं पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव रामभद्र ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरतिप्रलपैः प्रियसखीविपत्तिदुःखदग्धामपि मां पुनः पुनर्मन्दभास्यां दहसि ?

सीता—ओसरिदु इच्छामि । एसो उण चिरम्पणअसभारसोम्म-
सीअलेण अज्जउत्तप्परिसेण दीहदारुणं वि श्चि सदावं उच्छाहतेण
वैज्जलेहोवणद्धो विअ परिअद्धवावारो आसजिओ विअ मे अग्गहत्थो ।
[अपसर्तुमिच्छामि । एव पुन चिरम्पणसंभारगौन्यश्रीतलेन भावंपुत्रस्पर्शनं
दीर्घदारुणमपि शक्तिं संतापं उच्छावयता वज्रलेपोपनद्ध इव पर्यन्त्यापार
आसजित इव मेऽग्रहन् ।]

रामः—सखि ! कुतः प्रलापः ?

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधरः

मुधासूतेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता—अज्जउत्त ! सो एव्व दाणिं सि तुमं । [भार्यपुत्र ! स एव-
दानीमसि स्वम् ।]

मुन्मीलिनाक्ष एव उन्मीलिते स्वचमुकुलीभावे अक्षिणी यस्य स तथोक्त । अत्र 'हृदि
रुलाटे च' इत्यादिना इष्टार्थोपायानुसरणारमनाक्षेप उच्यते ॥ अर्थीति । मर्मच्छेदकत्वं
हृदयाद्यवयवव्यतिपत्तौ दारुणैः कुण्डलैः प्रलपैः अनर्थावयवोन्मि दहसीत्यन्वयव ।
प्रियसख्या सीताया विपत्त्या विपदा यद्दुःखं तेन दग्धा मन्मीलियमाणाम् ॥ अप-
सर्तुमिति । निरस्य बहुमालरुटस्य प्रणयस्य ज्ञेह्य संभारेण अतिशयेन हेतुना
सौम्य आहादकर शीतल शीतश्च तथाविधेन । दीर्घश्वासो दारुणश्चेति विग्रहः ।
चक्रवृज्जादिवत् समाप्त । तथाविध सतापं शक्तिं सहायता सव्यपूर्यता आर्यपुत्र-
स्पर्शनं वज्रलेपेन उपनद्ध इव पठित इव पर्यन्त्यापार । निपन्द इत्यर्थः । मे अग्र-
हन् आसजित इव उग्र इव । प्रलापैरिति वासन्तीवाक्यस्योत्तरमाह—'सखि ! कुत-
प्रलापा' इति । गृहीत इति । यः परिणयविधौ विवाहविधौ कंकणधरः गृहीत-
य कर मुधाया अमृतस्य मृतिरूपसि यस्मात्तस्य चन्द्रस्य अमृतशिशिरैः मुधासी-
तस्य पादैः किरणैः परिचितः सञ्छिद्य । स्वचित्पणसाम्यादाह—'भार्यपुत्र ! स
एवेदानीं त्वमसि' इति । यः कर वज्रणवरो गृहीत यः मुधासूते पादैः परिचितः
स एव स्वमिदानीमित्यर्थः । उभयत्रापि परिणयविधौ कंकणधरत्वं लावण्यसञ्छिद्यत्वरु-

पाठा०-१ 'चिरसत्त्वात् सोमम्'. २ 'हृदयेण'. ३ 'मिन्नंतणीसहविबंल-
हारयो वैअणसीलो अवसो विअ'.

रामः—

स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(इति गृह्णाति ।)

सीता—हृद्दी हृद्दी, अज्जउत्तप्परिसमोहिदाए प्रमादो मे संबुत्तो ।

[हा धिक् हा धिक्, आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादो मे संबुत्तः ।]

रामः—सखि वासन्ति ! आनन्दमीलितः प्रियास्पर्शसाध्वसेन पर-
वानसि । तत्त्वमपि धारय माम् ।

वासन्ती—कष्टमुन्माद एव ।

(सीता ससंभ्रमं हस्तमाक्षिप्यापसर्पति ।)

रामः—हा धिक्, प्रमादः,—

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता—हृद्दी हृद्दी, अज्जावि अणुवद्धवहुधुम्भंतवेअणं ण
संठावेमि अत्ताणं । [हा धिक् हा धिक्, भयाप्यनुवद्धवहुधूर्णमानवेदर्न
न संस्वापयाम्यात्मानम् ।]

तमसा—(सन्नेहकौतुकस्मितं निर्वर्ण्य ।)

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी

जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुन्नयाम्भःपरिधूतसिक्ता

कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

पमुधासूतिकिरणपरिचितत्वं चाधिशिष्टमिति कृत्वा सीतावाक्यं प्रष्टवाम् । राम आह—
स एवायमिति । ललितेन सुकुमारेण लवलीकन्दलेन लवलीनामकलताद्गुरेण निभः
सदृशः तदितरकरेण गृहीतान्यकरेण औपम्येन सादृश्येन सुभगः मनोज्ञः । सव्यकर-
सादृश्यं दक्षिणकरस्य तथा दक्षिणकरसादृश्यं सव्यकरस्येति भावः । तस्याः स एव
पाणिः मया लब्धः ॥ ४० ॥ गृह्णाति ग्रहणमभिनयति ॥ प्रमादः अनवधानम् ॥
प्रियास्पर्शसाध्वसेन प्रियायाः सीतायाः स्पर्शेन यत् साध्वसं शृङ्गारजं भयं तेन परवान्
परवदाः ॥ उन्मादः चित्तविभ्रमः ॥ हस्तमाक्षिप्य रामहस्तं निरस्य ॥ करपल्लव
इति । प्रकम्पी चञ्चलः स्विद्यन् खेदवान् तस्याः स करपल्लवः परिकम्पिनः चञ्चलात्
जडान् मम करात् अनवधानतो जडात्मनः मम करात् सहसा परिभ्रष्टः परिच्युतो-
ऽभवत् ॥ ४१ ॥ अनुवद्धा उत्पन्ना बद्धी धूर्णमाना उद्गच्छन्ती वेदना यस्य तमात्मानं

सीता—(स्वगतम् ।) अबसेन एदेण अत्ताणएण लज्जाविदग्धि
भअवदीए तमसाए । किं ति किल एसा मणिगस्सदि एसो परिच्चाओ
एसो अहिसंगे चि । [भवदोनेतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्था तमसया ।
किमिति किलैया मंसव एए परित्वाग एयोऽभिपह इति ।]

रामः—(सवेतोऽवलोक्य ।) हा, कथं नास्त्येव ? नन्वकरुणे
वैदेहि । ।

सीता—अकरुणग्धि जा एवंविहं तुमं पेवखंदी एव जीवेमि ।
[अकरुणास्मि मैवंविधं त्वां पश्यन्त्वेव जीवामि ।]

रामः—कासि प्रिये ! देवि ! प्रसीद प्रसीद । न मामेवंविधं
परित्यक्तुमर्हसि ।

सीता—अपि अज्जउत्त ! निप्पदीवं विअ । [अपि आर्यपुत्र ! विप्र,
तीपमिव ।]

वासन्ती—देव ! प्रसीद प्रसीद । सेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्त-
म्भयातिभूमिं गतमात्मानम् । कुत्र मे प्रियसखी !

रामः—व्यक्तं नास्त्येव । कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् ?
अपि खलु स्वप्न एए स्यात् । न चास्मि सुप्तः । कुतो रामस्य निद्रा !
सर्वथापि स एवैव भगवाननेकवारपरिकल्पितो विप्रलम्भः पुनः पुनर-
नुवभाति माम् ।

न संस्थापयामि न स्मिन् करोमि ॥ ४२ ॥ कथं नास्त्येवेति प्यक्तम् । स्फुटमित्यर्थः ।
कथमन्यथा वासन्ती न पश्येत् ? अन्यथा सीताया अस्तित्वे वासन्ती कथं कम्मा-
देतोः न पश्येत् ? स्वस्य भ्रान्तिराद्युया वनदेवतायाः प्रनितिप्रकर्षं विभाव्य वास-
न्तीत्युक्तम् । एवं योग्यानुपलम्भेन सीताया नास्तित्वं निश्चिता पूर्वोक्तस्पर्शनस्य
भ्रमरूपत्वं भीमांस्ते ॥ अपि खलु स्वप्न एए स्यात् । एए सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात् ।
स्वप्निकज्ञानविषयः स्यादिति संभावना । यद्वा,—एए सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात्स्वप्न-
वस्थोत्पादितः भ्रमः ? स्वाभावस्याया हि 'संध्ये सृष्टिराह हि' इति सूत्रग्रामाभ्याम् ।
तद्व्युत्पत्तौ भाग्यतत्तत्पदार्थवृष्टिः परमात्मकर्तृत्वानुपगम्यते । विन्दरस्तृत्तरगीमां-
सायां द्रष्टव्यः । स्वप्नं प्रति युतेः कारणत्वादाह—न चास्मि सुप्त इति । तदुपपा-
दयति—कुतो रामस्य निद्रेति । 'अनिद्रः सततं रामः' इति सीतावियोगे रामस्य
निद्रा नास्तीति प्रसिद्धमेवेति नसूपपत्तिरिति भावः । पर्यवसितमाह—सर्वेधेत्यादि-
ना । मम वासन्त्याश्चानुपलम्भमभिद्राया अभावेन स्वप्नानुपपत्तेश्च सर्वप्रकारेणापि
सीतास्पर्शनं भ्रमरूपमिति भावः । विप्रलम्भः भ्रमः । 'भगवान्' इत्यनतिलङ्घनीय-

सीता—मैए एव्व दारुणाए विप्पलद्धो अज्जउत्तो -। [मयैव
दारुणया विप्रलब्ध आर्यपुत्र ।]

वासन्ती—देव ! पश्य पश्य,—

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायिसोऽयं रथ-

स्ते चैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खङ्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां चलन्तीं वह-

न्नन्तर्व्यापृतविद्युदम्बुद इव धामभ्युदस्थादरिः ॥४३॥

सीता—(सभयम्) अज्जउत्त ! तादो वावादीअदि । ता परिचाहि
परिचाहि । अह वि अवहरिज्जामि । [आर्यपुत्र ! तातो इमापाघते ।
तस्मात्परित्रायस्व परित्रायस्व । अहमप्यपहिये ।]

रामः—(सवेगमुत्थाय ।) आ पाप तातप्राणसीतापहारिन् लङ्का-
पते, क यास्यसि ? ।

वामन्ती—अपि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! किमद्यापि ते मन्यु-
विषय ?

सीता—अम्महे, उव्वमत्तहि । [अहो, उद्धान्तासि ।]

रामः—अन्य एवायमधुना विपर्ययो वर्तते ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै-

विमदैर्वीराणां जनितजगदत्येद्भुतरसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभू-

त्कटुस्तूर्णीं सह्यो निरवधिरयं तु प्रविलयः ॥ ४४ ॥

सीता—बहुमाणिदम्हि पुण्वविरहे । निरवधि चिं हा हतास्मि ।

[बहुमानितासि पूर्वविरहे । निरवधिरिति हा हतास्मि ।]

रामः—कष्टं भोः ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,

प्रज्ञा जाम्बवतो, न यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! क्वासि मे ॥ ४५ ॥

रूपविपर्यासः । वैलक्षण्यमेवाह—उपायानामिति । उपायानां सेनासंतादृशेऽनुबन्धादि-
साधनानां भावात्सत्त्वादविरताः संतप्ताः विनोदानां दुःखविस्मरणहेतूनां व्यतिकराः
संबन्धा येषु तथोक्ताः तथाविधैः वीराणां सुग्रीवप्रभृतीनां विमदैः परस्परसंप्रहारै-
र्जनित उत्पादिनाः जगतामत्यद्भुतरसो वीररसमयरसो येनेति तथोक्तः । वीररसाद्-
द्भुतरसस्योत्पत्तिरिति रसविदः । तदुक्तम्—'हास्यो भवति शृङ्गारात्करुणो रौद्रकर्मणः ।
अद्भुतश्च तथा वीराद्वीभत्साच भवानकः ॥' इति । मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी यस्या
इति बहुगोहिः । 'न त्वामिट्स्यां जानीति रामः कमललोचने । तेन त्वां नानवत्याशु
शचीभिव पुरंदरः ॥' इत्युक्तम् । स वियोगः पूर्वकालिकविरहः । रिपुघातावधिरभू-
द्रावणसंहारपर्यन्तोऽभूत् । कटुः क्रूरः । तूर्णीं सख्यः उपायाद्यभावात् जोषभावेन
सख्यः । अयं तु प्रतिलयः ददानीतनत्रियोगः । पुनर्दर्शनाभावाभिप्रायेण वियोगस्य
प्रलयत्वोक्तिः । निरवधिर्गौवज्जौवभावीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ बहुमानितास्मि पूर्वविरहहे-
तुकबहुमानवत्यस्मि । रिपुघातावधिरिति रावणसंहारस्य तन्मूलकत्वोक्त्येति भावः ।
'न त्वदर्थं मया वृत्तम्' इति हि पूर्वं रामेणोक्तम् । निरवधिरिति हा हतास्मि ।
अस्य वियोगस्य निरवधित्वोक्तेः प्रत्याशा तिङ्गिति भावः । इत्यर्थमिति । यत्र
प्रदेशे कपीन्द्रसख्यं सुग्रीवमैत्रम् । इदमुपलक्षणं सुग्रीवापेक्षयोपसर्जनत्वम्यापि ।
तदुक्तं रामायणे—'लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति' इति, 'तं रामो
नानरेन्द्रस्य प्रगाइमभिनाह्वते' इति च । न्यर्थं निरर्थकम् । हरीणां वान-
राणां वीर्यं पराक्रमः यत्र वृथा निध्रयोजरुः । जाम्बवतः प्रज्ञा युत्तायुक्तदुःखलता
यत्र न सार्थिकेऽप्याहारः । वायोः पुत्रस्य हनुमतः गतिरपि न सार्थिका । मार्ग
सेतुं कर्तुम् । न क्षमः न योग्यः । सौमित्रेरपि लक्ष्मणस्य । अपिशब्दात् स्वस्य ।
पत्रिणां बाणानामविषये अगोचरे तत्र तथाविधे कः फस्मिन्देते अन्ति भवति ॥ ४५ ॥

पाठा०—१ 'अविरत'. २ 'जाम्बवतोऽपि यत्र न'.

टिप्प०—१ दैत्य सम्यग्दोषवीर संतापनम् ।

सीता—बहुमाणिदग्धि पुत्रविरहे । [बहुमानितास्मि पूर्वविरहे ।]

रामः—सखि वासन्ति ! दुःखायैव सुहृदामिदानीं रामदर्शनम् ।
कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि ? तदनुजानीहि मां गमनाय ।

सीता—(सोद्वेगमोहं तमसामार्श्लभ्य ।) हा भवद्वि तमसे ! गच्छदि
दाणि अज्जउत्तो ? किं करिस्सं । (इति मूर्च्छति ।) [हा भवति तमसे !
गच्छतीदानीमार्यपुत्रः । किं करोमि ?]

तमसा—वत्से जानकि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि विधिस्तवानु-
कूलो भविष्यति । तदायुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षद्विमङ्गलानि संपादयितुं
भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता—भवद्वि ! प्रसीद । स्वणमेत्तं वि दुल्लहदंसणं जणं पेवस्वामि ।
[भगवति ! प्रसीद । क्षणमात्रमपि दुर्लभदर्शनं जनं पदयामि]

रामः—अस्ति चेदानीमश्वमेधसहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(साक्षेपम् ।) अज्जउत्त ! का ? [आर्यपुत्र ! का ?]

वासन्ती—परिणीतमपि किम् ?

रामः—नहि नहि, हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सुहृदां मित्राणां रामदर्शनं दुःखायैव दुःखफलदमेव । रोदयिष्यामि रुदन्तीं करोमि ।
अनुजानीहि अनुमतिं कुर्व ॥ वर्षद्विमङ्गलानि द्वादशवर्षपूर्तिमङ्गलानि देवतापूजा-
वीनि शुभानि । आयुष्मतोः कुशलवयोः कुशलवोदेशेन संपादयितुमुत्पादयितुम् ।
भागीरथ्याः संबन्धद्योतनायेयमुक्तिः ॥ अश्वमेधस्य सहधर्मचारिणीति निग्रहः ।
दम्पत्योः सहाधिष्णरत्वात् । अश्वमेधनिरूपितकर्तृकत्ववती जायास्तीति भावः ॥
साक्षेपम् । साक्षेपशोदनं तेन सह वर्तत इत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । आर्यपुत्र, का ?
सहधर्मचारिणीति शेषः ॥ परिणीतमपि भावे क्तः । परिणयोऽपि, किमिति काका
योजनीयम् । सीतापरित्यागानन्तरं न केवलं शरीरधारणं किन्तु परिणयोऽपि जातः
किमिति समुच्चयार्थः । सीतावियोगे रामस्य शरीरधारणमाधर्यमिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं
हनुमता—‘दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोके-
नावसीदनि ॥’ इति, ‘दुष्करं पुरते रामो य इमां मत्त राशिनीम् । विना सीतां महाबाहु-
र्मुहूर्तमपि जीवति ॥’ इति च ॥ नहि नहि । परिणयप्रसक्तिरप्यनिष्टेति द्विरुक्तया व्यज्यते ।
इदानीमपि त्वम् । ‘स्वापहेतुरनुपाधितोऽन्यथा’ इत्युक्तीत्या एकद्वारन्यतत्वं तथेदानी-
मेव प्रकटितमिति भावः । परित्याग एव शल्यं परित्यागशल्यम् । निष्कारणपरित्या-
गस्य प्रत्ययापहेतुत्वप्रयुक्तदुःखजनकत्वाच्छल्यत्वरूपणम् । ननु दासत्वदोषाभावेऽपि

पाठा०—१ ‘बहुमण्णाविदग्धं तं पुत्रविरहं’ । २ ‘नन्वावामायुष्मतोः’

३ ‘वर्षवर्षमङ्गलानि’ । ४ ‘अश्वमेधस्य’

सीता—(रोष्णासास्रम् ।) अज्जउत्त । दाणिं सि तुमं । अम्महे,
उक्खाइदं दाणिं मे परिच्चाअसल्लं अज्जउत्तेण । [भार्यपुत्र ! इदानीमसि
स्वम् । अहो, उररानित्तमिदानीं मे परिह्यागशाख्यभार्यपुत्रेण ।]

रामः—तत्रापि तावद्वाप्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता—धेण्णा खु सा जा एत्वं अज्जउत्तेण बहुमण्णीअदि । जा
एत्वं अज्जउत्तं विणोदयंदी आसावंधणं खु जादा जीअलोअस्स ।
[धन्या खलु सा यैवभार्यपुत्रेण बहुमन्यते । यैवभार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशा-
बन्धन खलु जाता जीवलोकस्य ।]

तमसा—(शमितभेहारं परिष्वज्य ।) अपि वत्से ! एवमात्मा स्तुयते ।

सीता—(सञ्जम् ।) परिहंसिदम्हि भअवदीए । [परिहसितास्मि
भगवत्या ।]

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति यथा
कार्यहानिर्न भवति तथा कार्यम् ।

रामः—तथास्तु ।

सीता—पंडिउल्ला दाणिं मे वासदी संवुत्ता । [प्रतिकूलेदानीं मे
वासन्ती संवृत्ता ।]

तमसा—वत्से ! एहि गच्छावः ।

दोषवत्ता वृथारूपमित्यभिज्ञास्त्रिमता परित्यागो धर्मशास्त्रसिद्ध इति चेन्मन्वम्, अग्निप्रवे-
शादिना मिथ्याभिज्ञासौरनवकाशात् । उक्खातितम् उद्धृतम् ॥ तत्रापि हिरण्यमीषीता-
प्रतिवृत्तौ वाप्पदिग्धमश्रुणा लिप्तम् । विनोदयामि विस्मृतवु-खं करोमि । एव च
सीताप्रतिकूलेरश्वमेघसहधर्मचारिणीत्वमातुपन्निकम् । सुखं तु चक्षुर्विनोदनमिति
सूचितम् । एवं बहुमन्यते चक्षुर्विनोदहेतुत्वप्रयुक्तमनुमानविषयीकियते सा प्रतिवृत्ति-
धेन्या यैवभार्यपुत्रं विनोदयन्ती विस्मृतवु खं कुर्वन्ती जीवलोकस्याशाबन्धनं रामजी-
वनप्रत्यासाहेतुत्वात्स्वल्पविषयकाशाहेतुर्जाता सा धन्येऽनन्दय ॥ परिष्वज्य आदि-
श्रय । एवं 'धन्या खलु सा' इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आत्मा स्तुयते स्तुतिविषयीकियते ।
त्वयेति शेषः ॥ भगवत्या । तमस्येत्थं ॥ अयं व्यतिकर एव समागम । अस्माकं महा-
न्प्रसादः । अस्मद्विषयानुमहप्रयोजित इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण कार्यस्य वत्तव्यस्य
हानिर्लोपो न भवति तथा तेन प्रकारेण गमनं प्रति गमनोद्देशेन कार्यं यत्र कर्तव्यं ॥
इदानीं वासन्ती मे प्रतिकूलानिष्कारिणी संवृत्ता जाता । रामगमनं प्रवृत्तुत्वात्करण

पाठा०-१ 'परिच्चाअसल्लं'.

टिप्पण-१ अनेन वाक्येन भृति रक्षोपेते । २ इत्थं व्यज्यते वाक्येनानेन । ३ इदं
च वाक्यं सीताया लज्जातिशयं बोधयति । ४ अत्रसावित्रीमित्रमिदं सीतावाक्यम् ।
उत्त० च० ९

सीता—एवं कुरुम् । [एव कुर्वः ।]

तमसा—कथं वा गम्यते ? यस्यास्तव,—

प्रत्युत्सस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदोपमैर्यलैः संनिकर्षो निरुध्यते ॥ ४६ ॥

सीता—गमो मुक्तिद्रुष्णजणदंसणिजाणं अज्जउत्तचलणकमलणं ।

[नमः सुकृतपुण्यजनदर्शनीयाम्यामार्यपुत्रचरणकमलाम्याम् ।]

(इति मूर्च्छति ।)

तमसा—वत्से ! समाश्रसिहि ।

सीता—(आश्रय्य ।) किञ्चिद्विरं वा मेहन्तरेण न पुष्पचन्ददंसणं ?

[कियच्चिरं वा मेघान्तरेण न पूर्णचन्द्रदर्शनम् ?]

दिति भावः । एवं कुर्वः । गच्छाव इत्यर्थः । यस्यास्तव । प्रत्युत्सस्येवेति । तृष्णया
 अवलोकनसृष्ट्या । दीर्घस्य आयतस्य । दयिते रामे प्रत्युत्सस्येव कीलितस्येव स्थितस्य
 यस्यास्तव चक्षुषो नेत्रस्य संनिकर्षः दयिते संबन्धः । मर्मच्छेदोपमैर्द्वयादिप्रदेशकृ-
 न्तनसदृशैर्यनैर्निरुध्यते निवर्त्यते । तथाविधया त्वया कथं गम्यत इति पूर्वोक्तान्वयः ।
 'तृष्णादीर्घस्ये'त्युक्त्या दयिते 'प्रत्युत्सस्येवे'ति दयितपदविवक्षितरामस्यामृतसादृश्यं
 व्यज्यते ॥ ४६ ॥ नम इति । प्राकृते चतुर्थीस्थाने षष्ठीद्वियचनस्य बहुवचनत्वम् ।
 सुकृतानि पुष्पानि यैस्ते सुकृतपुष्पाः । सुकृतपुष्पाश्च ते जनाश्चेति विग्रहे कर्मधारयः ।
 तथाविधैः दर्शनीयाम्यां सेवितुं शक्याम्याम् । नतु मादृशपापकृजनदर्शनाहोभ्यामि-
 त्यर्थः । 'न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम्' इत्यादि दशरथोक्तरीत्या
 पुण्यकृद्दर्शनीयत्वं रामचरणयोरिति भावः । 'ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः'
 इत्युक्तरीत्या स्वस्याः पापहृत्त्वमिति तात्पर्यम् । अत्र सुष्ठु कृतं यैस्ते सुकृताः ।
 तथाविधाश्च ते पुण्यजना राक्षसाश्चेति । ते विभीषणादयः इति कथितम् । उच्चरीत्या-
 श्रयणे कृतस्यापि संपद्य इति धिक् । इति मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति । कियच्चिरं मेघान्तरेण
 पूर्णचन्द्रदर्शनं मेघमध्ये पूर्णचन्द्रदर्शनम् ॥ 'वीरशृङ्गारबोरेकः यथानं यत्र वर्ण्यते'
 इत्योत्सर्गिकस्य शृङ्गारवीरान्यतरप्राधान्यस्य वीरशृङ्गारौ प्रापिकाविल्लपवादेऽपि
 करुणरसप्राधान्यकरणे मानाभावः ; रसान्तराणां सत्त्वात् । नह्यत्र विनिगमकमन्ति ।
 येन करुणरसस्य प्राधान्यमुपपद्यते । किञ्च करुणस्य दुःखात्मकत्वेन रसत्वं नास्ति येन
 रसप्रधाननाटकं तस्योक्तिसंभवः स्यादिति शङ्कां कविसमसावाक्यव्याजेन परिहरति-
 व्यहो संविधानकमिति । अपूर्वैरुपकनिर्माणं विगमयनीयमित्यर्थः । र्पक इति ।

तमसा—अहो संविधानकम्,—

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

द्भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान् ।

आवर्तबुद्बुदतरंगमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ ४७ ॥

रामः—अयि विमानराज ! इत इतः ।

(सर्वे उक्तिष्ठन्ति ।)

रस्यते स्वाद्यत इति रसः काव्यानुशीलिनाभ्यासवशविशदीभूतवर्गनीयतन्मयीभवन-
योग्यसामाजिकमनोमुपुर्भाव्यमानतया निर्भरानन्दसंविद्रूपः । करुणः इष्टजनवियो-
गजन्यदुःखातिशयः । एत एव सन्नपि निमित्तभेदात् व्यञ्जकविभावादिविच्छित्तविशे-
षाद्भिन्नः विलक्षणः । पृथक्पृथग्विवर्तान् परस्परविलक्षणशृङ्गाराद्यात्मना परिणामान् ।
'व्यत्यस्तपरिणामः स्याद्विवर्तः' इति कपिलः । श्रयते भजते । एकस्यानेकधा विकार-
मात्रे दृष्टान्तमाह—आवर्ततेति । आवर्तं जलस्य घ्रमः, बुद्बुदः कुञ्जलाभरजलसंस्पा-
नविशेषः, तरङ्गः भङ्ग एतद्रूपान्विकारान् । अवस्थान्तराणीत्यर्थः । तत्समस्तमावर्ता-
दिकंसर्व सलिलमेव जलमेव । तरङ्गादीनां जलविवर्तत्वाभावाद्विकारमात्रे दृष्टान्तार्थक-
मिदम् । अत एव विवर्तानित्युक्तिः । इदमत्र कवेर्मतम्—'यद्यपि शृङ्गार एक एव रस
इति शृङ्गारप्रकाशकारादिमतम्, तथापि प्राञ्चर्याद्विभिन्नरागिसाधारण्यान्करुण एक
एव रसः । अन्ये तु तद्विकृतयः' इति । करुणस्यानुकार्ये रामादी दुःखरूपत्वेऽपि सह-
दयानामानन्दात्मना परिणमतोत्पत्तरीत्या सामाजिके आनन्दरूपत्वमेव । तर्हि भाव-
कानां करुणात्मककाव्यध्वने अशुभाराविर्भारः कथमिति चेदत्राहुः—संभोगसमये
स्त्रीणामधरदंशनादी कृत्रिमदुःखानुभवस्तीकारवदत्राप्युपपत्तिः । 'सुखेऽपि दुःखपदु-
पचारः कुटमितम्' इति तद्व्युत्पत्तात् । यद्यस्य सहजदुःखात्मकत्वं स्यात्, न कोऽपि
सामाजिकस्त्रय प्रवेत्तेत, ततश्च कदमैकरसानां रामायणादीनामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् ।
तस्माद्रसान्तरवत्करुणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति । एवं च रसान्तरापेक्षया प्रवृत्तित्व-
मेव करुणस्य प्राधान्ये विनिगमकं शृङ्गारधीरयोः प्रायिकृत्योक्तदभावेऽसंवाचित-
त्वादिति । यद्वा,—एको रसः रसशब्दान्यः । 'अत्र ओदनं पचति' 'अस्य सूत्रस्य
पदो वातव्यः' इत्यादाविव भाविनीं वृत्तिमाधिस्य 'रस'शब्दप्रयोगः । एवम् 'पुटपाक-

पाठा०-१ 'वाश्रयते'.

टिप्प०-१ विप्रलम्भानुप्राणितः करुणोऽयं रस इति भावः । तद्व्यर्थं चोक्तं
याचस्पतिमिश्रप्रमुखे—'दूनोरैवतरस्मिन् गदवति हीजान्तर पुनर्लभ्ये । विप्रलम्भे
यदेवस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भः ॥' इति ।

तमसावासन्त्यौ—(सीतारामौ प्रति।)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्माद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यदृच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठ-

स्तत्र वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

प्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः' इत्यत्रापि बोध्यम् । करुणः अनुकार्यरामादिगतेष्ट-
जनवियोगजन्यदुःखातिशयः । एक एव सन्नपि निमित्तमेदात्सखित्वपतित्वपत्रीत्वाद्यु-
पाधिमेदाद्भिन्नः विलक्षण इव पृथक्पृथक्विवर्तान् भ्रयते । वासन्तीसीतारामप्रभृतिषु
परस्परविलक्षणवस्थाविशेषान्भजति अत्र 'विवर्त'शब्दो विकारमात्रपरः । एवं दृष्टा-
न्तसामजस्यमुपपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन् पक्षे रसान्तरसत्त्वे करुणरसप्राधान्यं
तूक्तयुक्त्या ग्रन्थाद्बहिः समर्थनीयम् । तथा वेताहशकरुणरसप्रधानत्वादपूर्वोऽयं
कथासंनिवेश इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४७ ॥ तमसावासन्त्यौ सीतारामौ प्रति यथासंख्यं
प्रति उद्दिश्य । अवनिरिति । अवनिः भूमिः । अमरसिन्धुः गङ्गा । अस्माद्विधाभिः ।
तमसापक्षे,—मुरलागोदावरीप्रभृतिभिरित्यर्थः । वासन्तीपक्षे,—अन्याभिर्देवताभिः सहे-
त्यर्थः । यदृच्छन्दसां प्रयोक्ता वेदानां प्रवक्ता आद्यः कुलपतिः स च सूर्यश्च । मुनि-
मैननशीलः सः प्रसिद्धः । अनुयातानुगता अरुन्धतीयगिति विमहे द्वितीयाबहुव्रीहिः ।
'शिवादिभाषा' (पा. ५।४।१५४) इति क्व । 'न कपि' (पा. ७।४।१३) इति
ह्रस्वप्रतिषेधः । तथाविधो वसिष्ठः । तव भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय भद्रं मङ्गलं वितरतु
ददातु । अत्र गर्भवीजस्य ऋषिध्रेयोवितरणरूपस्योद्भेदनाशक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं
भवति । 'यदत्रोच्छृङ्खलं किञ्चित्कविनानेन कथ्यते । निरदुःसतया तच्च समाधेयं
मनीषिभिः ॥ भावस्य तु गभीरत्वात्सा कथिदिह कथ्यते । कोशव्याकरणे
प्रायेणोच्यते ग्रन्थगौरवान्' ॥ ४८ ॥

वाधूलवंशजनुषो भूगारनिरामराघनायस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवगिनस्तृतीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभायतलरूपशिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां तृतीयोऽङ्कः ॥

चतुर्थाङ्कस्य कथावस्तु

प्रस्तुतेऽङ्के सौपातकि-दण्डापनास्वनालार्काकिशिष्यप्रवेशात्मके मिश्र-
 विष्कम्भके तत्संवादेनेदमात्रेदितं भवति । ऋष्यशृङ्गमुनिना ससुप-
 वान्तं द्वादशवार्षिकं तथं सांप्रतमेव समवसितम् । तत्रोपस्थितौ ह्यरु-
 न्वन्तीसहितौ मगवान्बसिष्ठो महाराजदशरथस्य कौसल्याप्रसुखान्दा-
 रानधिष्ठाय वाल्मीकिराश्रमं प्रति संप्राप्तः । पतस्मिन्नेवावसरे विदेहा-
 विपतिर्जाकोऽपि स्वप्रियसुहृदं महर्षिं वाल्मीकिगुनिं द्रष्टुं तत्र समा-
 यात । कौसल्यादिस्तसुहृत्परिवारस्मीलनेऽपि पुरावृत्तेन दूतचेता
 जनको निवेदतामाससाद । किञ्च वैदेहीवियोगाद्धिमनस्कान्तर्बानपि
 समचलोत्तवारन्वती 'सर्वं शुभोदकं भविष्यति' इति तत्रमवतौ वसि-
 ष्ठमुनेराश्रासननिवेदनेन तानखिलान्सद्य समाहितवती । पतस्मिन्ने-
 नान्तरे स्पर्शानुष्णविनयादिभिः पितृसाम्यभाजं रामात्मजं शिशुं त्वं
 समचलोक्य 'कोऽयं कुमारः ?' इति सञ्जुहूरल्लुत्तिभिः कौसल्या-
 दिभिरत्कण्ठया संपृष्टो वाल्मीकिराह 'ज्ञातव्यमेतदवसरे भवद्भिः'
 इति । अथाश्रमस्या वृत्तं स्थाश्रमान्यारो पर्यटमानं तुङ्गममवलोक्य
 'अभौऽथ इति कोऽपि भूतविशेषः' इति तमदृष्टपूर्वं पशुं मन्यमा-
 नास्तदर्शनार्थं त्वं प्रसममाहूतवन्तः । स च महाराजाधिराजस्य
 रामचन्द्रस्याथमेधिकोऽयमथः शतसंख्यैः क्वचिभिः दष्टिनिश्च
 रक्षित इति पूर्वमेव प्रणीतेन वाल्मीकिराजापणीनाश्रमेचिके-
 तिवृत्तेन तान्परिचामयामास । त्वञ्च विजयपताकावर्तीनि सर्वज्ञ-
 परिभावीनि संदीपनान्यक्षराणि दृष्ट्वा 'अपि किमज्ञत्रिया पृथिवी
 यदेवमुदोष्यते ?' इति संप्रहोपात् भदन् 'उपहन्तो नयतेनमथम्,
 एष जश्रमवर्तिमृगाणा मव्येचरो भवतु' इति बहूनाशपयामास ।
 स्वयं च शक्योपमनुशृम्बसाततज्यो बभूव ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतस्त्वापत्नी ।)

एकः—सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य सम-
विकारम्भरमणीयता मगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथा हि,—

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूतप्रिया-

पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः

कर्कन्धूपफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

तत इति । त्वापत्नी तपःशीली । एकः, तयोरेन्यतर इत्यर्थः । सुधानुरपत्य सौधा-
तकिः । 'सुधानुरकञ्च' (वा. ४।१।१७७) इत्यत्रादेग इन्द्रत्वयथ । तस्य संसुद्धिः
सौधातके इति । अद्य मन्थादे भूयिष्ठं यथा भवति तथा सन्निधापितः निकटागमितः
अतिथिजनो यस्मिन्निति तपोकस्य मगवतो वाल्मीकेः ज्ञानशक्त्यादिपूर्वस्य प्रवेत्त-
सस्य यदाश्रमपदं आश्रमस्थानं तस्य समधिकारान्नेन प्रचुरतरमारभ्यमानातिथि-
जनसत्कारादिना रमणीयता ह्ययता दृश्यतां चतुर्विपर्यक्रियताम् । स्वयेति श्लेषः ।
नीवारौ इति । तपोवनमृगः तपोवनाश्रयो मुनिवर्धितहरिणः । सद्यः सन्तानेऽङ्कि ।
तस्मिन्दिन इत्यर्थः ॥ प्रसूता प्रसववती । कर्नरि ऋः । तथापि यथा प्रियया प्रियवि-
यचहरिण्या पीताम् पानं प्राप्य । भावे ऋः । स्वन्लोपे पश्यमी । अभ्यधिकं
अवशिष्टं प्रचुरं वा हरिणीकर्तृकं वा पानं प्राप्यापि प्रचुरमित्यर्थः । उष्णं च तत्र
मधुरं च माधुर्यशुभं चेति विशेषणसमासः । तथापि नीवारौदनमण्डं नीवारो
धान्वविशेषः, तत्संबन्धोदनस्य यन्मण्डं धनीभूतद्रवविशेषः सत्पर्याप्तं यावदिच्छा-
नितृप्ति आचामति पियति । यद्वा,—'अद्यःप्रसूतप्रियापीताम्' इति हेतौ पश्यमी । सद्यः-
प्रसूतप्रियाकर्तृकज्ञानादेतोः अभ्यधिकं यथा भवति तथा प्रचुरं यथा भवति तथा
उष्णं मधुरं चेत्यर्थः । अत्र 'सद्यःप्रसूतत्वम्' उष्णत्वे हेतुः । 'उष्णत्वं' हि प्रचुरवि-
शेषणवतीरतोदपरिहारकम् ।

सौधातकिः—साअदं अणेअपआराणं जिण्णकुच्छाणं जणज्झ-
अकालणाणं तपोधणाणं । [स्वागतसूत्रेकप्रकाराणां जीर्णकूर्चानामनध्याय-
कारणानां तपोधनानाम् ।]

प्रथमः—(विहस्य ।) अपूर्वः खलु बहुमानहेतुर्गुरुषु सौधातके ।।

सौधातकिः—भो दंडाजण ! किंणामहेओ दाणि एसो महत्तस्स
हेरिथआसत्थस्स धुरंधरो अज्ज अदिही आअदो ? [भो दण्डायन ! किंता-
मधेय इदानीमेव महत्तः स्त्रीसार्थस्य धुरंधरो ऽद्यातिथिरागतः ?]

दण्डायनः—धिवप्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमादरुन्धतीं पुर-
स्कृत्य महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्वसिष्ठः प्राप्तः । तत्कि-
मेवं प्रलपसि ?

सौधातकिः—हुं वसिष्ठो ? [हुं वसिष्ठः ?]

दण्डायनः—अथ किम् ।

सौधातकिः—मए उण जाणिदं को वि वैग्घो विअ एसो चि ।
[मया पुनर्ज्ञातः कोऽपि व्याघ्र इवैव इति ।]

अनुक्षणं प्रसर्पन् कर्मन्धूपलमिध्रसाकषचनामोदः कर्म अभिव्याप्यत इति व्याख्ये-
यम् ॥ १ ॥ साअदमिति । स्वागतम् । सकारस्य न इक् । गकारस्य प्रायो इक् ।
'कगचजतदपयवाम्-' (है. प्रा. १।१७७) इति प्राकृतव्याकरणसूत्रेण लोपः ।
अकारस्य ईपत्स्वृष्टतया ध्रुतिरपि । सूत्रे प्रायोग्रहणाद्दकारस्य न इक् । अनेकप्रका-
राणाम्, बहुविधानामित्यर्थः । पूर्वमदेव लोपः । यः श्रुतिबोधम् । अत्र चकार-
शब्दस्य 'धनि वा' (प्रा. १।२।३८) इति प्राकृतव्याकरणसूत्रेण पूर्वस्य वैकल्पिकत्वान्
'पआर' इति दीर्घः । पआराणं इति त्वासुपोरिति सूत्रेणानुस्वारः । अनध्यायननि-
मित्तानामित्यर्थः । निष्ठानप्ययनस्य धर्मशास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । जीर्णकूर्चानां
शिशिलभ्रूमध्यानाम् । जीर्णशब्दे 'संयोगे च' (है. प्रा. १।८४) इति प्राकृतव्याकरण-
सूत्रेण ह्रस्वः । गुरुषु वसिष्ठादिषु । भो दंडाजणेति । नामधेयं तस्य संवृद्धिः । महत्तः
प्रचुरस्य स्त्रीसार्थस्य अज्ञानात्तमूहस्य धुरंधरो निर्वापकोऽतिथिरागतः किंतामधेय इत्य-
न्वयः । दंडाजणेति स्वरस्य विन्दवमिति ह्रस्वः । किंणामहेअ इत्यत्र 'खषयधभाम्'
(है. प्रा. १।१८७) इति सूत्रेण भकारस्य हकारः । 'स्त्री'शब्दस्य 'स्त्रीमणिनीडुहितृ-
वनितानांइत्थीबहिणीदवायिळजा' (प्रा. १।३।९७) इति प्राकृतसूत्रेण इत्थीआदेशो
कप्रत्ययस्य कलोपः । सार्थस्येत्त्र 'संयोगे' (प्रा. १।२।४०) इति ह्रस्वः । धिवप्रहसनं
हामदेतुभूतं त्वदीयवचः । निन्दनीयमिति भावः । दारान् कीसल्याप्रभृतीन् । अधि-

पाठा०-१ 'अकालणाणं', २ 'ठविरसत्यस्स', ३ 'दाण्डायनः',
'नाण्डायनः', ४ 'वाग्घो वा विओ वा'.

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामिव कल्पं व्याहरन्ति केचित् । निवृ-
त्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः । ..

सौधातकिः—किंणिमित्तं ? [किंनिमित्तम् ?]

दण्डायनः—यद्देव्याः . सीतायास्तादृशं देवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखा-
नसः संवृत्तः, तस्य कतिपयसंवत्सरश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किंति आदो ? [ततः किमित्यागतः ?]

दण्डायनः—संप्रति च प्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संवधिणीहिं समं णिउत्तं दंसणं से
ण वेत्ति ? [अथ संवन्धिनीमिः समं निवृत्तं दर्शनमस्य न ? ।]

दण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता । यथा स्वयमुपेत्य स्नेहादयं द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—जह एदे दृविरा परप्परं एव्य मिलिदा, तह अग्हे
वि वडुहिं सह मिलिअ अणज्जाअमहुत्सवं खेलन्तो मणेग्गह । अह
कुत्थ सो जणओ ? । [यथैते स्वविराः परस्परमेव मिलिताः, तथावामपि
बहुनिः सह मिलित्वाऽनध्यायमहोत्सवं खेलन्तो मानयावः । अथकुत्र स जनकः ?]

दण्डायनः—तथायं प्राचेतसवसिष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य बहिर्वृक्ष-
मूलमधितिष्ठति । य एषः,—

एव्व' (प्रा. १।२।१८) इति प्राकृतसूत्रेण एवादेवः । 'दधिमधुभ्याम्' इत्यनेन दधिमधु-
संज्ञप्रमित्यापस्तम्बवचनमभिप्रेतम् । निर्वर्तितः निष्यादितः । वत्सतरी पुनरिति । विस-
र्जिता मुक्ता, न त्वालब्धेत्यर्थः ॥ व्याहरन्ति केचिदिति । वेचिद्धर्मशास्त्रकारा आप-
स्तम्बादयः । एवं कर्तव्यं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानपरग्रन्थं व्याहरन्ति वदन्ति । निवृ-
त्तमांसो वर्जितमांसः ॥ यद्देव्या इत्यादि । वैखानसः दानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपयः संवत्सरः, गत इति शेषः । चन्द्रद्वीप इति
कश्चिद्द्वीपविशेषः ॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ॥ संवन्धिनीमिः दर्शनं निवृत्तं न वेति ज्ञायते
अपीनि योजना ॥ अपि अयम् । जनक इत्यर्थः । स्नेहाद्द्रष्टव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥
स्थविरा वृद्धाः । अनध्यायः अध्ययनभावः, स एव महोत्सवः । आनन्दहेतुत्वाः

पाठा०—१ 'कतिपये संवत्सराः'. २ 'चिरन्तनप्रियसुहृदं'. ३ 'संवृत्तं'.
४ 'यत्'. ५ 'तथायं ब्रह्मवादी पुराणराजपिः'.

टिप्प०—१ 'दधि सर्पिर्जल दौर्द्धं तिता चैतैश्च पशुभिः । मोक्षये मधुपर्कः' इति
निर्गोसो मधुपर्कः । वसिष्ठस्तु—क्षत्रियाम्बागताय सर्पिभ्यश्च पचतीति इत्याह ।

दण्डायनः—आः, किमुक्तं भवति ?

सौधातकिः—जेण परावडिदेण एव सा वराई कविला कड्दणी वलामोडिअ मडमडाइआ । [येन परापत्तिनेव सा वराकी कपिला कड्याणी वलारकूल मडमडायिता ।]

दण्डायनः—समांसो मधुपर्क इत्यान्नायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रिया-
याभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं वा पचन्ति गृहमेधिनः । तं हि धर्म
धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति ।

सौधातकिः—भो णिगिहीदोसि । [भो निगृहीतोऽसि ।]

दण्डायनः—कथमिव ?

सौधातकिः—जेण आजदेसु वसिद्वगिस्सेसु वच्छदरी विससिदा ।

अज्ज एव पच्चाअदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वग्गीइणा धदि-
मह्हिं एव णिव्वत्तिदो महुवको । वच्छदरी उण विसज्जीदा । [येनाग-
तेषु वसिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशसिता । अथैव प्रत्यागतस्य राजपंजनकस्य भागवता
वाल्मीकिना दधिगधुम्यामेव निर्वेतितो मधुपर्कः । वत्सतरी पुनर्विस्वित्ता ।]

प्राय । तत्रियामको भूत्वेत्यर्थः । प्रलपति अनर्थकं वदति ॥ हुमिति प्रथे ॥ अथ
किमिल्लीकरे ॥ एष कोऽपि व्याघ्र इति मया ज्ञातमित्यन्वयः । 'संयोगे'
(है. प्रा. १।८४) इति ह्यस्य ॥ किमुक्तं भवति कुत एवमुक्तम् ? ॥ हि तेन वसि-
ष्ठेन हि । वराकी प्रतिकूलदेवा । कपिला नाम गवामवान्तरजातिः । कड्याणी वत्स-
तरी । दिहायनीत्यर्थः । वलारकूल मडमडायिता । 'गालम्भन' शब्दानुकरणमिदम् ।
तथापिपन्नदयुषा कृतेत्यर्थः । आलब्धेति यावत् । मटायितेत्यर्थः । 'मृदातेर्मृदपरिह-
द्वलडववलाजचडभलमडा' (२।४।१५२) इति प्राकृतव्याकरणपात्रेण मृदातोर्मट
इत्यादेशः । 'तेन व्याघ्र इति ज्ञातम्' इति पूर्वैर्ग संवन्धः ॥ आन्नायं धर्मशास्त्रम् ।
महांश्वसौ उक्षा चेति विग्रहः । निपातनादकारान्तरत्वम् । पचन्ति श्रपयन्ति । समाम-
नन्ति उपदिशन्ति । अत्र मया व्याघ्र इत्यादिना गुणविरस्कृतिरपत्र उक्तः ॥ भो निगृ-
हीतोऽसि पराजितोऽसि ॥ आगत्येवेति । 'मिथ'शब्दः पूज्यतायोक्तः । 'एवार्थे

पाठा०-१ 'महाजं वा नियंपन्ति'.

टिप्प०-१ समांसमधुपर्कविषये त्वपराकः—'महान्मनुजानं बलीवदं तदृष्टाडवेवं
श्रोत्रियाय मधुपर्काद्याय गृहभागतापोपकरणयेद्य पचैव, संरक्ष्यादिति भावः' इत्याह ।

२ यथोक्तं याज्ञवल्क्येन (२।१०९) 'महोक्षं वा महावं वा श्रोत्रियायोपकरणयेद्य'
यहूचमाम्भजेऽपि 'यावन्तः एतु वै राजाजमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य ऋषिभ्यं
किपटे, अत्र महोक्षोपकरणेन मधुपर्को विधीयते इति ।

३ 'मधुपर्के च वसे च विद्वेदवतकर्मणि । अथैव पद्यधे इत्या नाम्बनेत्यमरीन्मनु'
'एवार्थेषु पद्यन्दिदस्य वेदतत्त्वार्थविद्विजः । आत्मानं च पश्ये वैव गमपरमुत्तर्ना गतिम् ॥
(मनुः १।४१-४२) इति धर्मशास्त्रकारवचनम् ।

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामैवं कल्पं व्याहरन्ति केचित् । निवृ-
त्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधातकिः—किंनिमित्तं ? [किंनिमित्तम् ?]

दण्डायनः—यद्देव्याः . सीतायास्तादृशं वैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखा-
नसः संवृत्तः, तस्य कतिपयसंबत्सरश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किंति आजदो ? [ततः किमित्वागतः ?]

दण्डायनः—संप्रति च प्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबन्धिणीहिं समं णिउत्तं दंसणं से
ण वेत्ति ? [अद्य संबन्धिनीभिः समं निर्वृत्तं दर्शनमस्य न ? ।]

दण्डायनः—संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता । यथा स्वयमुपेत्य स्नेहादयं द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—अह एदे द्दुविरा परप्परं एव्व मिलिदा, तह अग्हे
वि वडुहिं सह मिलिअ अणज्जाअमहुस्सवं खेलन्तो मणेम्ह । अह
कुत्थ सो जणओ ? । [यथैते स्थविराः परस्परमेव मिलिताः, तथायामपि
वडुभिः सह मिलित्वाऽनध्यायमहोत्सवं खेलन्तो मानयावः । अयं कुत्र स जनकः ?]

दण्डायनः—तथायं प्रोचेतसवसिष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य बहिर्वृक्ष-
मूलमधितिष्ठति । य एपः,—

एव्व' (प्रा. ३।२।१८) इति प्राकृतसूत्रेण एव्वादेशः । 'दधिमधुभ्याम्' इत्यनेन दधिमधु-
संसृष्टमित्यापस्तम्बवचनमभिप्रेतम् । निर्वर्तितः निष्पादितः । वत्सतरी पुनारिति । विस-
र्जिता मुक्ता, न त्वालब्धेत्यर्थः ॥ व्याहरन्ति केचिदिति । केचिद्विशेषात्कारा आप-
स्तम्बादयः । एवंकल्पं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानपरग्रन्थं व्याहरन्ति वदन्ति । निवृ-
त्तमांसो वर्जितमांसः ॥ यद्देव्या इत्यादि । वैखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपयः संबत्सरः, गत इति शेषः । चन्द्रद्वीप इति
कश्चिद्वीपविशेषः ॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ॥ संबन्धिनीभिः दर्शनं निर्वृत्तं न वेति ज्ञायते
अपीति योजना ॥ अपि अयम् । जनक इत्यर्थः । स्नेहाद्द्रष्टव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥
स्थविरा पृदाः । अनध्यायः अध्ययनाभावः, स एव महोत्सवः । आनन्दहेतुत्वाः

पाठा०—१ 'कतिपये संबत्सराः'. २ 'चिरन्तनप्रियसुहृदं'. ३ 'संयुतं'-
४ 'यत्'. ५ 'तथायं महावर्दी पुराणराजपिः'.

टिप्प०—१ 'दधि सर्पिर्जलं दौद्रे तिता घैतेश्च पशुभिः । प्रोच्यते मधुपर्कः' इति
निर्वर्तसो मधुपर्कः । वसिष्ठस्तु-क्षत्रियाम्बागताय सर्पिर्जलद्वयं पचतीति इत्यादि ।

हृदि नित्यानुपक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

(इति निष्कान्तौ ।)

इति मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति जनकः ।)

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विपक्कस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

कष्टं एवं नाम जरया दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराकसांतपनंप्रभृति-
भिस्तपोभिः शोपितान्तःशरीरघातोर्वष्टम्भ एव महानद्यापि मम दग्ध-
देहो न पतति । अन्धतामिक्षा ह्यसूर्या नाम ते लोकाः प्रेत्य तेभ्यः प्रति-

दुत्सवत्वरूपणम् ॥ उपास्य परिचर्य ॥ हृदीति । य एषः । जनक इत्यर्थः ।
हृदि नित्यानुपक्तेन नित्यलक्ष्णेन सीताशोकेन सीतानिमित्तदुःखेन तप्यते तप्तो भवति ।
जरन् वृद्धः अन्यः प्रज्वलद्बुद्धिः वनस्पतिः पुष्पहीनफलवृक्षः ॥ २ ॥ मिश्रविष्कम्भः ।
संस्कृतप्राकृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः ॥ अपत्ये इति । यस्मात् अपत्ये । सीतायामि-
त्यर्थः । तादृग्दुरितं कौलीनरूपपापं व्यसनं वाऽभवत् । तीव्रेणातिप्रचुरेण तेन दुरितेन
व्यथयता दुःखं प्रापितेन व्रणितहृदयेन विपक्कः प्रसक्तः । पटुः तीक्ष्णः । धारया
पहतीति धारावाही । अत्यन्तनैरन्तर्येण प्रवाहीत्यर्थः । चिरेणापि चिरकालेनापि नव
इव स्थितः मर्माणि हृदयादीनि निकृन्तन् छिन्दन् क्रकच इव कराल इव स्थितः ।
मन्युः शोकः कोपो वा न विरमति न शाम्यति ॥ ३ ॥ जरया वयोहान्या ।
दुरासदेन दुःसहेन । दुःखेन सीताविश्लेषजेन । पराको द्वादशदिनोपवासकृच्छ्रम्,
सांतपनं चान्द्रायणविशेषः, एवमादिभिः कायशोषकनियमविशेषैः शोपितान्तःशरी-
रघातोर्मे कथमवष्टम्भ एव पातप्रतिबन्धकावजम्बनमेव । दग्धदेहः दूतहृदयमितिवत्
निन्दायां 'दग्ध'शब्दः । अद्यापि न पततीति योजना । अनेकसामग्रीसमवधानेऽपि
पाताभावो विस्मयनीय इति भावः । तर्हि सृग्पतन्नादिना स्वव्यस्यमित्यत्राह-
अन्धतामिक्षा इति । आत्मानं प्रन्तीति आत्मघातिन इति विग्रहः । 'सुप्यजाती'

पाठा०—१ 'आत्तरसधातुरनवष्टम्भो भाषापि'.

टिप्प०—१ 'यथात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोवनम् । पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व-
पापापनोदनः' (मनुः ११।२१५) इत्यादिनोक्तं तत्रः ।

२ इत्यति पार्यं कृच्छ्रं नाम तत्र, सांतपने भवं सांतपनम्, 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि
सर्पिः कुशोदकम् । एकराशोपवासश्च कृच्छ्रंसांतपनं स्मृतम्' (मनुः ११।२१२) इत्युक्तम् ।

विधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्र-
मेऽपि प्रतिक्षणपरिभावनास्पष्टनिर्मासः प्रत्यग्र इव न मे दारुणो दुःख-
संवेगः प्रशाम्यति । अपि मातः देवयजनसंभवे सीते । ईदृशस्ते निर्माण-
भागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमप्याक्रन्दितुं न शक्यते ।
हा पुत्रि !

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयकोमलदन्तकुञ्जलाप्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जु जल्पितं ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुंधरे ! सत्यमतिदृढासि,-

त्वं वह्निर्भुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-

र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।

(पा. ३।२।७८) इति गितिः । ये बलात्क्रियन्ते तेभ्यः तान् पातयितुम् । क्रियाथे
चतुर्थी । असूर्या सूर्यरहिता अन्धतामिक्षा अन्धतमसमयास्ते प्रसिद्धा लोका नरक-
विशेषाः प्रेक्ष्य गणानन्तरं प्रतिविधीयन्ते इत्येवमृषयो मन्यन्ते । 'असूर्या नाम ते
लोका अन्धेन तमसाश्रुताः । तस्ते प्रेत्यामिषच्छन्ति ये के चात्महनी जनाः' (ईशा. ३)
इति श्रुतिः । इति धर्मशास्त्रकाराणां मतम् । प्रतिक्षणपरिभावनया संततविचारेण 'भू
श्वकल्पने' अवकल्पनं चिन्तनम् । स्पष्टनिर्मासः विशदप्रकाशः । प्रत्यग्र इव नव्य इव
न प्रशाम्यति न नश्यति । निर्माणभागः स्पष्टिफलम् । येन निर्माणभागेनाक्रन्दितुमपि
रोदितुमपि । 'अपि' शब्दात्किमान्तरानर्हत्वं सूच्यते । दोषवादहेतुकत्वात्थागस्येति
भावः । अनियतेति । अनियतरुदितस्मितं अव्यवस्थितरोदनहासनम् । विराजन्तः
कतिपये त्रिचतुराः कोमला ललिताः दन्ता एव कुञ्जलाप्राणि यस्य तथोक्तं तेन
'कुञ्जलाप्र'शब्दस्य न पूर्वनिपातः । न वा 'दन्त'शब्दस्य दन्तादेशः । स्खलदपूर्णस-
मञ्जु पूर्वापरसंगतिरहितं मधु सुन्दरं जल्पितं वचनं यस्य तथोक्तं ते वदनकमलकं
वदनमेव कमलम् । अनुकम्पायां कन् । स्मरामि उत्कण्ठापूर्वकं चिन्तयामि । अत्रा-
नियतरुदितस्मितं स्खलदसमञ्जसमिति विशेषणानुगुण्याद्ददनकमलकमित्यत्र परिणा-
मालकारः; फेवलवमलस्य प्रवृत्तक्रियान्वयित्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्वि-
धयी विपयात्मना' (कुवल् ६।२१) इति लक्षणात् । दन्तकुञ्जलाप्रमित्यत्रापि क्रिया-
न्ययविषयायां परिणामः रूपकं वा ॥ ४ ॥ भगवतीति । अतिदृढासि कठिनासीति
सत्यम् । अत्र 'शो वा विमर्ति काठिन्यं तस्यै भून्त्यात्मने नमः' इति वचनं द्रष्टव्यम् ।
तय वसुंधरात्वप्रयुक्तधर्मैर्गण पुत्रीनाशोऽप्यकिंचित्कर एवैत्युपालम्भो व्यज्यते ।
स्थितिः । यस्याः सीताया माहात्म्यमानुषत्वं एवं वेद्य । विदुरित्यस्य विमर्शवच-
नयोर्विपरिणामेन योजना । वृद्धिर्दे, मुनयो विदुः, वसिष्ठगृहिणी अरन्धती वेद

विद्यां वागिव यामसूत भवती शुद्धिं गतायाः पुन-
स्तस्यास्त्वद्बहुहितुस्तथाविशसनं किं दारुणे मृष्यथाः ॥५॥
इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—अये, गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरुन्धती (उत्थाय)
का पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य ।) हा हा, कथमियं महाराजस्य दशरथस्य
धर्मदाराः प्रियसखी मे कौसल्या? क एतां प्रत्येति सैवेयमिति नाम ?

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैपा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विकारः ॥ ६ ॥

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यरुन्धती कौसल्या कश्चकी च ।)

अरुन्धती—ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येवं वः

जानाति, गङ्गा च वेद जानाति । यदि वा किंच रघोः कुलगुरुः रघुवंशजनकस्त-
दाचार्यो वसिष्ठो वा । देवः धीमिशीलः भास्करः स्वयं वेद परानपेक्षं जानाति ।
अत्र भूम्यासीनामन्योन्यनिरपेक्षप्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं त्रिवैकशेषाकरणाद्विदुरित्यत्र न
मध्यमपुरुषः प्रयुक्तः । अत एव पुरुषवचनविपरिणामेन भिन्नानि वाक्यानि ।
यां प्रसूतवती तस्यास्ताधाविधायाः पुनः शुद्धिं गतायाः अग्निप्रवेशादित्यर्थः । त्वद्बु-
धाः कथं सोढवत्यसि ? ॥ ५ ॥

इयं सैवेति एतां कः प्रत्येति
आसीदिति । इयं कौसल्या
दशरथस्य गृहे श्रीरिवासीदयथा श्रीरेवासीत् । उपमानत्वबोधक 'यथा'शब्देन किम् ?
न किमपीत्यर्थः । अत्रोपमालंकारः, रूपकालंकारः, आक्षेपालंकारश्च । सैपा श्रीसदृशी
श्रीभूता वा इयं कौसल्या दैववशेन दैवेच्छया अन्यदिव जाताऽन्यद्भूतमिव संवृता ।
अलक्ष्मीरिव जातेत्यर्थः । अत्रेवेति वर्तते । दुःखात्मकं दुःखैकरसं किमपि वाचाम-
परिच्छेदां भूतं प्राणिविशेषः जाता, साक्षादलक्ष्मीः जातेत्यर्थः । यथा श्रीः श्रीरेव
वैखानयोः प्रतिद्वन्द्वभूतमिदमहो विकारः प्राणिनामुपचयापचयरूपागन्तुको विसम-
नीय इत्यर्थः । कष्टं वतेति दुःखातिशये ॥ ६ ॥ य इति । य एव जनः कौसल्या
॥ ७ ॥ आदेशः आज्ञा । अनप्यवसायः संशयः ॥ आत्मानं श्रुतिम् । संस्तभ्य

कुलगुरोरादेशः । अत एव चाहं प्रपिता । तत्कोऽयं पदे पदे महान-
नध्यवसायः ?

कञ्चुकी—देवि ! संस्तभ्यात्मानमनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेश-
मिति विज्ञापयामि ।

- कौसल्या—ईरिसे काले मिहिलाहियो मए दिट्ठो त्ति समं एव्व
सव्वदुक्खाइं ओदरंति । ता ण सकणोमि उव्वट्टमाणमूलवंगं हिअअं
पज्जवथावेदुं । [इदं काले मिहिलाधिपो मया द्रष्टव्य इति सममेव सन्देहोऽस्मान्-
न्यवतरन्ति । तस्मात् शत्रोभ्युद्धतं मानमूलवन्दनं हृदयं पर्यगथापयितुम् ।]

अरुन्धती—अत्र कः संदेहः ?

संतानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि संवन्धिवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि

स्रोतःसहस्रैरिव संस्रवन्ते ॥ ८ ॥

कौमल्या—कहं णु तु वच्छाए मे वहए वैतगदाए तस्सा पिदुणो
राएसिणो मुहं दंसह ? [कथं तु सद्य वरसाया मे यथा वनगतायास्तस्या
नित् राजभंभुंसं दर्शयाम. ?]

अरुन्धती—

एष वः श्लाघ्यसंवन्धी जनकानां कुलोद्भवः ।

वाङ्मवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

प्रतिदत्तगतिं कृत्वा, अनुरुध्यस्तानुनिष्ठैत्यर्थं । सम युगपत् । अवतरन्ति प्राप्नुवन्ति ।
उद्धतं मानमुद्धतं गुरुवन्दनं मूलनिवन्धनं यस्य तत्रोक्तम् । शिथिलवन्धनमित्यर्थं ।
पर्यगथापयितुम् ॥ संस्तानेति । स्तानेन अविच्छेदेन वाहीनि प्रवहन्त्यपि तु यानि
प्रेयसि जने दृष्टे सतीत्यन्वयः । स्रोतःसहस्रैरन्तैः स्रोतोभिः । उपलक्षणे तृतीया ।
स्रवन्ते महोर्भगन्ति ॥ ८ ॥ वचां सुपाया । एष इति । यस्मै यं जनक सार्थ-
यितुम् । 'द्वियार्थं' (पा. २।३।१४) इति चतुर्थी । ब्रह्मपारायणं स्वल्पे शुण्ठि
अनुरोधमिति शयब्रह्मद्वयुक्तपरमात्मप्रतिपादस्वेदान्तभागं जगौ उपदिदेश । ए

पाठा०-१ 'महानध्यवसायः'. २ 'समुच्चवति'. ३ 'एवं गदे'.

टिप्प०-१ मन्त्राय. पाठः स्वरूपमलशत्वम्, तस्याप्यनं प्राक्षिपात्वनं विद्यानशा-
समित्यर्थः ।

उत्त० च० १०

कौसल्या—एंसो सो महाराजस्स हिअजणिघिसेसो वच्छाप मे
वहूप पिदा विदेहराओ सीरद्धओ । सुमरिदग्धि अणिवेदरमणीए
दिअसे । हा देव्व । सब्बं तं णत्थि । [एष स महाराजस्य हृदयनिर्विशेषो
वक्ष्साया मे वध्वाः पिता विदेहराजः सीरध्वजः । स्मारितास्मि अनिर्वेदरमणी-
यान्दिवसान् । हा देव ! सर्वं तज्जास्ति ।]

जनकः—(उपसृत्य ।) भगवत्यरुन्धति ! वैदेहः सीरध्वजोऽभि-
वाद्यते ।

यथा पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेपामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितललीनेन शिरसा -

जगद्वन्द्यां देवीमुपसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरुन्धती—अक्षरं ते ज्योतिः प्रकाश्यताम् । स त्वां पुनातु देवः
परोरजां य एष तपति ।

जनकः—आर्यं गृष्टे ! अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः ?

कञ्चुकी—(स्वगतम्) निरवशेषगतिनिष्ठुरमुपालब्धाः साः ।
(प्रकाशम्) राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्रदर्शनां
नार्हसि दुःस्वपितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि देवदुर्योगः
कोऽपि । यत्किल समन्ततः प्रवृत्तवीमत्सकिं वदन्तीकाः पौरैः न चाग्नि-
शुद्धिमनल्पकाः प्रतियन्तीति दारुणमनुष्ठितं देवेन ।

एष इति योजना ॥ ९ ॥ हृदयनिर्विशेषः । अन्तरङ्ग इत्यर्थः । सीरः ध्वजो यस्य
तथोक्तः । अनिर्वेदाथ ते रमणीयाथ, न विशते निर्वेदश्चित्तमलानिर्गेषु तथोक्तः ।
रमणीया आनन्दहेतवः । तथाविधान्दिवसान्स्मारितास्मि दिवसविषयकस्मरणवती
कृनास्मि । सर्वमेतदुपलभ्यमानं सर्वं नास्ति असत्कल्पम् । हा दुःख्यते ॥ अभि-
वाद्यते । प्रणामेनाशीर्वाचयतीत्यर्थः ॥ ययेति । पूतमन्य आत्मविषयकपूतत्व-
प्रकारकज्ञानवान् । त्रिलोकीमाङ्गल्यां लोकत्रयमङ्गलहेतुभूतानुपसमिव प्रातःसंव्यादि-
देवतामिव स्थिताम् । 'अवनितललीनेन शिरसा' इत्युपलक्षणमष्टाङ्गप्रणामस्य ॥ १० ॥
अक्षरं प्रकृतिपुरुषवत्स्वरूपस्वभावविभाररहितं ज्योतिः स्वयंप्रकाशं प्रकाश्यतां प्रति-
भासताम् । 'अक्षरमम्बरान्तभृते.' (ब्र. सू. १।३।१०) 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्'
(ब्र. सू. १।१।४०) इत्यधिकरणद्वयार्थः प्रत्यभिज्ञापितः । देवः जगत्सृष्ट्या-
दिलीलावान् । रजां रामलक्ष्मणजोभ्यः परः । संवन्धसामान्ये पथी । 'परोरजाः'

पाठा०-१ 'राणसी' (= राजर्षिः). २ 'मङ्गल्या'. ३ 'पौरजानपदा
नाग्निशुद्धि'.

जनकः—(सरोपम् ।) आः, कोऽयमग्निनाम्सत्प्रसूतिपरिशोधने ?
कष्टमेवंवादिना जनेन राममद्रपरिभूता अपि पुनः परिभूयामहे ।

अरुन्धती—(नि.धस्य ।) एवमेतत् । अग्निरग्निरिति वत्सां प्रति
लघून्यक्षराणि । सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा, वत्से !

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तच्छिष्टतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जंगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ ११ ॥

कौसल्या—अहो, सैगुम्भूलजंति विभ वेअणाओ । (इति मूर्च्छति ।)

[अहो, सगुन्मूढयन्तीव वेदनाः ।]

इति वा पाठः । रजमः पर इति विग्रहः, बाहुल्यमात्ममासः, पृषोदरादिवादोऽप्यरक्ष ।
य एष तपति स त्वां पुनातु । अनेन 'अन्तस्त्वद्धर्मोपदेक्षान्' (ब्र. सू. १।१।२०)
इत्यधिकरणार्थः सूचितः । परो रजमानिलनेन 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः'
(छा. १।६।६) इति श्रुतिशोदिता । अनामयमारोम्यम् । प्रजापालकस्य मातुः
राममातुः कौसल्यायाः । इदं च साभिप्रायम् । 'अनामय'मित्यनेन एतं दुःखिनी
त्रियच्चिर जीविष्यतीत्युपालम्भो व्यज्यते ॥ निरवशेषं निःशेषमग्निनिष्ठं अतिन्द्रमम् ।
अनेनैव मन्थुना 'अप्यनामयं प्रजापालकस्य मातुः' इत्यनेन व्यज्यते, न कोपेन ।
दैवस्य भवितव्यताया दुर्योगः दुःखजननमप्राहः । यन्मिल यस्माद्धेतोः प्रवृत्ता प्रवृत्ता
बीभत्सा जुगुप्सनीया किंवदन्ती जनश्रुतिः येषां तथोक्ताः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः'
इत्यमरः । पौराः पुरे भवाः । तस्मादैवदुर्योगः कोऽपीति पूर्वेष्वन्वयः । अनप्यना
अल्पनाः । अग्निमुद्धि न च प्रतिवन्ति न विध्वन्ति च । इति पूर्वोक्ताद्धेतोः दारुणं
परित्यागात्मकं रौक्ष्यम् ॥ अग्निमुद्धिरिति च इति योजना । प्रन्वाव इति शेषः ।
एवंवादिना अग्निमुद्धिरिति वादिना जनेन परिभूयामहे अवमन्यामहे । उपसर्गशेषेन
भवतैः कर्मणि लकारः । एतत्परिभूयामहे इत्येतत् । एवं जनसोकदशागद्भाव एव ।
लघून्यक्षराणि लाघवापादरश्चब्दः सीतेत्येव पर्याप्तम् । बहिर्सीतयोः पात्रनत्वे सम-
कक्ष्यत्वान्प्रयुत सीतायाः प्रकर्षोन्सीताशब्द एव परिपूर्ण इति भावः । शिशुरिति ।
त्वं मम शिशुर्वा शिष्यः वाऽसीति यत् तत्तिष्ठन्विति योजना । विशुद्धेः विदोषतायाः
उत्कर्षः अतिशयः । तथा भक्तिं अन्यादृशीं पूजनीयताप्रतिपत्तिं त्वयि मम
द्रढयति स्थिरां करोति । शिशुत्वं स्त्रैणं स्त्रीत्व वा । 'स्त्रीपुंसान्भ्यां नञ्चनौ'
(पा. ४।१।८७) इति नञ्प्रत्ययः । भवतु स्थानं, ननु तावता वन्द्यात्वहानिः ।
जगतां वन्द्याऽति अभिवादनव्याप्ति । नन्वित्यवधारणे । गुणाः गुणेषु 'अहिंसा
शौचमस्तेय'मित्याहुकगुणवत्सु पूजास्थानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूजाप्रयोजकाः । लिङ्गं

जनकः—हन्त, किमेतत् ।

अरुन्धती—राजर्षे! किमन्यत् ?

स राजा तत्सौर्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्न खलु न विमूढा तव सखी

पुरंध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः—हन्त, सर्वथा नृशंसोऽसि । यश्चिरस्य दृष्टान्प्रियसुहृदः

प्रियदारानस्त्रिभू इव पश्यामि ।

स संवन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं

महाराजः श्रीमान्किमपि मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

जटोपधीतादिकं न पूजाप्रयोजकम् ॥ ११ ॥ वेदना दुःखानि । समुन्मूलयन्ति मूलमुत्पाद्यन्ति । इति मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति ॥ हन्त, किमेतत्, श्लाघाभिधाता-दिप्रमन्तरा मूर्च्छा विस्मयनीयेत्यर्थः ॥ अन्यत्किम्, वक्ष्यमाणादन्यन्न किमपी-त्यर्थः । स राजेति । 'स राजा तत्सौर्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः' इति यत्त-दखिलं सुहृदि त्वयि दृष्टे सति स्मृतावाविर्भूतं कस्याप्यंशस्य प्रतोपेण स्मृतिविषयी-भूतम् । 'सदृशादृष्टितायाः स्मृतिबीजस्य योधकाः' इत्युक्तेः । घोरे भयंकरे अस्मि-न्विपाके प्रकृतसीतात्यागरूपदैवपर्यवसाने तव सखी कौसल्या विमूढा नेति न । 'अप्य-नामयमस्या' इत्यादिभगवद्भवनभङ्गाविष्कृतो भवन्मतरीत्या योऽस्याः कठिनचित्त-ताप्रयुक्तमूर्च्छाभावो वा नैत्यर्थः । पुरंध्रीणां चित्तं हि यस्मात्कुसुमवन्द्यु तस्माद्वि-मूढा नेति न ॥ १२ ॥ एवमरुन्धत्या बोधितोऽनुत्पत्ति-हन्तेति । योऽहं चिरस्य दृष्टान् चिराद्दृष्टान्प्रियसुहृदो दशरथस्य प्रियान्मत्प्रीतिविषयान्ममि प्रीतियुक्तान् हि दारान् कौसल्यामस्त्रिभू इव शत्रुरिव पश्यामि अनुकर्तृकदर्शनमदृशदर्शनवानस्मि सोऽहं सर्वप्रकारेण कूरोऽस्मि । हन्त अनुत्पद्यते । स संवन्धीत्यादि । श्रीमान् लक्ष्मीवान्महाराजः सार्वभौमः स दशरथः मम श्लाघ्यः संवन्धी अभूत् । असौ संवन्धीभूतो दशरथः प्रियसुहृद्भूत् प्रीतिमान् शोभनहृदयवांशाभूत् । 'सुहृद्गुहृदौ मित्रामित्रयोः' (पा. ५।१।१५०) इति 'हृदय'शब्दस्य हृदादेशः । तदन्तरङ्गत्वेन प्रसिद्धं हृदयं चाभूत् । चकारेण संबन्धिसुहृत्त्वसमुच्चयः । तदिति दशरथपरम् ; विषेयप्राधान्यात्क्रीबत्वम् । एव च तत् संबन्धिसुहृद्भूतदशरथः हृदयं चाभूदिति वा । स पूर्वोक्तत्रयात्मा दशरथः साक्षादानन्दश्च । साक्षाच्छब्देनानन्दहेता-

कष्टमियमेव सा कौसल्या,—

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमन्त्रायितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथ्वगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादं कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत्समृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥ १४ ॥

अहन्वती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासानिष्पन्दं हृदय-
मस्याः ।

जनकः—हा प्रियसखि । । (इति नमण्डलद्वयेन सिद्धिः ।)

कञ्चुकी—

सुहृदिव प्रकटय्य सुरप्रदां

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः

परिशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥ १५ ॥

वानन्दचातुर्यो व्यावृत्तः । ज्ञानानुसृत्य इत्यथ । निश्चित जीवितफलमपि च
कर्मज्ञानभक्तिरूप जीवनप्रयोजन च । चरार पूर्वसमुच्चायक । शरीरमभूत् 'दुर्लभो
मानुषो वेह' इत्युक्त शरीरं चाभूत्, मन्त्रयमसाधनत्वान् । जीवो वाऽभूत् जीवशा-
भूत् । तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात्प्रेमास्पदत्वम् । अतो जीवादिभिर समस्तानुत्थाप-
गुणामृतोदधिचिन्तानन्दमयत्वेन च प्रकटय्य प्रियतर प्रियो चैव प्रियतर प्रज्ञ तथा-
निध यपरं प्रज्ञ तदभूत्, यत एव तत दि नाभूत् ? स्वैमप्यभूदित्यथ । लोके
संनधिगुह्यदावीना तत्तमात्रत्वमस्य तु सर्वदा संनधिगुह्यमिति भावः ॥ १३ ॥
यदस्या इति । अस्या वा पत्युर्दशरथस्य वा यत्परमन्त्रायितमभूदिति गुणाभाषण
विचारो वा जान । आचारणिन्तावर्तरे च । तत्राह दम्पलोर्जायापलो पृथ-
गुपालम्भविषयोऽभूत् परस्परपरिहारेण परस्परविषये 'अयमेवमुक्त्वान्, अयमेव
घृणवान्, इयमेवमुक्त्वती, इयमेव घृणवती' इत्यादिपरस्परापराधघृणनपात्रतासम् ।
'परमहितमभूत्' इति पाठोऽपि दृश्यते । प्रायश्च नहरपरीक्षनापेक्षमिति तदर्थ ।
शेषं पश्यन्तु । तदनु उपात्तमन्त्रान्तरं प्रमाणात्प्रान्तेन चोपात्तमन्त्रेण वा मदधीनमभूदि-
त्यर्थः । इष्ट्वाऽऽम्, तन्मरणेन सायं नास्तीत्यर्थः । यद्दृश्यमवस्कन्द्यात्म्य
दहति भस्मीकरोति । तत्समृत्वाऽऽ वीपप्रसादयोरन्यविषयस्य च पाठद्वये प्रमादि-
वक्षितम् । तत्र हि परस्परैत्युक्तिप्रत्यक्षार्थाः ॥ १४ ॥ निरुद्धा सचाररहिता
श्वासाः प्राणवायवो यस्मिन् तथोक्त निष्पन्द च ॥ सुहृदिति । विधिः प्रथममादौ
सुहृदिव मित्रमित्र सुरप्रदानेनरसाभेधप्रकारामनुकूलता योगक्षेमहेतुभूता प्रकटय्य

पाठा०-१ 'परम वृषितमभूत्'. २ 'निष्पन्द' ३ 'सुरप्रद'. ४ 'विधि-
रहो विशिनष्टि मनोर'.

कौसल्या—(आश्रय ।) हा, वच्छे जाणइ ! कर्हिं सि ? सुमरामि दे णवविवाहलच्छीपरिगहेकमंगलं संकुलमुद्गमुहपुंडरीअं आरुहंतकौ-मुदीचंदसुंदरं । एहि मे पुणो वि जादे ! उज्जोएहि उच्छंगं । सव्वदा महाराअ एवं भणादि—एसा रहुउलमहत्तराणं वहु अम्हाणं दु जण-असुदा दुहिदेव्व । [हा, वत्से जानकि ! कुश्रसि ? सरामि ते नवविवाहल-क्ष्मीपरिप्रदकमङ्गलं संकुलमुग्धमुखपुण्डरीकमारुहल्लौमुदीचन्द्रसुन्दरम् । एहि मे पुनरपि जाते ! उद्योतयोत्सङ्गम् । सर्वदा महाराज एवं भणति—एषा रघु-कुलमहत्तराणां वधूरस्मार्कं शु जनकसुता दुहितैव ।]

कञ्चुकी—यथाह देवी,—

पञ्चप्रसूतेरपि तस्य राज्ञः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

वधूचतुष्केऽपि तथैव नान्या

प्रिया तनूजास्य यथैव सीता ॥ १६ ॥

जनकः—हा प्रियसख महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्रकार-हृदयंगमः । कथं विसर्गसे ?

प्रकाशयित्वा पुनरनन्तरमकाण्डेन निर्निमित्तेन विवर्तनेन ज्वलस्तपरिपाकेन दारुणः सन् क्रूरः सन्मनसो रुजं हृदयपीडां परिशिनिष्टि परिशिष्टां करोति । अकाण्डनिवर्त-नेन दारुणोऽकाण्डनिवृत्तो भूत्वेत्यप्याहुः । सुहृदपि लव्त्वा गतश्चेन्मनःपीडां करोतीति साम्यम् ॥ १५ ॥ नवविवाहलक्ष्म्याः परिग्रहेण एकं मुख्यं मङ्गलं यस्य तथोक्तम् । कौमुद्यां कृत्तिकापौर्णमास्यां भवश्चन्द्रः कौमुदीचन्द्रः । आरोहन्ती प्रादु-र्भवन्ती या कौमुदी चन्द्रचन्द्रिका तद्वत्सुन्दरमङ्गं यस्यास्तथोक्तम् । उत्सङ्गमङ्ग-मुक्षोतय उपवेशेन प्रकाशय । सर्वदा सर्वस्मिन्काले महाराजो दशरथः । एषा सीता रघुकुले महत्तरा ये मनुप्रभृतयस्तेषां वधूः लुषा । जनकसुता सीता, अस्मार्कं तु मम तु दुहितैव मदभिप्रायेण दुहितैवेत्येवं भणति ॥ देवी कौसल्या यथाह तथैवेति शेषः । पञ्चप्रसूतेरिति । पञ्च प्रसूतयः पुत्राः यस्य तथोक्तस्यापि । तस्य राज्ञः पङ्क्ति-रथस्य सुबाहुशत्रुः रामः विशेषेण प्रिय इष्टः । पञ्च प्रसूतयो यस्मिन् वृन्दे इति वा विग्रहः । निर्धारणे पष्टी । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्के पुंवालावस्य' (पा. ७।१।७४) इति प्राक्षिकः पुंवावावः । पञ्चानां मध्ये रामः प्रिय इत्यर्थः । रामादयश्चत्वारः शान्ता चेति पञ्च । वधूचतुष्केऽपि सीतादित्रयाचतुष्टयेऽपि अस्य जनकस्य तनूजा सीता यथा तस्य राज्ञो दशरथस्य प्रिया तथा अन्या ऊर्मिलाप्रभृतिः राज्ञः

पाठा०-१ 'मंडणं पङ्कुरंतमुद्धविहसिदं'. २ 'यथा हि शान्ता'. ३ 'तथैव'.

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जनं
संबन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः संबन्धबीजं च त-

द्वोरेऽस्मिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥ १७ ॥

कौसल्या—जादे! जाणइ, किं करेमि? दिढवज्जलेवपडिवद्ध-
णिच्चलं हृदजीविदं मं मंदभाइणीं ण पडिच्चअदि । [जाते जानकि! किं
करोमि? दढवज्जलेवप्रतिवन्धनिश्चलं हृतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परिस्य-
जति ।]

अरुन्धती—आश्वसिहि राशि! चाप्पविश्रामोऽप्यन्तरेषु कर्तव्य
एव । अन्यच्च किं न स्मरसि यदवोचदप्यशृङ्गाश्रमे युष्माकं कुलगुरु-
र्भवितव्यं तथेत्युपजातमेव, किंतु कल्याणोदकं भविष्यतीति ?

कौसल्या—कुद्रो अदिकंदमणोरहाए मह एदं । [कुतोऽतिमान्त-
मनोरथाया समैवत् ।]

प्रिया न । 'अस्य तनूजा सीता' इत्यनेन सीताया एव जनवामिसधिना तनूजात्वं
नान्यासामिति व्यज्यते । बधूचतुष्केपीति निर्धारणे सप्तमीदर्शनात् ॥ १६ ॥ सर्वैः
प्रकारैर्धर्मैः हृदयंगमः । कन्याया इति । संबन्धे कन्यावरसंबन्धे । कन्यायाः
पितरो जनन्यः जनशब्द जामातुर्वरस्थासं संनिहितबन्धुं जनं पूजयन्ति किल
संभावयन्तीति प्रसिद्धम् । तदाराधनं पूजनं ते मयि विपरीतमभूत् । त्वत्कर्तृम-
द्विषयपूजनं सन् प्रतिलोमं जातमित्यर्थः । तथाविधोऽपि त्वं कालेनापहृतः मया
पूज्यमानं भवन्तं द्रष्टुं न्याय्य तावद्भाग्याभावेऽपि केवलं वा भवन्तं द्रष्टुं मदीय-
दैवदुर्विपाको नाक्षम्यतेति भावः । संबन्धबीजं सीता चापहृतं शिङ्गविपरीणामः ।
पूर्वोक्तयोरभावेऽपि तावदशभवदभिमतता सीतापि दैवेन नाक्षम्यतेति भावः । घोरं
भयनरे अमिहैवंविधबहुदुःखभाजने जीवलोकविले पापस्य पूजनविपर्यायादिहेतु-
भूतदुरितप्रचुरस्य मम जीवितं प्राणधारणं धिक् । तत्कर्मिणा निन्देत्यर्थः ।
अत्रेदानीं भवत्पूजाश्रभावेऽपि गत्र तद्वभो लोकान्तरे तत्र गमनस्यापि मदीयजी-
वनयोनित्पुरितप्रतिबन्धकमिति भावः ॥ १७ ॥ इदं वज्जलेपेन बन्धकद्रव्यलेपेन यः
प्रतिबन्धो विश्लेषानुत्पादस्तेन निश्चलं हृतजीवितं निन्द्यजीवितम् ॥ आश्वसिहि
आश्वास दुःखलघूकरणं प्राप्नुहि । चाप्पस्य दुःखाश्रुणं विश्रामो विश्लेषोऽपि ।
'अपि'शब्देन प्राप्तादिकं समुच्चीयते । अन्तरेषु मध्ये मध्ये । अन्यच्च चाप्पविश्रामा-
दन्वदपि । यत्कुलगुरुस्यसिष्ठः अवोचत्तत्र स्मरसि किम्? भवितव्यं तथेति
परित्यागरूपेण भवनमपरिहास्यमिति हेतोः । उपजातमापाततो जातम्, न त्वन्त-
तस्तथेत्यर्थः । कल्याणोदकं मङ्गलपर्यवसायि भविष्यतीति यदवोचत्तत्र स्मरसि किम्?

अरुन्धती—तत्किं मन्यसे राजपति ! मृषोद्यं तदिति ! न हीदं क्षत्रिये मन्तव्यम् ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निपक्ता

नैते वाचं विप्रुतार्था वदन्ति ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये कलकलः सर्वे आकर्णयन्ति ।)

जनकः—अये, अद्य खलु शिष्टानध्ययन इत्यस्खलितं खेलतां वट्टनां कोलाहलः ।

कौसल्या—सुलहसौख्यं दाणिं बालत्तणं होदि । (निरूप्य) अम्महे, एदाणं मज्जे को एसो रामभद्रस्स कौमारलच्छीसावट्टम्भेहिं सुद्धल्लि-
देहिं अंगेहिं दारणे अम्हाणं लोअणे पीअलावेदि ? [सुलभसौख्यमि-
दानीं बालत्वं भवति । अहो, एतेषां मध्ये क एष रामभद्रस्य कौमारलक्ष्मी-
सावट्टम्भमुग्धललितैरङ्गैर्दारकोऽस्माकं लोचने शीतलयति ?]

अरुन्धती—(खगतम् । सहर्षोत्कण्ठम् ।) इदं नाम भार्गवरथानिवे-
दितं रहस्यकर्णामृतम् । न त्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुन्मतोः कुशलवयो-
रिति । (प्रकाशम्)

अतिवान्तमनोरथाया असंभाव्याभिलाषविषयायाः ॥ मृषोद्यमिति निष्प्रावचनमिति ।
आविर्भूतेति । आनिर्भूतज्योतिषां परज्योतिर्विषयनापरोक्षज्ञानवतां ब्राह्मणानां
विप्राणां ये व्याहारा उक्तयस्तेषु संशयः प्रामाण्यसंदेहो मा भूत् नोत्पत्तुमर्ह । हि
वम्मादेसां ब्राह्मणानां वाचि भद्रा महल्लन्ती लक्ष्मीः अर्थोपधाय रत्त्वानित्तयः । निपक्ता
नित्यसद्भिनी भवति । एते आविर्भूतज्योतिषो ब्राह्मणाः विप्रुतार्थामसदार्था वाचमेवामपि
गिरे न वदन्ति नोचारयन्ति । पूर्वत्र बहुवचनं तदीयसर्ववाचामपि प्रामाण्यबोध-
नार्थम्, अत्रैकवचनं तु तदीययद्विषयिद्वयोऽप्यप्रामाण्यं नेति बोधनार्थमिति द्रष्ट-
व्यम् । अत्र श्लोके 'सल्लुमिन् नित्तवना पुनन्त्वे यत्र धीरा मनसा वाचनकन । अत्रा
सत्तायः सत्तयानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥' (श्र. सं. ८।२।२३)
इति धृतिः स्फोरिता ॥ १८ ॥ शिष्टागमनप्रयुक्ताभ्ययनाभासः शिष्टानभ्ययनः ॥
सुलभं सौख्यं यस्मिन्प्रोक्तम् । अनेन 'दृष्टो जनो दुःसगतानि भुङ्क्ते' इत्युपवार्धन-
निन्दा व्यज्यते । रामभद्रस्य कौमारलक्ष्म्या चन्द्रवशाद्दरपारिरामरीतयस्य नोऽद-
मवट्टम्भः आलम्भनं तत्सहितैः । 'लक्ष्मी'पदेन शौनवस्य रघुदण्डीयस्य व्यज्यते । संव-

पाठा०—१ 'राजपुत्रि'. २ 'निपक्ता'. ३ 'कलकलः'. ४ 'दाय'.

टिप्पणं—१ 'शिष्टागमनेऽनभ्यासः' इति वचनात्तत्रासीत्तानागमनहेतुश्लोऽप्यनप्यायो
वट्टनां पठनतादिसम् इति भावः ।

कुवलयदलस्त्रिगधश्यामः शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिपदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।

पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो

इदिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥ १९ ॥

कञ्चुकी—नूत क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः—एवमेतत् । अस्य हि,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूर्णीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीन् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माञ्जिष्ठकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥२०॥

भगवत्यरुन्धति ! किमित्युत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ?

अरुन्धती—अथैव वयमागता ।

न्धशब्दत्वात्सापेशत्वेऽपि समास । मुग्धललिते मुन्दरमुकुमारै ॥ हृषे इष्टागमा-
त्प्रीति । उत्कण्ठा आकारादिविषयानिलाप । भागीरथीनिवेदिन गङ्गाया कथित रहस्य
गूढ यत्स्मरणयोरमृतवद्भोग्यम् । तदिदं नामायुष्मतो कुशलवयोर्मध्ये कतरोऽयमिति
कुत्र इति वा एव इति वा न विद्म न जानामि । 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा १।२।५९)
इत्येकत्रे बहुवचनम् । कुत्रलयेति । शिखण्डकमण्डन काकपक्षधरो बटुना
वक्रचारिणा परिपद सद श्रिया कान्त्वा सभाजयञ्जलं तुर्वन् । अमृतापनम
मृतमयमचन शीतठवादिमि तद्धि रमणीयमिति कविसनयप्रसिद्धि ॥ १९ ॥
मन्ये अनुमिनोमि । एतद्भवता सभाजयमानमेवरास्तुभूतम् । चूडाचुम्बितेति ।
चूडाचुम्बितानि स्रुक्ताग्राणि कङ्कपत्राणि पाणपक्षा यस्मिन्स्तयोत्तम् । पृष्ठ-
तोऽमित पृष्ठे, द्वयोर्भागयोरित्यर्थः । भस्ममय स्तोत्रमप पवित्र पावन लाञ्छनं
पुण्ड्र यस्य स तथात्तम् । उरः रौरवीं ऐषेवीं एव धत्ते । मौर्व्यात्मकरजनया
नियन्त्रित माञ्जिष्ठं मन्जिष्ठरज वास अध उरनोऽपस्वात् । क्षत्रियब्रह्मचारिणा

पाठा०-१ 'तथा हि'.

टिप्प०-१ शिखण्डकं नामपक्ष कर्णशेरुपरि केरापाद्य क्षत्रियाणा पञ्चदशान्द
यावदिशि प्रसिद्धि, 'अथातव्ययनो यस्तु सुद्रकर्मविशारद । कनयोऽश्ववर्षंश्च काक
पक्षधरं रघुन' इत्युक्ते ।

२ चर्मोक्तं राश-वेभ्यः पारस्करेण-'रीरव राजयस' इत्यादिना ।

३ 'क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या' इति मनु ।

४ 'कापासं माञ्जिष्ठं क्षीमं सत्रियस्य' इति बसिष्ठ ।

५ 'माद्वगो वैश्वपालाशी क्षत्रियो वरुणादिरो । पैप्पलीदुम्बरी वैश्योऽश्वलेन
विरोवोऽत्र ।

जनकः—आर्यं गृष्टे ! अतिकौतुकं वर्तते । तद्भगवन्तं वल्मीकिमेव
गत्वा पृच्छ । इमं च दारकं ब्रूहि वत्स ! केऽप्येते प्रवयसंस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कौसल्या—किं मण्येष एव भणितो आभिमिस्सदि वा ण वेत्ति ?
[किं मन्यध्वे एव भणित आगमिष्यति वा न वेत्ति ?]

जनकः—भिद्यते वा सद्ब्रूतमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(निरूप्य) कहं सविणआणिसमिदगिद्विवअणो विस-
ज्जिदासेसतरिसदारओ इतोहिमुहं अवसरिदो एव्व स वच्छो ? [कथं
सविनयंनिशमितगृष्टिचनो विसर्जितारोपसदृशदारक इतोऽभिमुखमपसरित
एव स वत्स ?]

जनकः—(चिरं निर्वेप्य) भोः, किमप्येतत्,—

महिन्नामेतस्मिन्विनयशिशिरो माग्ध्यमसृणो

विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनो मे संमोहस्थिरमपि हरत्येव बलवा-

नयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

मेखलेत्युक्तं 'माधिष्ठं राजन्यस्य' इति च । पाणौ कार्मुकं धनुश्चमृद्मण्डलं जपमालि-
कार्बलयम् । अस्तीति शेषः 'अपरे पैप्पलः' इति पाठे अपरे पाणौ अधत्यदण्डः ।
'अपरपैप्पलः' इति पाठे धनुर्दण्डादपरः, अन्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ पुत्रस्त्वः कस्मा-
द्भवः ॥ अतिशयिनं कौतुकं विशिष्टवस्तुजिज्ञासोत्कण्ठम् । प्रवयमो वृद्धाः । दिदृक्षवः
द्रष्टुमिच्छवः ॥ यदाज्ञापयतीति तदनुतिष्ठामीति शेषः । एवं भणितः प्रवयसंस्त्वां
दिदृक्षव इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किमिति मन्यध्वे ? किं संदिग्धे ॥ ईदृशस्य लोको-
त्तरस्य निर्माणस्यादारस्य । निर्मायते तन्निर्माणम् । कर्मणि ल्युट् । 'कृत्स्न्युटो बहुलम्'
(पा. ३।३।११३) इत्युक्तेः । सद्ब्रूतंसदाचारो भिद्यते वा । छिन्नं भवति किमित्यर्थः ।
'कर्मवत्कर्मणा—' (पा. ३।१।८७) इति यगात्कर्मणोपदे ॥ स्मिन्वयं निशमितं श्रुत्
गृष्टिचनं येन तयोक्तः ॥ एतद्ब्रूयमानं किमपि अपूर्वमित्यर्थः । तदाह—
महिन्नामिन्द्रादि । विनयेन ज्ञानवृद्धशीलवृद्धमिन्द्राद्यौ स्वनिर्कर्मणोसाय्यस्थानेन
शिशिरः शीतलः । माग्धेन बाल्येन मसृणः पौरुषरहितः विदग्धैः मूढ-
दर्शिभिर्निर्ग्राह्यो निर्णयः । अविदग्धैः पुनर्न ग्राह्यो निर्णयमगम्यः एतस्मिन्महिन्द्रा-

पाठा०—१ 'बालकं'. २ शिशुतामौग्ध्यमसृणो'.

टिप्पणं—अत्र साम्यभावे भवभूतेरेव श्लोकः—'स्वदिपत्रति पदार्थानाम्परः शोऽपि
देष्टुर्न यत् नदिदवाधीनमीतयः संप्रपठे । विकसति हि पत्रस्योदये पुण्डरीकं द्रवति
च हिमरसमापुत्रने चन्द्रकान्तः ॥' (मातृती १।३७) इति ।

लवः—(प्रविश्य ।) अविज्ञातवयः क्रमौचित्यात्पूज्यानपि सतः कथ-
मभिवादयिष्ये ? (विचिन्त्य ।) अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः
श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य ।) एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कल्याणिन् ! आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—जाद ! चिरं जीव । [जात ! चिरं जीव ।]

अरुन्धती—एहि वत्स ! (लज्जुत्सङ्गे गृहीत्वा । आत्मगतम् ।) दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे पूरितः ।

कौसल्या—जाद ! इदो विं दाव एहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा ।)
अग्गहे, ण केवलं दरविप्पट्टकंदोदुमंसल्लज्जलेण देहबन्धणेण कवल्लिदार-
विंदकेसरकसाअकंठकलहंसघोसघग्घराणुणादिणा सरेण अ रामभदं
अणुसरेदि । णं कठोरकमलगन्धम्मलसरीरप्पस्तो वि तारिसो एव्व ।
जाद ! पेक्खामि दे मुहपुंडरीअं । (उबुत्सुन्नमप्य निरूप्य सवाप्पाकृतम् ।)
राएसि ! किं ण पेक्खसि णिउणं णिरूवज्जंतो चच्छाए मे बहूए मुहचंदेण
वि संबददि एव्व ? [जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविप्पट-
ट्टुवलपमांसलोऽत्रलेन देहबन्धनेन कवल्लिवारविन्दकेसरकपाथकण्ठकलहंस-
घोसघग्घरानुनादिना स्वरेण च रामभद्रमनुसरति । ननु कठोरकमलगान्धम्मल-
शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव । जात ! पश्यामि ते मुहपुण्डरीकम् । राजपे ! किं न
पश्यसि निपुणं निरूप्यमाणे वत्साया मे वध्या मुहचन्द्रेणापि संबदत्येव ?]

मतिदयः लवनिष्ठप्रवृत्तानतेजःप्रवृत्तिगुणादिमादाहम्यानामुत्कर्षः । संमोहेन मूर्च्छया
स्त्रिरामपि काष्ठवृत्तिभ्रन्दमपि मे मनश्चित्तं परिलधुरत्पः अयस्कान्तसकलः अय-
स्कान्तसण्डः अयोपातुं यद्ब्रह्मोहपिण्डमिव हरति कर्षति । अत्र 'विनयशित्तितो
मौन्यमसृण' इत्याभ्यां सल्लिउहिमोपट्टम्मेन ज्योत्स्नीभवतां सूर्यतेजसां साहस्यं
व्यज्जते ॥ २१ ॥ क्रमः उक्त्वा रात्रानुपूर्व्यं वयः स्थाविरादिकं वयःक्रमस्तसौचित्यं
प्रसता ज्ञातं च तद्वयः क्रमौचित्यं तस्याभाषः अज्ञातवयः नर्माचित्यम् । अर्थाभावे
अव्ययीभावः । 'अव्यय्या' इति प्रतिषेधादम्भावो न । तथा च वयः नर्माचित्यज्ञा-
नाभावादित्यर्थः । वधमभिवादयिष्ये केन क्रमरूपप्रकारेण नमस्सुर्याय ? अविरुद्धः
अविपरीतः । प्रकारोऽनुष्ठानविशेषः । सामान्यवृद्धनिपयप्रणामकरणरूप इति
भावः । 'सभायां प्रत्येकं न नमस्सुर्यात्' इति गौतमस्मरणसिद्धामिप्रेतम् ॥ उत्सङ्गे
अहो ॥ दिष्ट्येत्यानन्दे । उत्सङ्गः केवलं न पूरितः, क्रितु मनोरथोऽपि पूरित इत्यर्थः ॥
जातेति संबोधनम् । 'विपट्ट'मिति विस्तृतवाचकम् । 'कन्दोदु'शब्दः कुवल्लयवाची ।
घग्घरश्च कांस्यनिस्तद्वदनुकरणं तथाविधेन । अनुसरति अनुसरोति । कठोरस्य

जनकः—पश्यामि सखि ! पश्यामि ।

कौसल्या—अम्महे, उन्मत्तीभूदं विज मे हिअअं कुदोमुहं विलवदि । [अहो, उन्मत्तीभूतमिथ मे हृदयं कुतोमुखं विलपति ।]

जनकः—

वत्सायाश्च रघूद्बहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते

संवृत्तिः प्रतिविम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ ।

हा हा देवि ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

कौसल्या—जाद ! अत्थि दे मादा, सुमरसि वा तादं ? [जात ! अस्ति मे माता, सरसि वा चातम् ?]

लवः—नहि ।

कौसल्या—तदो कस्स तुमं ? [ततः कस्य त्वम् ?]

लवः—भगवतः सुगृहीतनामधेयस्य वाल्मीकेः ।

कौसल्या—अयि जाद ! कहिदव्वं कहेहि । [अयि जात ! कथितव्यं कथय ।]

लवः—एतावदेव जानामि ।

समप्रस्य कमलस्य गर्भवदान्तरपत्रवत्कमलः स्फूतः तादृश एव रामभद्ररर्षसदृश एव । शुभ्रकमधराधोदेशम् । निपुणं निरुप्यमाणः हेतुभिः पटुतरं विचार्यमाणः अयमिति शेषः । मुखं चन्द्रेण संवदत्वेव । सीतामुखचन्द्रेति यांगिरसादृश्यप्रमाण-विषयो भवति ॥ पश्यामि सखि ! पश्यामीति आश्चर्याद्विरक्तः ॥ उन्मत्तीभूतमिथ विघ्नान्तमिव कुतोमुखम् । गत्र कापि असंभाव्यविषये लभमिति यावत् । विरगपति परिदेवयति । 'विखलते' इति च पाठः ॥ घटस्माया इति । अस्मिन् शिर्षा लवे वत्सायाः सीताया रघूद्बहस्य रामचन्द्रस्य च संवृत्तिः संसर्गः । संबन्ध इत्यर्थः । प्रतिविम्बितेशानिव्यज्यते अभिव्यक्ता भवति । दर्पभादी निम्बवद्दृश्यत इत्यर्थः । निखिला पृष्ठा आकृतिरवयवस्थानविशेषः नैव सीतारघूद्बहसंबन्धिन्येव द्युतिर्वाप यं तयोरेव संबन्धिनी । वाणी लवस्य वाक् सा तयोरेव संरन्धिनी । विनयः प्रथमः स एव सहजः स्याभाविकः । पुण्यधामो पावनधानो अनुभावाः समीचीनव्यवसायः । धामो सीतारघूद्बहसंबन्धेन । अदूरविप्रवृत्तवाच्योऽद.रान्दः । 'अनुभावः प्रभापे च सतां च मविनिधये' इत्यमरः । देवि सीते ! मन मनः पारिप्लवं सार चयलं सार उल्लस्यैरमार्गैः धावति अनवस्थितं भवति । हा हा, दुःख्यत इत्यर्थः । देवी-रूपेण देवभूदंगतायास्तव कथमिदं संगच्छत इति म्यज्यते । अत एव ह्युत्पथैरित्यु-

(नेपथ्ये ।)

मो भोः सैनिकाः । एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनचिदा-
श्रमाभ्यर्णभूमय आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये, मेध्याश्वरक्षाप्रसन्नादुपागतो वत्सश्चन्द्र-
केतुर्द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः ।

कौसल्या—वच्छलकवणस्स पुत्रो आणवेदिच्छि यमियाविंदुसुन्द-
राहं अक्खराहं सुणीअदि । [वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक. आज्ञापयतीत्यमृत-
विन्दुसुन्दराण्यक्षराणि श्रूयन्ते ।]

लवः—आर्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ?

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दशरथी ?

लवः—एतावेन रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—अय किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ?

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्सर्हि मैथिलस्य राजपेदांहित्रः ।

अरुन्धती—आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः— विचिन्व ।) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्ब्रूहि ताव-
त्पश्यामस्तेषां दशरथस्य पुत्राणां कियन्ति किनामधेयान्यपत्नानि केषु
दारेषु प्रसूतानि ?

कम् ॥ अत्र च 'ऋक्पूरुषधृ पवाम्-' (पा ५।१।७८) इति समाप्तान्त ॥ २२ ॥
कस्य त्वम् ? कस्माज्जात इत्यर्थः । मुरहीतं मु प्रतिपादितं नामधेय यस्य तथोक्तस्य
वा भीरेन्त्यस्माज्जात ॥ सैनिका सेनासमयायिन । अभ्यर्णभूमय समीपदेशा ।
ता नाममितव्या न केनापि द्रष्टव्या इति । आज्ञापयतीत्यर्थः ॥ मेध्याश्वस्य
यशाश्वाश्वस्य प्रसन्नादवदयानुरोद्धम्भत्वादेतो द्रष्टव्य इति सुदिवस । चन्द्रकेतुदर्श-
नाच्छोभनदियसोऽयं विस्मयनीय इत्यर्थः ॥ अमृतविन्दुसुन्दराण्यक्षराणि मुधापृषत
इव भोग्या वर्णा ॥ दशरथी दशरथपुत्रो जानासि किमिति काष्ठा योद्धनीयम् ॥
रामायणकथायां रामायणनामदवाक्यप्रबन्धस्य पुरुषौ प्रतिपाद्यौ ॥ अथ किमित्त-
ज्ञीकारे ॥ तर्हि ऊर्मिलापुत्रत्वे मैथिलस्य मिथिलाधिपते आविष्कृत प्रकाशितम् ।
वत्सेन लवेन ॥ कथायामभिज्ञं तत्रप्रतिपाद्यार्थज्ञानवान् । किनामधेयान्तीत्यारभ्य केषु
प्रसूतानीत्यन्तस्य ब्रूहीत्यनेनान्वयः । परयाम् । अस्मज्ज्ञातविषयनत्वद्वचनं शृणुम

लवः—नायं कथाविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीतः कविना ?

लवः—प्रणीतो न प्रकाशितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः प्रबन्धान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः । तं च सहस्रलिखितं मुनिर्भगवान्व्यसृज-
द्भगवतो भरतस्य तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य ।

जनकः—किमर्थम् ?

लवः—स किल भगवान्भरतस्तमप्सरोगिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमाकृततरमसाकम् ।

लवः—महती पुनस्तस्मिन्भगवतो वाहमीकेरास्या । यतः केषांचि-
दन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रि-
कश्चापपाणिः प्रमादच्छेदनार्थमसञ्जाता प्रेषितः ।

कौसल्या—जाद ! भादावि दे अत्थि ? [जात ! भातापि तेऽस्ति ?]

लवः—अस्त्यार्यः कुशो नाम ।

कौसल्या—जेट्ठोत्ति भणिदं होदि । [ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।]

लवः—एवमेतत् । प्रसवानुक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं यमावायुप्मन्तौ ?

इत्यर्थः ॥ कथाविभागः कथ्येकदेशः प्रणीतः किं न प्रबन्धः किं नोक्तः किमिति वा न प्रका-
शितः न श्रावितो नाध्यापितश्च ॥ तस्य रामायणस्य कोऽपि अनिर्धारितः एवदेशोऽशः ।
स च सप्तमे वक्ष्यमाणान्तर्नाटकार्थक इति ज्ञेयम् । प्रबन्धान्तरेण ध्राव्यप्रबन्धाति-
रिक्तदृश्यप्रबन्धरूपकरूपेण वा रसवान् करुणाद्भुतरसप्रतिपादकः सर्वाकर्णनादितर-
रसप्रतिपादकः अग्निनेयः सत्यादिकादिचतुर्विधाभिनयप्रकाशयोऽर्थः अभिधेयः यस्य
तथोक्तः कृतः । मुनिर्वाल्मीकिः । तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य नृत्तगीतवादित्रशास्त्राचार्यस्य
भरतस्य भावरागतालशास्त्राचार्यत्वमूलकृतदाक्षुरपटितभरतनामकस्य तं प्रबन्धं
अप्सरोगिः प्रयोजयकर्तृभिः । प्रयोजयिष्यतीत्येतदर्थम् ॥ सर्वमिदं प्रणीतस्याप्रकाशनं
प्रबन्धान्तरेण करणं भरतं प्रति प्रेषणं चाकृततरं गूढार्थकम् ॥ आस्था आवश्यकत्व-
प्रकारकेच्छा । अनुयात्रिकोऽनुचरः प्रमादस्मानवधानप्रयुक्तप्रतीतस्य च्छेदनार्थं निरु-
च्यर्थमसञ्जाता मत्सहजः ॥ आर्यः पूज्यो ज्येष्ठ इति भणितं भवति अयज इति ध्वनितं
भवति ॥ प्रसवानुक्रमेणोत्पत्तिप्रकारेण । ज्यायान् ज्येष्ठः । यमसाधारणपूर्वं जानुजत्व-
व्यवस्थापकजननानुपूर्वेण ज्येष्ठ इति भावः ॥ अत एव पृच्छति—किं यमाविति ॥

पाठा०—१ 'सन्दर्भान्त' २ 'अपनोदनार्थ' ३ 'प्रसवक्रमेण' ४ 'यमजौ'

टिप्प०—१ नाटकरूपेणेत्यर्थः, रसवान् करुणरसानुयागितद्वाररसयः ।

लवः—अथ किम् ।

जनकः—वत्स ! कथय कथाप्रपञ्चस्य किर्यान्पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्धिमेन राज्ञा निर्वासितां देवीं देवयजन-संभवां सीतामासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या—हा, वच्छे मुद्गमुहि ! को दाणिं दे शरीरकुसुमस्त इत्ति देवदुर्विलासपरिणामो एकाङ्गीण् निवडिदो । [हा वत्से सुग्धमुषि ! क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य इदिति देवदुर्विलासपरिणाम एवा-किन्या निपतितः ।]

जनकः—हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

ऋव्याह्रणेषु परितः परिवारयत्सु

संनस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽहम् ॥ २३ ॥

लवः—आर्ये ! कावेतौ ?

अरुन्धती—इयं कौसल्या । अयं जनकः । (लवः सबहुमानखेद-कौतुकं पश्यति ।)

जनकः—अहो, निर्दयता दुरात्मनां पौराणाम् । अहो, रामभद्रस्य क्षिप्रकारिता ।

एतद्वैशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं इदित्यवसरश्चापेन शापेन वा ।

कथाप्रपञ्चस्य कथाविस्तरस्य पर्यन्तोऽवसानम् । यद्वा,—प्रपदेनं प्रकाशनं प्रपञ्चस्यस्य कोऽवधिः ? किञ्चपर्यन्तं प्रकाशित इत्याशयः ॥ अलीको मिथ्याभूतः पौरापवादः पौरकर्तृकदोषस्थनं तेनोद्धिमेन सभ्रान्तेन राज्ञा रामेण निर्वासितां गृह्णाद्यावितां देवयजनसंभवां वागभूमिजाता परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्ता इति यत् एष पर्यन्त इति योजना ॥ शरीरकुसुमस्य कुसुमसदृशशरीरस्य । देवदुर्विलासस्य देवदुषेष्टितस्य परिणामः फलोपधानम् । क इति दुःस्वप्ने ॥ नूनमिति । ऋव्याह्रणेषु व्याघ्रादिषु परितः समन्तात्परिवारयत्सु सत्सु मण्डलीरुत्सु व्याघ्रवत्सु सत्सु । संनस्तया त्ववाहं शरणमिति स्मृतः नून संभावये ॥ २३ ॥ दुरात्मनां दुर्वुद्दीनाम् । क्षिप्रकारिता असमीक्ष्यकारित्वम् ॥ एतद्वैशसेति । एतद्वैशसमेव महाप्यसनमेव वज्रस्वाशने-

कौसल्या—(सभयकम्पम्।) भवदिति ! परितापदुः । पसादेहि
कुविदं राणसि । [भगवति ! परिनायताम्, प्रसादय कुपित राजर्षिम्।]

लवः—

एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

अरुन्धती—

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकः—

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलक्षैणश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य सध्रान्ता बटव ।)

कुमार कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु अनुश्रू-
यते, सोऽयमधुनास्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः—अश्वोऽश्व इति नाम पशुसमाप्नाये सांग्रामिके च पठ्यते,
तद्धूत कीदृशः ।

घोरं पतन तीक्ष्णपतन शश्वदुत्पद्यतो मम क्रोधस्य शापेनानिष्टोपधायकसकपेन
चापेन च मारकधनुषा च क्षयित्वि ज्वलितुमवसर प्राप्तमालता । राजर्षित्वादिति
भावः ॥ प्रसादय प्रसन्नं कुरु ॥ एतदिति । परिभूतानामवगतानां मनस्विना
महामनसा प्रायश्चित्तं कोपप्रतीकारः । एतन् प्रसादनमित्यर्थः ॥ अपत्यं राम
कृपणजनाश्च ते पाल्याश्च रक्षणीयाः ॥ २४ ॥ शान्तं वेलादि । वा अथवा ।
चापेन शापेन च ज्वलनाभावे इत्यर्थः । यद्यस्मात्पुत्रभाण्डं पुत्र एव भाण्डं
मूलधनं पुत्रभूतरामात्मकमूलधनम् । भूयिष्ठानि भूयासि द्विजा बाला शिशव
वृद्धा रथविरा विन्ला अन्धवधिरादयः स्त्रैण स्त्रीसमूहः यस्य स तथोक्तः पारो
जनश्च मे हि मदीया किल । तस्मात्तदुभयं चापः शापश्च शान्तं भवतु निवृत्तं
भवतु । स्वयं न दधे कोपं न धारयामि । यद्वा,—यद्यस्माद्भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकल
क्षैण पौरो जनः । चकारेण रामः समुच्चीयते । तदुभयं पौरजनरामात्मकोभयं
नै पुत्रभाण्डं पुत्रात्मकमूलधनवन्मम सरक्षणायम्, ततस्मान् शान्तं कोपेन प्रकृत्वा
अलम् । स्वयं न दधे क्रोधं न धारयामि । स्वैर्यद्योतनार्थं द्विः कथनम् ॥ २५ ॥ बटव
प्रविश्य । अत्र आहुरिति शेषः । भूतविशेषः प्राणिविशेषः । जनपदेषु कोमलादि-
देशेषु । आरण्यकत्वादेवमुक्तिः । श्रूयते शाब्दबोधविषयो भवति । प्रत्यक्षीकृत
चक्षुर्विषयीकृतः । पशुसमाप्नाये पशुत्रव्यक्यागप्रतिपादकवेदभागे, सांग्रामिके युद्ध-

चटवः—अये, ध्रूयताम्,—

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्र

दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शप्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रा-

न्कि व्याख्यानेर्ब्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥२६॥

(इत्यजिने हस्तयोश्चारुपन्ति ।)

लवः—(सर्वांतुकोपरोधविनयम् ।) आर्याः ! पश्यत । एभिर्नीतोऽस्मि ।

(इति त्वरितं परिक्रामति ।)

अरुन्धतीजनकौ—महत्कौतुकं वत्सस्य ।

कौसल्या—अरण्यगवभरूवालावेहिं तुमे तोसिदा अहे अ ।

भभवदि ! जाणामि तं पेक्खंती वंविदा विअ । ता इदो अण्णदो

मविअ पेक्खन्ह दाव पलाअंतं दीहाउं । [अरण्यगवभरूपालापैर्युयं तोपिता

वयं च । भगवति ! जानामि तं प्रेक्ष्यन्ती वञ्चितेव । तस्मादिनोऽन्यतो भूत्वा

प्रेक्षामहे तारत्पलायमानं दीर्घायुषम् ।

अरुन्धती—अतिजघेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

ककुक्षी—(प्रविश्य ।) भगवान्वाहमीकिराह 'ज्ञातव्यमेतदवसरे भव-

द्धि'रिति ।

काण्डे च । कीदृशः किलक्षणः ? ॥ पञ्चादित्यादि । सः अथ इत्युच्यमानः विपुलं

पुच्छं पश्चाद्ब्रह्मति । 'वनमहिष. कोऽयमुभयत.पुच्छ' इत्यारण्यवासनानुरूपेण व्या-

ख्यं 'पश्चात्'पदम् ; अन्यथा पुच्छस्य पश्चाद्ब्रह्मनाव्यभिचारान् । 'विपुलम्' इत्यनेन

अरव्यावृत्तिः । तस्य हि पुच्छं गोवद्रभूकृतं भवति । एवं च वक्ष्यमाणविशेषणानां तत्सा-

धारणत्वेऽपि न दोषः । धूनोति चालयति । दीर्घग्रीवो भवति आयतकण्ठो भवति ।

तस्य खुराश्चत्वार एव, नाधिका इत्यर्थः । शप्पाणि बालतृणानि । अत्ति खादति ।

शकृत्पिण्डकान् पुरीषपिण्डकानाम्रमात्रान् रसालशलाटुपरिमितान् प्रकिरति विक्षि-

पति । स पुनर्दूरं ब्रजति गच्छति ॥ २६ ॥ कौतुकं हर्षः, उपरोधः बलात्कियमाण-

त्वम् । अरण्यगवर्माण्णा अरण्यचरशिशूनां हृषीरालापथ तोपिता यूयम् । अहं तं

पश्यन्ती वञ्चितेति जानामि रामभद्रसंवादेन प्रलोभिताहमिति भावः । ककुक्षी ।

गृष्टिरित्यर्थः । अवसरे प्राप्तकाले । एतद्वाहमीकिवाक्यमतिगम्भीरं गूढार्थं

किमपि अपूर्वम् ॥ वृद्धानामरुन्धतीपभूतीनां वर्गः समूहः दृष्टं चक्षुर्विपरीकृतम् ।

नूनगाधमेधियोऽयमध इत्यवगतं अनुमितम् । अश्वमेधाय प्रभवलाश्व-

मेधिकः ॥ तत्काण्डमश्वमेधप्रतिपादनश्रुतिभागः । बालवाणं वा तत्रापि अश्वमेधः

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्यरुन्धति ! सखि
कौसल्ये ! आर्यं गृष्टे ! स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।)

(प्रविश्य)

वटवः—पश्यतु कुमारस्तावदाश्चर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च, नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

वटवः—कथं ज्ञायते ?

लवः—ननु मूर्खाः ! पठितमेव हि युष्मागिरपि तत्काण्डम् । किं
न पश्यथ प्रत्येकं शतसंख्याः क्वचिनो दण्डिनो निपङ्गिणश्च रक्षि-
तारः ? तत्प्रायमेवान्यदपि दृश्यते । यदि चे विप्रत्ययस्तत्पृच्छथ ।

वटवः—भो भोः, किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ?

लवः—(सस्पृहमात्मगतम् ।) अश्वमेध इति नाम विश्वजयिनां
क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभाषी महानुत्कर्षनिकपः ।

(नेपथ्ये ।)

योऽयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः ॥ २७ ॥

लवः—(सगर्वमिति ।) अहो संदीपनान्यक्षराणि ।

प्रसक्तः । 'काण्डोऽस्त्री'त्युक्तेः स्त्रीवत्वम् । शतं क्वचिनः शतं निपङ्गिणः
शरविबन्तः शतमित्यर्थः । शतं दण्डिनः शतं रक्षितार इत्येतन्न पश्यथ किमित्यर्थः ।
तत्प्रायमेवान्यदपि क्वचिप्रभृति सुसदृशं चान्यदपि अनीकमित्यर्थः । विप्रत्ययो
यदि संशयश्चेत् ॥ किंप्रयोजनः किंकलकः ? परिवृतः । रक्षितुभिरिति शेषः ।
पर्यटति परिवृतः संचरति परिगतो गच्छति ॥ अनागते वस्तुनीच्छा स्पृहा । सर्वक्षत्र-
परिभाषी सकलराजकुलपरिभवजनकः । उत्कर्षनिकप उपादेयवैलक्षण्यज्ञापकदृष-
द्विशेषः । ऊर्जस्वलः बलिष्ठ । अविचाल्यनिकप इत्यर्थः ॥ योऽयमिति । योऽयमाश्व-
मेधिकोऽश्वः । इयम् । अश्व इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वं पताकात्वं विधेयम् ।
सप्तावयवेषु लोकेषु एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु वीरयति पराक्रमत इत्येकवीरः तस्य ।
सप्तलोकैस्त्वत्र मध्यमपदलोपवत्समासः) पात्रादिवं वा । वीरैक इत्याप्रतिवारणाय
एकेषु वीरयतीति विग्रहोऽङ्गीकृतः । दशकण्ठकुलस्य रावणवंशस्य द्विद् शासिता । तस्य
राधवस्य पताका विजयध्वजः । अथवा पूर्वोक्तातिरेकेण वीरघोषणा वीर इति जगदा-
कर्णननुबूलन्यापारः ॥२७॥ गर्वः परोत्कर्षानादरः । संदीपनानि मोघजनकानि ।

पाठा०—१ 'एव बलमिदं'. २ 'इह न प्रत्ययः तद्गत्वा पृ०'.

टिप्प०—१ अत्र 'शत' पदं तद्वृत्ततापरिहारार्थम्, अनेकत्वव्यापकं वा, अन्यथा
'संख्यादीतीद्विरदतुरगसन्दनसैः' (५१२) इत्यादिना विरोधः प्रसज्येत ।

वटवः—किमुच्यते ? प्राज्ञः खलु कुमारः ।

लवः—भो भोः, तत्किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्धोष्यते ?

(नेपथ्ये ।) रे रे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ?

लवः—धिग्जात्मान्,

यदि 'नो सन्ति सन्त्येव केयमद्य विभीषिका ? ।

किमुक्तैरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः ॥ २८ ॥

हे वटवः । परिश्रुत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयतैनमश्वम् । एष रोहितानां मध्ये-
चरो भवतु ।

(प्रविश्य सत्रोचः ।)

पुरुषः—धिवचपल ! किमुक्तवानसि ? तीक्ष्णतरा ह्यौयुधश्रेणयः
शिशोरपि दृष्टां वाचं न सहन्ते । राजपुत्रश्चन्द्रकेतुर्दुर्दान्तः, सोऽप्य-
पूर्वारण्यदर्शनाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति तावच्चरितमनेन तरुगहने-
नापसर्पत ।

वटवः—कुमार ! कृतं कृतमश्वेन । तर्जयन्ति विस्फुरितशरसनाः
कुमारमायुर्धायश्रेणयः । दूरे चाश्रमपदमितः । तदेहि, हरिणभ्रूतेः
पलायामहे ।

'मनःप्रज्वलनं क्रोधः' इति श्रुतम् ॥ एवं पूर्वोक्तीत्या उद्धोष्यत इति यावत्तत्कि-
मक्षत्रिया पृथिवीत्यन्वयः ॥ महाराजं प्रति तर्दान्मुस्येन कुतः वस्माद्धेतोः वा
वा ॥ धिग्जात्मानसमीक्ष्यकारिणः । भवद्विषयका निन्देल्यर्थः । अक्षत्रिया इत्यु-
पज्यते । अत्रिया न सन्तीति भवद्विरुच्यते यदि तर्हि सन्त्येवेतावगन्तव्यम् ।
अद्य क्षत्रियमत्ताधिरणेऽस्मिन्दिवसे इयं विभीषिना भयोत्पादनं वा ? कीटशील-
र्थः । एभिरुक्तैरधुना मिम् ? न त्रिमपीत्यर्थः । तां वः पताकां हराम्यन्वयत्र प्रापयामि
॥ २८ ॥ अभिघ्नन्तस्तर्जयन्तः । रोहितानां भृगुविशेषाणाम् ॥ आयुधश्रेणयः
शस्त्रपङ्कयस्तीक्ष्णतरा हि । त्वतोऽपि क्रूरा इत्यर्थः । दृष्टा दर्शयुक्तां वाचं न
सहन्ते । निक्षणाभाववन्तो न भवन्तीत्यर्थः । सोऽपि चन्द्रकेतुर्दुर्दान्तः । दुर्दान-
न्तोऽभर्षशीलः अपूर्वारण्यदर्शनेनानतुभूतविषिनाबलोकनेनाक्षिप्तहृदयो व्यासक्त-
मनाः तरुणां गहनेन दुर्गमसंनिवेशेनापसर्पत पलायन्वम् ॥ कृतमश्वेनेति । अश्वेन
साथ्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । गर्हाया द्विरुक्तिः । अज्ञानादेव वयमत्र प्रवृत्ता इति

लवः—किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । (इति धनुरारोपयन् ।)

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गूरिघोरघनघर्घरघोपमेतत् ।

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ॥ २९ ॥

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्कान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

भावः । विस्फुरितशरासना घोषयद्गुणः । सर्जयन्ति भयमुत्पादयन्ति । आश्रम-
पदं चाश्रमस्थानं च वृत्ते । विप्रकर्ष इत्यर्थः । हरिणानां यानि हुतानि अभूस्पर्श-
गमनानि । तत्सदसागमनैरित्यर्थः । पलायामहे परागता भवानः । 'अयं गतौ' तस्य
परेत्युपसर्गपूर्वकत्वम् 'उपसर्गस्त्रायतौ' (पा. ८।२।१९) इति लत्वम् ॥ विस्फुरन्ति
घोषयुक्तानि । धनुरारोपयन् । ज्यामिति शेषः । ज्याजिह्वयेत्यादि । ज्या मौर्वी
सैव जिह्वा रसना तथा बलयिता वेष्टिता । उत्कटकोटिरेषोत्तुज्ञाप्रभाग एव दंष्ट्रा
यस्य तथोक्तम् । उद्गूरयोऽसंख्याता घोरा भयजनका घनाः सान्द्रा घर्घरघोषा
यस्य तथोक्तम् । एतच्चापम् । झीबत्वं विचारयितव्यम्, सामान्ये नपुंसकत्वं वा ।
अथवा, - 'भयामृतसकृद्वृत्तचापाभरणलाञ्छन'मिति नपुंसकशेषोक्तेः झीबत्वम् ।
ग्रासे कवलने प्रसक्तं उद्युक्तं हसत् हासयुक्तमन्तकवक्रयन्त्रं व्याघ्रादिमारणयन्त्रसदृश-
कृतान्तस्य कुहरं तस्य जृम्भाविडम्बि जृम्भानुकारि विकटं विषमं उदरं मर्त्यं यस्य
तथाविधमस्तु । यस्य चापस्य तथाभवनं प्राप्तकालमित्यर्थः । जिह्वेव ज्या ज्याजि-
ह्वेत्युपमालंकारो व्याख्येयः । कोटिदंष्ट्रमित्यत्र तु कोट्यात्मकं यदंष्ट्रासदृशमिति
व्याख्येयम् । विशेष्यविशेषणभावस्य च कामचारत्वात् दोष इत्यागाहुः ॥ २९ ॥

वाधूलवंशजनुपो भूसारनिवासराषवार्थस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तुरीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभाषतलस्पर्शिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां चतुर्थोऽङ्कः ॥

पञ्चमाङ्कस्य कथावस्तु

ततोऽथसंरक्षकाः सप्तलोकैर्ऋषीरस्य रघुनन्दनस्य विजयध्वजरूपं दिव्यं मेघ्याश्वमपहृतमक्योक्त्य तदपहारकेण लब्धेन समं योदुमारमिरे । तत एकाकी लवोऽजितवीर्येण जूमकाद्येणासंख्येयां चमूं समरशिरसि गतसंज्ञतामापादयामास । तच्छ्रुत्वा चन्द्रकेतुः स्वयं लब्धेन सह योदुमुपतस्यौ । स तत्र लवमेकारिण पदातिनं च दृष्ट्वा 'पादचारिणा सह रथिनो न दुष्यन्ति' इति क्षात्रधर्मस्त्रादिमत्र शस्तमिति सुमन्त्रं पप्रच्छ । स च 'एष न्याय्यो धर्मः' इत्यादिदेश । ततो लवं रथारोहणं कुर्विति सुमन्त्रोक्ते 'अरण्यवासिनो वयमनम्यस्तं-रथग्तयः' इति लवस्तं जगाद । ततश्च तयोर्वीरिचितोक्तिप्रत्युक्तयः संवृताः । चन्द्रकेतुरैश्वराकुवीर्यं प्रशंसन् क्षात्रोर्ध्वंसकरशुरामस्य जेतारं रामचन्द्रं प्रति तत्र कटाक्षनिक्षेपोऽनुचितोऽत-एव विरम समरातिप्रसंगात् इति लवं प्रत्याख्यातवान् । 'श्राद्धगानां वाचि वीर्यं प्रथितम्, न तु बाहो ; शस्त्रग्राहिणो ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य दमने रामचन्द्रस्य का नाम वीर्यस्तुतिः । एवमेव वारि-ताटकेन्द्र-जिह्वादां राम-लदनणयोः कौशलस्य जनः सन्यगमिहो मरीचि' इति रामलक्षणापवादकस्तौ पृथक्चनेन चन्द्रकेतु क्रोधपराहतोऽम-बन् । लवोऽपि समर एव दर्पनिकण इति मन्यमानस्तं युद्धयोग्यां समरभूमिमवतराव इत्याहाययामास ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः ! जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेप त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानप्रोद्धृत्प्रजवितवाजिना रथेन ।
उत्खातप्रचलितकोविदारकेतुः श्रुत्वा वः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः
(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्पाणिः साद्भुतहर्षसंभ्रमश्चन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्यं सुमन्त्र ! पश्य पश्य,—

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-

मुपरि शरतुपारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम्,—

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः संप्रकोपा-

न्नव-इव रघुवंशस्याप्रसिद्धिप्ररोहः ।

नेपथ्य इत्यादि । भो भोः सैनिकाः सेनासमवायिनः । जातमवलम्बनम्, आश्रयो
लम्ब इत्यर्थः । नन्विति । सुमन्त्रनुद्यमानाः सुमन्त्रेण प्रेर्यमाणाः प्रोद्धृत्प्रज
चञ्चला. प्रजविताः प्रकृष्टवेगयुक्ताः वाजिनोऽश्वा यस्मिस्तथोक्तेन । उत्खातेषु निम्नो-
न्नतप्रदेशेषु प्रचलितकोविदारयुक्तश्चजवान् । प्रधनं शुद्धं श्रुत्वा उपैति । ननु किल
चूलिका । 'नेपथ्यान्तःस्थितैः पात्रैश्चूलिकाऽङ्कस्य सूचनम्' इत्युक्तेः ॥ १ ॥ किर-
तीति । कलितेनाहतेन किञ्चित्कोपेन ईषन्मन्युना रज्यन्ती रकीभवन्ती मुखश्रीरा-
ननशोभा यस्य स तथोक्तः । अत्र प्रत्यर्थिनामकिञ्चि. करत्वारिकिञ्चित्कोपेत्युक्तम् ।
चञ्चत्पञ्चचूडश्चलितशिखण्डकः कोऽप्यपूर्वोऽयं वीरपोतः वीरशिशुः अविरतं विश्रा-
न्तिरहितं यथा तथा गुणे ज्यायां गुञ्जन्त्यौ अव्यक्तशब्दवत्यौ कीटी अप्रे यस्य
तथोक्तेन कार्मुकेण । करणत्वात्तृतीया । समरशिरसि शुद्धरत्ने चमूनामुपरि शरतुपारं
बाणवर्षं किरति । तुषारो हि अतिसूक्ष्मसलिलभृष्टिः । अत्र 'रज्यन्मुखश्रीः कार्मुकेण'
'चञ्चत्पञ्चचूड' इत्येतैः 'शरतुपार'मित्यनेन च तडित्वतः शकचापयुक्तस्य चलिताप्रस्य
मेघशिशोरस्य च साम्यं व्यज्यते ॥ २ ॥ मुनिजनेत्यादि । एकः असहायः संप्र-
कोपात्प्रकृष्टमन्युना । लवकोपस्य तद्दृष्ट्याल्पत्वेऽपि चन्द्रकेतुबुद्ध्या महत्वाद्बाहोप. ।
सर्वत समन्ताद्वलिताना करिकपोलमन्थीनां संधीनां टंकारेण दलनध्वनिनी घोरे

दलितकरिकपोलग्रन्थिटंकारघोर-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन् !

अतिशयितसुरासुरप्रभावं

शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विपां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्रकेतुः—मम त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

अयं हि शिशुरेकको मदभरेण भूरिस्फुर-

त्करालकरकन्दलीजटिलशस्त्रजालैर्बलैः ।

क्षणत्कनककिङ्किणीक्षणज्ञणायितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्दिनद्विरदडामरैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः—यत्स ! एभिः समस्तैरपि नालमस्य, किं पुनर्व्यस्तैः ?

चन्द्रकेतुः—आर्य ! त्वर्यतां त्वर्यताम् । अनेन हि महानाशित-

प्रमारोऽस्माकमारब्धः । तथा हि,—

आगर्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरै-

ज्यानिर्घोपममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुञ्जृम्भयन् ।

भयजनकं ज्वलितं शराणां सहस्रं यस्य तथोक्तम् । आनन्त्यावाची 'सहस्र'शब्दः ।

नवः प्रत्यग्र. रघुवंशस्य अप्रसिद्धिप्ररोह इव स्थितः अपख्यात्यङ्कुरवत्स्थितः मुनि-

जनशिशुः । मुनिजनाः शनप्रपागालेष्वपि बाल इत्यर्थः । मे कौतुकं हर्षं करोत्यु-

त्पादयति ॥ ३ ॥ अतिशयितेति । तथैव तुल्यरूपम् । यथा रामेण तुल्यप्रभाव-

स्तथैव तुल्याकार इत्यर्थः । तथाविधं कुशिकसुतमखद्विपां कुबाहुप्रसृतीनाम् ।

अत्र स्मृतिमदलंकारः ॥ ४ ॥ अपत्रपते लज्जते । अयं हीति । अयमेव नः शिशुः

एषाकी चालः । मदभरेण वीरपानेन समुपजनितमदातिशयेन भूरि अधिकं स्फुरन्ति

चलितानि करालानि क्रूराणि करकन्दलीषु वरशास्त्रश्रेषु जटिलानि निविटानि

शस्त्रजालानि येषां तथोक्तं । क्षणन्तीमि. शब्दवतीमि वनत्रिङ्किणीमि. हेममय-

क्षुद्रपण्डितानि. क्षणज्ञणायितै. शब्दविशेषयुक्तरमन्दनदैरतिशयितपानपारिभिर्दुर्दिनै-

रन्धवारितद्विरदंशैः कारणै. डामरैः भयंकरैर्बलैः सन्धैरावृतः ॥ ५ ॥ समस्तैः

सहितैर्व्यस्तैः पृथक्स्थितैर्नालम् । न पर्याप्तैरित्यर्थः । आशितजनानामुपजीविजनानां

बेलङ्गैरवरुण्डखण्डनिकरैर्वीरो विघत्ते भुवं

तृप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणामिव ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—(खगतम् ।) कथमीदृशेन सह वासस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्व-
संहारमनुजानीमः ? (विचिन्त्य) अथवा इक्ष्वाकुकुलवृद्धाः खलु वयम् ।
अत्युपस्थिते रणे च का गतिः ?

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जासंभ्रमम् ।) हन्त धिक्, अपावृत्तान्येव
सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(रथवेगं निरुन्व ।) आयुष्मन् ! एष ते वाग्निषयीभूतः
स वीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ।) आर्य ! किंतामघेयमाख्यात-
माहायकैः ?

सुमन्त्रः—लव इति ।

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव ! महाबाहो ! किमेभिस्तव सैनिकैः ।

एयोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्त्र—कुमार ! पश्य पश्य,—

विनिवर्तित एष वीरपोतः

पृतनानिर्मथनात्त्वयोपहृतः ।

स्तनयिलुरवादिभावंलीना-

मवमर्दादिव हस्तसिंहशावः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोद्धतपराक्रमो लवः ।)

लवः—साधु राजपुत्र ! साधु ! सत्यमैश्याकः खल्वसि । तदहं परागत एवासि ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः—(सावष्टम्भं परावृत्त्वा ।) आः, कथमिदानीं भग्ना अपि पुनः प्रतिनिवृत्ताः पृष्ठानुसारिणः पर्यवष्टम्भयन्ति मां चमूपतयः ? धिग्जाल्लान्,—

अयं शैलाघातक्षुभितवडवायक्त्रहुतमु-

क्प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

समन्तादुत्सर्पद्धनतुमुलहेलाकलकलः

पयोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ९ ॥

(सवेगं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भोः कुमार !

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात्प्रियो मे

तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तत्रैव ।

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि

नन्वेव दर्पनिकपस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

पद्मिनी । उपहृत आहृतः । स्तनयिलुरवात् मेघपत्नेः सिंहशावः सिंहशिशुर्विविधवर्तित इत्येतत्पदश्लेषार्थः ॥ ८ ॥ ततः प्रविशतीति । धीरोद्धतो युद्धोद्धतः पराक्रमो यस्येत्यर्थः । धीरोद्गतादयधत्वारो नायथाः प्रसिद्धाः, तेषु प्रायेण भटानामेन धीरोद्धतत्वमायाति । सर्वं भग्ना अपि पराजिता अपि पर्यवष्टम्भयन्ति समीपस्थिता भवन्ति । 'अवाचालम्बनाविदूर्ययो.' (पा. ८।३।६८) इति पत्वम् । अयं शैलेत्यादि । अयमोघः युष्माकं समूहः शैलाघातेन मन्दरसंगष्टनेन क्षुभितो विपर्यस्ताः यः वडवायक्त्रहुतमुष्माडवमुष्मामिस्तद्धत्प्रचण्डस्य तीक्ष्णस्य क्रोधार्चिर्निचयस्य क्रोधाग्निज्वालासमूहस्य कवलत्वं मक्ष्यत्वं व्रजतु । क इष्येत्याह—पयोराशेरोधः प्रवाह इत्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्यद्भुतादिति । मम त्वं सखा, तस्मान्मदीयं यद्वस्तु तत्तत्रैव त्वरीयमेव; तन्निजे परिजने किमर्थमेवं कदनं युद्धं करोषि ? तव

लवः—(सहर्षसंभ्रमं परावृत्त्यः) अहो, महानुभावस्य प्रसन्नकर्कशा
वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेवः तावत्संभाव-
यामि ।

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः—(सक्रोधनिर्वेदम्) आः, कदर्थाकृतोऽहमेभिर्वीरसंवादविघ्न-
कारिभिः पापैः । (इति तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत्,—

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद्द्वलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेषा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवत्चापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तो
विसयेन ।

चन्द्रकेतुः—भो भोः, राजानः !

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्नद्धचर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैरपरवयसि ख्यातिकामैर्भवद्भि-

र्योऽयं बद्धो युधि समभरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

दर्पपरीक्षास्थानमेव चन्द्रकेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रसन्ना प्रसादवती कर्कशा च कठिना च
आपाततो हृदा, पर्यालोचने तु कठिनेत्यर्थः । वीरवचनप्रयुक्तिः वीरवादप्रयोगः ।
संभावयामि पुरस्कारोमि ॥ कदर्थाकृतः अधुषितान्यापारवान्कृतः । वीरसंवादस्य
चन्द्रकेतोरुक्तिप्रयुक्तिकाया युद्धस्य वा ॥ दर्पेणेति । कौतुकवता सामर्थ्य-
दर्शनेच्छायुक्तेन दर्पेण बलेन मयि बद्धलक्ष्यः दत्तचक्षुर्मेयि व्यथितलक्ष्यत्व-
वान् । उदीर्णधन्वा उत्क्षिप्तचापः । द्वेषा मयि बले चाभिमुखोऽयं लवः द्वेषा
समुद्धतस्य चलितस्य मघवत्सवन्धिचापधरस्य वर्षाकालमेघस्य लक्ष्मीं धियं धत्ते
॥ ११ ॥ संख्येति । संख्यातीतैरसंख्यैः । द्विरदतुरगस्यन्दनेषु तिष्ठन्तीति द्विरदतुर-
गस्यन्दनस्थास्तथाविधैः । कवचनिचितैर्वीरवाणपिहितैः, अपरवयसि वार्धकै ख्याति-
वामैः विजयप्रशस्तिकामनावद्भिः कालज्येष्ठैर्वयोधिकैः, न तु शौर्येणेत्यर्थः । भवद्भिरे-
कस्मिन्नसहाये पदाती पादचारिणि नद्धचर्मोत्तरीयेऽस्मिन् शिशौ विपये योऽयं समभरः

लवः—(सोन्मायम् ।) आः, कथमनुकम्पते नाम ? (संभ्रमं विनिन्द्य ।)
भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि संस्तम्भयामि ।
(शक्तिं ध्यानं नाटयति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमकस्माद्दुल्लोलाः सैन्यघोषाः प्रशाम्यन्ति ?

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(संभ्रमम्) वत्स ! मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमा-
मन्त्रितमिति ।

चन्द्रकेतुः—अत्र कः संदेहः ?

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते

नियतमजितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम्,—

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमश्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुत्तस्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरभिस्तीर्यते

लीनाम्भोदतटित्कडारकुहैरिविन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

एकांशमारः वदः तेन वः पिकू । युष्माकमव्यवधानेन निन्दा, अस्माकं तु युष्मद्भार
॥ १२ ॥ अनुकम्पते मम दीर्घत्वमाशङ्क्य मधुःखं परिजिहीर्षति । कालहरणप्रतिषे-
धाय कालयापननिवृत्तये संस्तम्भयामि निवृत्तव्यापाराणि करोमि । प्रशाम्यन्ति विर-
म्यन्ति ॥ प्रगल्भं प्रौढम् ॥ आमन्त्रितमाहूतम् ॥ कः संदेहः ? आमन्त्रित इत्यत्र संशयः
कः इत्यर्थः । मन्ये इत्यस्य संभावनावान्धित्वात्तस्याश्वोत्कटैकतरकोटिसंशयरूपत्वात् ।
व्यतिकर इति । तमःसंबन्धी तामसः, विद्युत्संबन्धी वैद्युतश्च । तथाविधो व्यति-
करः संपर्कः । प्रणिहितमपि प्रयत्नेन निक्षिप्तमपि प्रसन्नं च तन्मुक्तं च । खण्डकुञ्जा-
दिवत्समाप्तः । तमना प्रसन्नं ज्योतिषा मुक्तम् । तमस्तत्कल्पत्वाद्भ्रस्तत्वम्, ज्योतिषि च
कार्यकरत्वात्ततो मुक्तत्वम् । चक्षुर्हिनस्ति बाधते । नियतं निश्चितम् ॥ १३ ॥ आश्च-
र्यमभूतपूर्वम् । पातालेति । पातालोदरमेव कुञ्जः गुहा तस्मिन्पुञ्जितानि संद्वतभानं
प्राप्तानि यानि तमात्रि तद्वत् श्यामैः उपातं स्फुरतेजिष्ठं च यदारकूटं त्रपुधातुविशे-
पस्तस्य यत्कपिलं पिशङ्गं ज्योतिस्तद्भ्रज्ज्वलद्दीप्तिभिः, अत एव कल्पाक्षेपे कल्पावसाने
कठोरेण दृढेन भैरवेण गीतिजनकेन मद्यता व्यस्तैर्विद्योजितैर्लीनाम्भोदानि तटित्कडा-
राणि च इहराणि येषां तयोक्तः । कडारः कपिलः । विन्ध्याचलशृङ्गैरिव स्थितैः जृम्भ-

पाठा०-१ 'अस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति'. २ 'अवह्वीर्यते'.

सुमन्त्रः—कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ?

चन्द्रकेतुः—भगवतः प्रचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वत्स ! नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जृम्भकेषु; यतः,—

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वत्कौशिकं गताः ।

अथ तत्संप्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वं मद्गदशः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—वत्स ! सावधानो भव । परागतस्ते प्रतिवीरः ।

कुमारौ—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो, प्रियदर्शनः कुमारः । (सन्ने-
हानुरागं निर्वर्ण्य ।)

यदृच्छासंवादः किमु गुणगणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडवद्धः परिचयः ।

निजो वा संबन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

कैर्नभः अभिस्तीर्यते आच्छाद्यते ॥ १४ ॥ कुतः पुनः कस्मात्पुरुषात्पुनरस्य लवस्य ? ॥
मन्त्रेषु विषये एतदागमनमेवं त्वन्मतरौत्सा न घटते । जृम्भकास्त्रेषु विषये एतदप्र-
चेतसादधिगम इत्येतद्विशेषत एव तु न घटते । कृशाश्वेति । कृशाश्वतनया
ह्येते इति । एते अस्त्रदेवताविशेषाः कृशाश्वमुनिना आर्षी अनिताः । हीति प्रसिद्धौ ।
कौशिकं विश्वामित्रम् । अथानन्तरं तत्संप्रदायेन विश्वामित्रोपदेशेन ॥ १५ ॥ अप-
रेऽपि भवदुक्तेभ्योऽन्येऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः व्यापुवत्संवित्प्रकाशाः । मन्त्र-
दशः स्वयमेव संप्रदायेन विनापि ॥ सावधानोऽनन्यमनाः भव ॥ कुमारौ
लवचन्द्रकेतू । प्रियं सुखजनकं दर्शनं यस्य स तथोक्तः । ज्ञेहः मैत्री ॥ अनुरागो
भोग्यताज्ञानम् । यदृच्छेति । यदृच्छया दैवेन संवादः समागमः यस्य स
तथोक्तः । यदृच्छया दैवेन संवाद एकरूपं यस्य तथोक्तो वा । रामादिगुणगणैरेक-
रूप इति हृदयम् । तथाविधो गुणगणानामतिशयः किमु ? पुराणः पुरापि भवः ।
जन्मान्तरेष्वन्येषु जन्मसु निविडवद्धः दृढारूढः परिचयो वासना किमु ? विधिव-
शादैवेच्छया अविदितः कोऽपि निजः संबन्धः जननसंबन्धः किमु ? यत एवं
ततो हृदयं कर्तुं अवधानं व्यापारान्तररहिततां रचयति करोति । अथवा एतस्मि-

पाठा०—१ 'अपि'. २ 'किमु किमु गुणा'.

टिप्पणं—१ यत्रोक्तं रामायणे (वा.सं. २१।१३)—सर्वाञ्जलि कृशाश्वत्स पुत्राः परम-
धार्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ तेषुपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापति-
सुगमनाः । नैकरूपा महावीर्यां सीतिवन्तो जयविहाः ॥ जया च सुप्रभावेव दक्षकन्ये
सुमप्यमे । ते सतीञ्जलि शङ्खाणि शर्तं परमभास्वरम् ॥ इति ।

सुमन्त्रः—भूयसां जीविनामेव धर्म एष यत्र स्वरसमयी कस्यचि-
त्कचित्प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति । तद-
प्रतिसख्येयनिबन्धन प्रमाणमामनन्ति ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।)

एतस्मिन्मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-

दुन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं चाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ १९ ॥

नष्टे सति मम हृदय कर्म गुणातिशयादिषु त्रिषु अन्यतमावधानता अवधान
अवहित करोतीति । द्विक्रमणि च लुडिल्लिख्याहु ॥१६॥ भूयसामित्यादि । यत्र
यस्या प्रीतौ । तारामैत्री मैत्री तारा कनीनिका तत्प्रेम वा ॥ चक्षुराग आदराद्दी-
क्षणम् । 'चक्षु प्रीतिर्मवेयन' इत्युक्तचक्षुराग इति च लौकिकाना जनानामुपचारो
व्यवहारस्तादृशी कस्यचि पुरुषस्य इच्छित्पुरुषे स्वरसमयी अकूररसा अकृत्रिमा वा
प्रीतिरिति यत् एष । विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम् । भूयसा महीयसा जीविना प्राणमृता
धर्म स्वभाव । अप्रतिसख्येयनिबन्धनमनिचारणीयमूल तत्प्रेम प्रमाण यथार्थानु-
भवविषयमामनन्ति असकृद्ब्रुवन्ति । अहेतुरिति । य अहेतुर्निष्कारणक पक्षपात
आत्मीयत्वप्रतिषेधानमूलकानुकूलज्ञानरूपस्य अहेतुरुपक्षपातस्य प्रतिक्रिया
निरतनन्यापार नास्ति न सम्भवति । घेहात्मक प्रेममय स तन्तु भूतानि प्राणिन
अन्त सीव्यति अत स्तूतानि करोति ॥१७॥ एतस्मिन्निति । राजपट्ट नीलरक्त
पट्टं बद्ध तदहत्काते कमनीय एतस्मिन् लब्धे च इकेती वा । परिरम्भणाभिलाषादा-
ल्लिङ्गनेच्छया । उन्मील्युत्ककदम्बं उद्यद्गोमावनिदुरम्बम् ॥१८॥ किं चेति । किं
च पूर्वोच्चादन्यत् । आक्रान्तकठोरतेजसि आक्रान्त प्राप्त कठोर पूर्ण तेज परास्मिन्
वनसामर्थ्यं यस्य तस्मिन्विषये शस्त्रं विना का गतिः शस्त्रसाधनयुद्धादते किं
कर्तव्यम्? न विमपीयथै । ताई शरीरनीभाग्यानुरोधेन शस्त्रन्यास कियता-
मित्यनाद--शस्त्रेणेति । यस्य शस्त्रस्य इदं महावीर, न जायेत तेन शस्त्रेणापि

पाटा०-१ 'भूयसा जीवधर्म एष यद्दसमयी' २ 'तमप्रतिसख्येयम-
निबन्धन प्रमाण'.

सुमन्त्रः—(लवं निर्वर्ण्य साक्षमात्मगतम् ।) हृदय ! किमन्यथा परि-
प्लवसे ?

मनोरथस्य यद्वीजं तद्द्वैवेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः ? ॥ २० ॥

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्य सुमन्त्र ! स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—कस्य हेतोः ?

चन्द्रकेतुः—एकस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च,—
खल्वार्य ! क्षत्रधर्मः परिपालितो भवति । न रथिनेः पादचारमभियुञ्ज-
न्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(खगतम् ।) आः, कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽसि ।

कथं^१ हीदमनुष्ठानं सादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाऽभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखं त्वामर्थसंशयेषु
पृच्छन्ति तत्किमार्यो विमृशति ?

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

किम् ? न किमपीत्यर्थः । तर्हि सौकुमार्यवीर्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारेण सौकुम्भा-
यानुसारेण शलन्यासः क्रियतामित्यत्राह—उच्यतेऽप्यायुषे युद्धविमुखं गामयमेव
किं वक्ष्यति ? यत एवं ततः दारुणरसः क्रौर्यैकवेषः शरणां समयः आचारः
स्नेहक्रमं स्नेहव्यापारपरिपाटीं बाधते निवर्तयति ॥१९॥ अन्यथा संभाव्यविषयानु-
सारेण परिप्लवसे चञ्चलीभवसि ? रामसादृश्यात्तदपल्यं लव इति किं सादृशे, इति
भावः । मनोरथस्येति । मनोरथस्य अमिलप्यमाणलवनिष्ठरामापत्यत्वस्य यद्वीजं
सीतारूपं, तदादितो हृतं गर्भिणीदशायामेव गृहम् । 'लूनपूर्वायाम्' इति पाठे पूर्व
रूना छिन्ना तथाविधायाम् । भूतपूर्वनिर्देशात् लूनशब्दस्य पूर्वनिर्गतः । 'पूर्वल-
नायाम्' इति पाठे तु पूर्वस्मिन् काले लूनैत्यर्थः । प्रसवस्य पुष्पस्य ॥ २० ॥ वीर-
पुरुषः लवः पूजितस्तावद्भवति । द्वयोरवतरणप्रयोजनयोः प्रथमं वीरपुरुषपूजा
भवति । क्षत्रधर्मः खल्वपि परिपालितोऽनुष्ठितो भवति । पादचारं पदाति
रथिनो नाभियुञ्जन्तीति न युष्यन्तीति शास्त्रविदः क्षत्रधर्मप्रतिपादकार्यशास्त्रज्ञाः
परिभाषन्ते निषच्छन्ति ॥ कथं हीति । इदमनुष्ठानं राजपुत्रस्य रमादव-
तरणं प्रतिषेधतु निषिञ्चतु, निवर्तयेदित्यर्थः । साहसैकरसां साहसप्रकृत्यैकवैशां

पाठा०—१ 'पृक्तः'. २ 'समनुगतः'. ३ 'न्याय्यमनु'.

टिप्पणं—१ 'न च हन्यात्सकाहूदं न ह्रीदं न कुवाञ्जलिम्' (मनुः ७।१२) इति
राजधर्मानुशासनम् ।

एष सांश्रामिको न्याय्य एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिरूपं वचनमार्थस्य ।

इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः—(सखेहाहं परिष्वज्य ।)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं

दिष्ट्यागतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

अप्रतिष्ठे कुलज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

क्रियां अनुष्ठानमभ्यनुजानातु अनुमन्त्रे ॥ २१ ॥ तातमिश्रा अपि, 'मिश्र'शब्दः
पुज्यवाची । रामादयोऽपि अर्थसंशयेषु अनुष्ठेयाननुष्ठेयसद्वेषु पितुः प्रियसखं
दशरथप्रियसखं त्वां पृच्छन्ति जिज्ञासां बोधयन्ति ॥ यथाधर्मं क्षत्रधर्मानतिक्रमेण ।
एष इति । संग्रामे भवः सांश्रामिकः, एष वीरपुरुषपूजारूपः न्याय्य इच्छितः ।
एष धर्मः क्षत्रधर्मपरिपालनरूपः सनातनधिरतनः । इयं पूर्वोक्तद्वयी वीरचारित्र-
पद्धतिः वीरव्यापारपरिपाटी ॥ २२ ॥ अप्रतिरूपं निस्तुलम् । इतिहासमिति ।
इतिहासं रामायणभारतादिकम् । पुराणं 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च' इत्याद्युक्तलक्षणम् ।
धर्माः निलनैमित्तिकादयः प्रोच्यन्ते प्रकाशयन्ते एमिरित्यर्थे 'करणाधिकरणयोश्च'
(पा. ३ । ३ । ११७) इति ह्युद्गमन्वादिस्मृतमस्ता इत्यर्थः । कुलस्थितिं कुलमर्मा-
दाम् ॥ २३ ॥ जातस्येति । वरस चन्द्रकेतो । पितुर्जातस्य त्वत्पितुरस्मान्निष्ठोरि-
न्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य लक्ष्मणस्य अमूनि दिनानि । एतावान् जीवितकाल इति
यावत् । कति नाम किञ्चित् नाम ? यद्वा,—वरसस्य जातस्यमूनि दिनानि कति
नामेत्यन्वयः । वरसस्य लक्ष्मणस्य यच्चात जन्म तत्संबन्धिदिनानि । जन्मप्रवृत्तिदि-
नानीत्यर्थः । तस्याप्यपत्यं कर्षे वीरधर्ममनुतिष्ठति अनुष्ठितं करोति । प्रतिष्ठामागत-
मास्पदं प्राप्तं माहात्म्यं प्राप्तम् । 'प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्ये' इति यादवः । दिष्टोत्ता-

पाठा०—१ 'न्यायः'. २ 'दिष्ट्या गतं'. ३ 'रघुज्येष्ठे'.

द्विप०—१ अत्र भावस्तान्यपोतकः कालिदासीयः श्लोकः 'नूनं मत्तः परं वंदयार
विण्दविच्छेददक्षिणः । न प्रकाममुक्तः आदे स्वभासं महत्तरः' (रघु. १।१६) इति ।

सुमन्त्रः—अहह, हृदयमर्मदारणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

लवः—हन्त, मिथ्रीकृतक्रमो रसो वर्तते,—

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।

१. रणत्कारकूरकणितगुणगुञ्जद्रुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालव्रणमुखः ॥ २६ ॥

चन्द्रकेतुः—(अवतरणं निरूपयन् ।) आर्य ! अयमसावैश्वाकश्चन्द्र-
केतुरभिवादयते ।

सुमन्त्रः—अहितस्यैव पुनः पराभवाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

अपि च,—

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पैति-

स्त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रावैष्णवमग्निमारुतमथो सौपर्णमोर्जस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोपमन्त्रो जयम् ॥ २७ ॥

नन्दे ॥ २४ ॥ अप्रतिष्ठे इति । कुलज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे अनास्पदे । अनपत्ये
सतीति यावत् । त्रयः पितरः लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः ॥ २५ ॥ हृदयमर्मणां हृदय-
मर्ध्यप्रदेशानां दारणानि छेदकानि, दुःखजनकानीत्यर्थः । यथेति । कुमुदिनी कुमु-
द्वती सरस्योपधिर्वा इन्दौ चन्द्रे समुपोढे सति समुपागते सति यथाऽऽनन्दं संतोषं
व्रजति तथा मम दृष्टिरस्मिन् चन्द्रकेतौ समुपोढे सति आनन्दं व्रजति । एवकारः
साहृदयद्योतनार्थः । रणत्कारेण रणदिति शब्देन कूरं भयंकरं कणितं घण्टादिरणितं येन
तथोक्तेन गुणेन ज्यया गुञ्जद्वयकं गुरु महद्यद्भुस्तस्मिन्धृतः प्रेमा कृता प्रीतियेन
तथोक्तः । विकचानि विस्तृतानि, विकरालानि अतिदृढानि व्रणानि मुखे अप्रे यस्य
तथोक्तः । अयं मम बाहुः पुनः बाहुस्तु । दृष्टिवैषम्यार्थः 'पुनः'शब्दः । कलहकामः
युद्धाकाङ्क्षी । भवतीत्यर्थः । अतो रतिकोधस्थाधिकयोः शृङ्गारवीरयोर्मेलनान्मिश्रितयोः
रसयोः क्रमः परिपाटिर्वर्तत इति पूर्वेण संबन्धः । 'पुंभावं मनसा ययुः' इति न्यायेन
कुमुदिनीदृष्टान्तात् शृङ्गाररसोत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ अहितस्यैवानभिमतस्यैव
पराभवाभावमानायादिवराहः प्रलयार्णवममभूपेरुद्धर्ता वराहरूपेणावतीर्णो भगवान्
कल्पतां तस्मिन् समयो भवतु । देव इति । देवः सविता सूर्यः । धिनोतु प्रीणयतु ।

पाठा०—१ 'कृतो रसक्रमो'. २ 'लोत्वणरसः'. ३ 'सावित्रश्चन्द्र'.

४ 'अजितं पुण्यमूर्जसिं ककुत्स्थस्येव ते महः । श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः
परिकल्पताम् ॥'. ५ 'पिता'. ६ 'ओजोऽस्तु'.

१ संततिवंशस्य प्रतिष्ठेत्वभिधीयते, अतः सादरहिते इत्याशयः ।

लवः—अतीव नाम शोभसे रयस्य एव । कृतं कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रयमलं करोतुं ।

लवः—आर्य ! प्रत्यारोपय रयोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुष्यस्य वत्सस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेयूपकरणेषु ? किं त्वरप्यसदो वयमनभ्य-
स्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जानासि वत्स । दर्पसौजन्ययोर्यदौचरितम् । यदि पुन-
स्त्वामीदृशमैक्षाको राजा रामभद्रः पश्येत्तदायमस्य स्नेहेन हृदयमभि-
प्यन्दयेत् ।

लवः—अन्यच्च चन्द्रकेतो ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (सलज्जमिव ।)

यदि च वयमप्येवंप्रायाः ऋतुद्विपतामरौ

क इव न गुणैस्तं राजानं जनो बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २८ ॥

मैत्रायणः पतिष्ठस्वाममिनन्दतु । इन्द्रस्य विष्णोश्च इदं ऐन्द्रावैष्णवम् । 'दिवता-
द्वन्द्वे च' (पा. ७।३।२१) इति आनङ् । अप्रेमार्कतस्य चेदमाग्निमारुताम् । 'इहृद्धौ'
(पा. ६।३।२८) इति इत् । सौपर्णं गरुडदेवत्वमोजः पराक्रमः । ज्याघोष एव
मन्त्रः । अयं परामिवं देयाह्यात् । 'एतेर्विठि' (पा. ७।४।२४) इत्येत्वम् ॥ २७ ॥
शोभसे हृद्यो भवसि । अत्यादरेण कृतम् । अवरोहणं न कार्यमिति भावः ॥ तर्हि
मदवरोहणे अनिष्टे ॥ प्रत्यारोपय आरोपय । राजपुत्रं चन्द्रकेतुम् ॥ त्वमप्यनुरुष्यस्य
यथा चन्द्रकेतुस्त्वद्वचनं रथादनवरोहणेनानुरोधितवान् तथा त्वमपि तद्वचनं रथा-
रोहणेनानुसर ॥ स्त्रेषु स्त्रीयूपकरणेषु रथादिषु । अरप्ये सीदन्ति पसन्तीत्यरप्यत्तद ।
'सत्सुद्विप-' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्विप् । अनभ्यस्तरथचर्याः अपरिचितरथ-
गतयः ॥ दर्पसौजन्ययोः यद्वापरितं पराक्रमसद्व्यमस्योरगुणोऽयमाचारस्तं जाना-
सीत्यर्थः ॥ अर्यं लवः अस्य रामभद्रस्य हृदयमभिप्यन्दयेत् द्रावयेत् ॥ यदि चेति ।
वयमयं ऋतुद्विपता यद्वादिषानुवातामरौ शासितरि रामभद्रविषये एवंप्राया यदि
प्रेमपात्रभूताथेत्क इव को वा तं राजानं रक्षकं सं रामभद्रं गुणैः सीलादिभिः हेतुभिः
न बहु मन्यते, सर्वोऽपि तं संभावयतीत्यर्थः । सौजन्यस्य यो विरोध इत्याह—तदपि
तथापि अखिलक्षत्राक्षेपः सकलराजतिरस्कारस्तेन प्रचण्डतया क्रूरतया तुरङ्गमर-
क्षिणामध्वमेघाध्वरक्षणाणां विकृतिमन्युंस व्याहारश्च 'तापताक्षं हरामिव' (४।२८)

पाठा०—१ 'कुमार, अत्रि हि नाम'. २ 'यथोचितमाचरितं'. ३ 'तदा तस्य...
अभिप्यन्दयेत्'. ४ 'वयमपि न राहवेवंप्रायाः ऋतुप्रतिघातिनः'. ५ 'इह'.

चन्द्रकेतुः—किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ?

लवः—अस्त्विहामर्षो मा भूद्वा । अन्यदेतत्पृच्छामि—दान्तं हि राजानं राघवमनुशुश्रुमः । स किल नात्मना दृष्यति, नाप्यस्य प्रजा वा दृष्टा जायन्ते । तर्कि मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ?

ऋपयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निष्कृतिः ॥ २९ ॥

इति ह स तां निन्दन्ति । अयेतरामभिष्टुवन्ति,—

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुर्हदो निष्प्रलान्ति ।

शुद्धां शान्तां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सूत्रतां वाचमाहुः ॥ ३० ॥

सुमन्त्रः—परिमृतोऽयं वत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभ्युपपन्नमर्षेण संस्कारेण ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति तत्पृच्छामि—किं व्यवस्थितविषयः क्षत्रधर्म इति ।

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैक्ष्वाकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् ।

इत्यादिकः । अथवा तुरङ्गमरक्षिणां व्याहारः 'सप्तलोकैश्चवीरस्य' (४।२७) इत्युक्तिः मे विकृति मन्त्रुं अकरोत् ॥ २८ ॥ दान्तमनहंकारमनुशुश्रुमः श्रुतवानस्मि । आत्मना स्वयं न दृष्यति नाहकरोति, प्रजा वा दृष्टा न जायन्ते । राक्षसीं वाचं दृष्टवाचम् । तदाह—ऋपय इति । योनिः कारणम् । निष्कृतिः परिभवहेतुः ॥ २९ ॥ इतरां पश्यमाणाम् । काममिति । काममन्त्रिलिपितं दुग्धे प्रपूरयति । अलक्ष्मीं विप्रकर्षति दूरीकरोति । कीर्तिं गुणवत्ताप्रयां सूते जनयति । दुर्हदः शत्रून् निष्प्रलान्ति अतिशयेन नाशयति । सूत्रता वागिति शेषः । शुद्धां दोषशून्यां शान्तां वाक्यरहिता मङ्गलानां मातरं हेतुं धेनुं स्वरूपेण भोग्यां धीराः ध्यानशीलाः सूत्रता शुद्धामाहुरिति योज्यम् । इतीतरामभिष्टुवन्तीति पूर्वेषामन्वयः ॥ ३० ॥ अभ्युपपन्नमर्षेण उत्पन्नासहनेन संस्कारेण वाहनया । तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति यद्वदसि अत्रोच्यत इति शेषः । व्यवस्थितविषयः रामभद्रमात्रनियताधिकरणकः क्षत्रधर्मः क्षत्रियासाधारणपराक्रमातिशयादिः ॥ अतिप्रसङ्गादनिष्टप्रस-

पाठा०—१ 'निष्कृतिः'. २ 'दुष्कृतं या हिनस्ति'. ३ 'तां चाप्येतां मातरं'.

४ 'परिपृत्स्वभावोऽयं'.

सैनिकानां प्रभाधेन सत्यमोजायितं त्वया । ३१-

॥ जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्वन्धमर्हसि ॥ ३१ ॥

लवः—(सहासम्) आर्य ! जामदग्न्यस्य दमन. स राजेति 'कोऽय-
मुच्चैर्वादः ?

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाहोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥ ३२ ॥

चन्द्रकेतुः—(सोन्मायमिव ।) आर्य सुमन्न ! कृतमुवरोत्तरेण ।

कोऽप्येष संप्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

पुण्यानि तात ! चरितान्यपि यो न वेद ॥ ३३ ॥

लवः—को हि स्रुपतेश्वरित महिमान च न जानाति, यदि नाम
किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् । अथवा शान्तम्,—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते

मुन्दस्त्रीमथनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।

घनाद्विरम विरतो भव । 'सुगुप्साविराम-' (वा १०७९) इति पञ्चमी । सैनिका-
नामिति । प्रभाधेन प्रकृष्टविशेषेणैव ओजायितगोचरस्वीभूतम् । भावे च । जाम-
दग्न्यस्य दमने परत्पुरामस्य चेतरे रामभद्रे विषये । निर्वन्ध इत्युपादम् ॥ ३१ ॥ सिद्ध-
मिति । द्विजानां विद्यायां वाचि वीर्यं पराभिभवसामर्थ्यमिति यत् । क्षत्रियाणां
बाहोर्वीर्यमिति यत् एतदसिद्धं प्रतिर्द्धं चिन्त । जामदग्न्यं शस्त्रग्राही ब्राह्मण ।
तस्मिन्दान्ते तस्य राज्ञः तद्दमनपराममद्रस्य स्तुतिं गुणानिधानिका का ? न किम-
पीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कोऽपीति । यस्य परत्पुरामथ वीरे न । यज्ज्ञानविषयावीर-
त्ववात् सृष्टुनन्दन । यः पुरुषः सप्तानां भुवनानां समाहारः सप्तभुवन, तस्याभय-
भयनिवारणं तदेव दक्षिणां प्रत्युपकारनिरपेक्षं श्वाभ्युदयमुदादय दानं सा पर्याप्ता
पूर्णा यत्तु तयोस्तानि तातचरितानि पुण्यानि रामभद्रवृत्तलक्षणगुणस्फूर्तिनि पुन-
कमाणि तथा तु न वेद न जानाति । एष नवः पुरुषावतारः कोऽपि । क्षेपेऽयं
'वि' शब्दः । अत्र रामचरितलक्षणकृत्या जगदभयदानमेव दक्षिणानि पर्णनाद्रूपका-
लकारः ॥ ३३ ॥ यदि नाम किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् । वक्तव्यं किञ्चिदस्ति निमित्तार्थः ।
वृद्ध इति । अविचारणीयचरितानि वृद्धास्तिष्ठन्तु । वयोमात्रं तेषां गौरवहृत्पुत्रि-
भावः । मुन्दस्त्रीमथने तादृकावधेऽपि अकुण्ठयशसः अप्रतिहतवीर्येण । तुतोमुखानि

यानि त्रीण्यंकुतोमुखान्यपि पदान्यासन्स्वरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रस्तनुनिधने तत्राप्यमिज्ञो जनः ॥३४॥

चन्द्रकेतुः—आः तातापवादिन् ! मित्रमर्याद ! अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः—अये, मय्येव झुकुटीमुखः संबुधः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथा हि,—

क्रोधेनोद्धतधूतकुन्तलभरः सर्वाङ्गजो वेपथुः

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

घत्ते कान्तिमिदं च वक्त्रमनयोर्भङ्गेन भिन्नध्रुवो-

श्चन्द्रस्योद्भटलान्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥३५॥

लवः—कुमार कुमार ! एषोहि । विमर्दक्षमां भूमिभवतरावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

पराशुखानि पदानि पादन्यासपराशुखानीति वाचा बहुमपि सुशुप्सया झुतोमुखा-
नीत्युक्तम् । तदिदं शौर्याविशयकार्यम् । अत्रान्तमातनो भूत्वा खरः स्थितः तदा
रामभद्रथापकर्षणार्थं पदत्रयं निवृत्तं तं जघानेति प्रसिद्धिः । इन्द्रस्तनुनिधने वालिबधे
यत्कौशलं नैपुण्यमन्तर्धानपूर्वकरूपं तत्राप्यमिज्ञो जनः वर्तते । हुमिति परिहाते
॥३४॥ तातापवादिन् रामभद्रविषयदोषवादिन् । मित्रमर्याद अत्रिकान्तस्तनुदाचार ।
झुकुटीमुखः क्रोधप्रयुक्तभ्रून्द्भुक्तवदनः ॥ अन्योल्लवचन्द्रकेतवोः । क्रोधेनेति ।
उद्धताः धूताथलन्तः कुन्तलाः केतामराः यस्मिन् स तयोक्तः । कोकनदच्छदस्य
रचारविन्दपत्रस्य रज्यतः रक्षीभवतः । ध्रुवोर्भङ्गेन मीनम् । अनयोरेदं वक्त्रं
च । उद्भटलान्छनस्य प्रकटलक्षणः चन्द्रस्य उद्भ्रान्तभृङ्गस्य कमलस्य च कान्ति घत्ते ।
वक्त्रमन्येकवचनोक्तिः संतानैक्यप्रयुक्तान्तसारूप्यद्योतनाय । निदर्शनालंकारः
॥३५॥ एषागच्छ । विमर्दक्षमां युद्धयोग्यां भूमिभवतरावः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

बाधूलवंशत्रनुषो भूशारनिवानराधवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितः पद्योऽङ्कः ॥

इति श्रीबाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभाषतलस्पर्शिनी-
समाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां पञ्चमोऽङ्कः ।

पाठा०-१ 'अपराशुखानि'; 'अकुतोभयानि'. २ 'चूडामण्डलवन्धनं तर-
लयत्याकृतजो वेपथुः'. ३ 'कान्तिमण्डलाण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं'. ४ 'उरकट'.

८. लक्ष्मणः—संबन्धिनो वसिष्ठादीनेषु तातस्तवाच्येति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ (उत्तर० १-१६)

विश्वामित्रः—अपि प्रवृत्तयज्ञोऽसौ विदेहाधिपतिः सुप्री ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ (महावीर० १-१९)

९. रामः—जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखसुम्बितस्वन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ (उ० रा० १-३४)

माधवः—जीवयन्निव समूढसाध्वसस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्ष्यताम् ।

बाहुरैन्दवमयूखसुम्बितस्वन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ (मा० मा० ८-३)

१०. रामः—म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकसनानि संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

पुतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि ! कर्णामृतानि मनसश्च रमायनानि ॥

(उत्तरराम० १-३६)

माधवः—म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकसनानि संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥

(मालतीमाध० ६-८)

११. रामः—जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमद्भलम् ।

यां देवयज्ञे पुण्ये पुण्यशीलानजीजनः ॥ (उत्तरराम० १-५१)

रामः—जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमद्भलम् ।

तत्राप्यकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥ (उत्तरराम० ६-४२)

१२. आत्रेयी—मा निपाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्जमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (उत्तरराम० २-५)

मा निपाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्जमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (वा० मा० बाल० २-१५)

१३. शम्भूकः—चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ (उत्तरराम० २-१५)

जटायुः—चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ (महावीर० ५-१३)

१४. रामः—न किञ्चिदपि कुर्याणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य मियो जनः ॥ (उत्तरराम० ६-१९)

विद्याधरः—न किञ्चिदपि कुर्याणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य मियो जनः ॥ (उत्तरराम० ६-५)

शम्भूकः—इह समदशकुन्ताक्रान्तधानीरमुक्षप्रसवसुरभिगीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजन्वूनिक्कुञ्जस्सलनमुखरभूरिस्रोतसो निरंरिण्यः ॥

अपि च,—

दधानि कुहरभाजामग्र भङ्गकयूनामनुरासितगुरुणि स्थानमम्बुकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्थायते सलुकीनामिभदलितविकर्णग्रन्थिनिप्यन्दरान्धः ॥

(उत्तरराम० २-२०।२१)

श्रमणा-इह समदशकुन्ताप्रान्तवातीरमुक्तप्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोषा वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्जस्खलनमुखरभूरिस्त्रोतसो निर्जरिण्यः ॥

अपि च,-

दधति कुहरभाजामत्र भङ्गक्यूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीनामिभद्रलितविशीर्णग्रन्थिनिप्यन्दगन्धः ॥

(महावीर० ५-४०।४१)

माधवः-फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनतनुतरद्रामुत्तरेण स्रवतीम् ॥ (मालतीमाधव० ९।२४)

सौदा०-दधति कुहरभाजामत्र भङ्गक्यूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकपायः स्त्यायते सल्लकीनामिभद्रलितविकर्णग्रन्थिनिप्यन्दगन्धः ॥

(मालतीमाधव० ९-६)

१५. शम्बूकः-गुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुष्कारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चाभिधोऽयं गिरिः । (उ० २-२९)

माधवः-गुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुष्कारसंवेहित-

क्रन्दत्फेरवचण्डघातकृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः ॥ (मालती० ५-१९)

१६. तमसा-परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकबरीकमाननम् । (उत्तरराम० ३-४)

कामन्दकी-परिपाण्डुपांसुलकपोलमाननं

दधती मनोहरतरत्वमागता । (मालतीमाधव० २-४)

१७. रामः-लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्प्रेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ (उत्तरराम० २-१६)

माधवः-लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुप्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

नं स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ (मालतीमाध० ९-३४)

१८. रामः-दलति हृदयं शोकोद्देगाद्धिधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूयन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ (उत्तरराम० ३-३१)

माधवः-दलति हृदयं शोकोद्देगं द्विधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूयन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ (मालती० ९-१२)